

5 (7)

вересень-жовтень
1999

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
АЛЬМАНАХ

Видається з 1998 року

Редакційна колегія

А.Г.Болебрух - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
П.І.Гнатенко - д.філос.н., проф.,
член-кор. Академії пед. наук України,
В.Г.Городяненко - д.і.н., проф.,
Г.А.Заїченко - д.філос.н., проф.,
В.В.Іваненко - д.і.н., проф.,
акад. Укр. академії іст. наук,
М.М.Карабанов - д.і.н., проф.,
С.А.Квітка - к.філос.н., доц.
(гол. редактор),
С.О.Макеєв - д.соціолог.н.,
В.О.Панфілов - д.ф.н., проф.,
Ф.І.Прокоф'єв - д.філос.н., проф.,
В.І.Судаков - д.соціолог.н., проф.,
Є.І.Суїменко - д.філос.н., проф.,
Ю.П.Сурмін - д.соціолог.н.,
О.С.Токовенко - д.філос.н., проф.,
Ф.Г.Турченко - д.і.н., проф.,
В.К.Якунін - д.і.н., проф.,
О.А.Удод - к.і.н., доц.

Редакція

Головний редактор

С.А.Квітка

Заступники головного редактора:

Г.В.Константинов, К.М.Колесников

Комп'ютерне макетування

С.П.Воробей

Технічний редактор

С.В.Распопов

Постановою президії ВАК України
від 09.06.99 №1-05/7 альманах внесено
до переліку наукових видань, в яких
можуть публікуватися основні
результати дисертаційних робіт з
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного університету
Протокол № 2 від 23.09.99.

Свідоцтво ДП № 637 від 13.04.99

Засновники:

Дніпропетровський
державний університет,

Центр соціально-
політичних досліджень

Адреса: Україна, 320070,

м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75

Телефон: (0562)744-62-78

Факс: (0562)45-11-87

E-mail: kvitka@goris.dp.ua

Редакція не завжди поділяє
думки авторів.

Статті друкуються в авторській
редакції.

При передруку посилання на
альманах «Грані» обов'язкове.

ЗМІСТ

ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІИ

В.Г. Городяненко. Социологический анализ и социальная работа.....	5
Ю.П. Сурмин. Метод фокус-групп.....	8
Е.В. Ходус. Идея достижительного успеха в концепции аномии Р.Мертон и ее современные эвристические возможности.....	13
Д.Ю. Нарижный. Социология эпохи постмодернизма. Постмодернизм: общая характеристика.....	17

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.В. Іваненко. История и конъюнктура.....	23
А.Г. Болебрух. Уложенная комиссия. 1767—1768 гг.	28
А.В. Хридоочкін. Життя і діяльність В.Н.Каразіна.....	33
М.С. Полівець. Представницькі органи народовладдя березня — липня 1917 року у пострадянській історіографії.....	38
Р.Ю. Васковський. Єврейські погроми й українська революція.....	44
Д.В.Архирейський. Амністія як елемент боротьби з українським повстанством у 20-х рр.	47

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ І СВІТУ

К.М. Колесников. Наслідки косовських подій та перспективи взаємин України з НАТО і Росією	52
В.П. Капитон, Л.Б. Магдюк. Феминизм и культура	60
А. В. Решетніченко. Випереджуючи засоби державного управління.....	64
Б.Б. Глотов. Психологічні риси українського народу як світоглядно-психологічна засада процесів державотворення.....	71
О.М. Рудік, Т.М. Брус. Адміністративна реформа в Україні у контексті демократизаційних процесів.....	76
М.В. Калинина. Социальное отчуждение в трансформирующемся обществе	81
Н.Г. Комых. Контур социальных проблем и препятствий на пути предпринимательства как социального слоя	83
В.М. Вишняков. Паблік рілейшнз і соціальна політика в Україні.....	86

МОЛОДЬ І СУСПІЛЬСТВО

Л.І. Швидка. Екологічний фактор соціалізації молоді: необхідність розробки нової парадигми взаємодії людини та довкілля.....	90
Ю.В. Кулик. Студенты вузов о перспективах своего трудоустройства	95
Л.А. Пірог. Молодіжна політика держави щодо поширення серед молоді шлюбно-родинних знань	98

ВИБОРИ-99

С.А. Макеєв. Выборы в социологической перспективе	102
С.А. Квітка. Предвыборная кампания: политическая реклама и психологическое воздействие	110

CONTENTS

THEORY AND METHODS OF SOCIOLOGY

<i>V.G.Gorodjanenko</i> . Sociologic Analysis and Social Work	5
<i>U.P.Surmin</i> . Focus-group Method	8
<i>E.V.Hodus</i> . The Idea of Success of Achievement in the R.Merton's Conception of Anomy and Its Modern Heuristic Possibilities	13
<i>D.U.Narizhny</i> . Sociology of the Postmodern Epoch. Postmodern: General Character	17

HISTORY OF UKRAINE

<i>V.V.Ivanenko</i> . History and Conjuncture	23
<i>A.G.Bolebruh</i> . Commission of the Charter of 1767-1778	28
<i>A.V.Hrydochkin</i> . Life and Activities of V.N.Karazin	33
<i>M.S.Polivetz</i> . Postsoviet Historiography About Representation Bodies of Democracy. March-July 1917	38
<i>R.U.Vaskovsky</i> . Jewish Pogroms and Ukrainian Revolution	44
<i>P.V.Archirejs'ky</i> . Amnesty as Elements of Struggle Against Ukrainian Rebels in 1920th	47

PROBLEMS OF MODERN DEVELOPMENT OF UKRAINE AND WORLD

<i>K.M.Kolesnykov</i> . Consequence of the Kosovo's Events and Interaction between Ukraine NATO and Russia	52
<i>V.P.Kapiton, L.B.Magduk</i> . Feminism and Culture	60
<i>A.V.Reshetnichenko</i> . A Outstripping Means of the State Government	64
<i>B.B.Glotov</i> . Psychological Trait of Ukrainian People as World Looking and Psychological Background of the State Building Process	71
<i>O.M.Rudik, T.M.Brus</i> . Administrative Reform in Ukraine in Context of the Democratic Process	76
<i>M.V.Kalinina</i> . A Social Alienation in Society That Transformed	81
<i>N.G.Komyh</i> . A Coutour of Social Problems and Obstacles of Way of the Business Operator's Stratum	83
<i>V.M.Vyshnjakov</i> . Public Relations and Social Polisy in Ukraine	86

YOUNG PEOPLE AND SOCIETY

<i>L.I.Shvydka</i> . Ecologic Factor of Socialization of the Youth: a Necessity of New Paradigms Elaboration of the Man and Environment	90
<i>Y.V.Kulik</i> . The Student's of higher educational institute on self outlook job.....	95
<i>L.A.Pirog</i> . A State Youth Policy as Regards a Speeding of Marriage and Families Knowledge	98

ELECTION-99

<i>S.A.Makeev</i> . Election in the Sociologic Perspective	102
<i>S.A.Kvitka</i> . Election Campaign: Political Publicity and Psychological Influence	110

GRANI
5(7) 1999

**Scientific-Theoretical and
Social-Political Almanac**

Established by Dniepropetrovsk
State University and Centre of Socio-
Political Research in 1998

Centre of Socio-Political Research
Address: 75, K.Marx Avenue,
Dnepropetrovsk, Ukraine, 320070
Tel.: (0562)744-62-78
Fax: (0562)744-63-80
E-mail: kvitka@goris.dp.ua

© «Grani», 1999

ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ

В.Г.ГОРОДЯНЕНКО СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И СОЦИАЛЬНАЯ РАБОТА

Творческая деятельность человека, как правило, выступает в любой сфере труда — производственного, управленческого, научного, бытового и т.п. Это — деятельность, связанная с созданием, преобразованием, порождением нового, качественно оригинального результата, так как предполагает всегда творца, субъекта творческой активности [1, 209]. Все большее распространение получают сегодня инновации в практике управления социальными процессами в обществе. Социально-управленческая деятельность обязательно сопровождается различными технологиями, как способ комплексной, профессиональной деятельности, ориентированной на многоразовое использование в целях достижения заранее определенного конечного результата.

От творческой технологизации профессиональной деятельности не остаются в стороне и социальные работники. Социальная работа, как многие другие виды квалифицированной профессиональной деятельности, несомненно, имеет сложный по своим функциям, творчески преобразовательный характер. Рассматривая целостного социального субъекта (индивида, семью, группу) в предметном поле своей профессиональной деятельности, социальный работник видит его как бы в двух уровнях отображения — конкретных, единичных факторов (люди, поступки, ситуации) и статистически, социологически обобщенных информационных моделей массовых социальных явлений и процессов.

Социальная работа, как и многие другие виды квалифицированной профессиональной деятельности, несомненно, имеет сложный по своим функциям, творчески преобразовательный аспект. Каждый человек, с которым входит в контакт социальный работник, уникален в своих социальных качествах, характере, жизненных устремлениях. Отсюда и подход к профессиональному взаимодействию с ним у социального работника должен быть сугубо индивидуальным, нестандартным, психологически адекватным.

Без учета социально значимых черт и качеств, потребностей и жизненных установок человека невозможна реализация основных функций социальной работы — социализации, адаптации, реабилитации личности как социального индивида. Знание этих процессов, уверенное владение методами и технологией социального анализа их эффективности и направленности составляют важнейший фундамент профессионального образования социального работника.

Сегодня, в процессе организации подготовки социальных работников разрабатывается государственный образовательный стандарт, в котором должны быть изложены требования к качеству подготовки будущего специалиста на разных уровнях образования, содержание, объем и степень сформированности профессиональных знаний и умений, а также перечень обязательных учебных дисциплин.

Известно, что в практике социальной работы выделяются три

*Городяненко Виктор
Георгиевич —
заведующий кафедрой
социологии
Днепропетровского
государственного
университета, член
Правления
Социологической
ассоциации Украины,
доктор исторических
наук, профессор*

уровня преобразовательной деятельности: внутри общества как целого; внутри социальных общностей и институтов; в рамках семей и индивидуумов. В этой связи, для эффективной деятельности по осуществлению социальных перемен необходимо обладать знаниями из всех традиционных общественных научных дисциплин. В обязательный минимум содержания базовой образовательной программы подготовки специалистов по социальной работе должны войти по меньшей мере четыре блока дисциплин: гуманитарные и социально-экономические; общие естественнонаучные и математические; общепрофессиональные; специальные и др. В целом социальная работа в контексте профессиональной подготовки должна носить интегративный и междисциплинарный характер.

Социальная работа как профессия была введена в Украине совсем недавно. Тарифно — квалификационная характеристика этой должности пока что обстоятельно не обозначена. Однако уже имеются первые попытки ученых-специалистов, определяющие основные функции специалиста по социальной работе:

— аналитико-гностическая (выявление и учет на территории обслуживания семей и отдельных граждан, в том числе несовершеннолетних детей, нуждающихся в различных видах и формах социальной поддержки, и осуществление их патронажа);

— диагностическая (установление причин возникающих у граждан трудностей);

— социально-моделирующая (определение характера, объема, форм и методов социальной помощи);

— активационная (содействие активизации потенциала собственных возможностей отдельного человека, семьи и социальной работы);

— действенно-практическая (помощь в улучшении взаимоотношений между отдельными людьми и их окружением; консультации по вопросам социальной защиты; помощь в оформлении документов, необходимых для решения социальных вопросов; содействие в помещении нуждающихся в стационарные лечебно-оздоровительные учреждения; организация общественной защиты несовершеннолетних правонарушителей и др.);

— организаторская (координация деятельности различных государственных и негосударственных учреждений, участие в работе по формированию социальной политики, развитию сети учреждений социального обслуживания);

— эвристическая (повышение своей квалификации и профессионального мастерства) [2, 76-77].

Очевидно, что в рамках вузовского обучения нелегко подготовить социального работника к выполнению таких разнообразных по содержанию функ-

ций и ролей. Тем не менее сегодня весьма остро встает вопрос о профессиональной компетенции данного специалиста. Согласно современных европейских наработок компетенция социального работника должна включать следующие компоненты:

— концептуальная компетенция — понимание теоретических основ своей профессии, умение анализировать, синтезировать и формулировать проблемы, что напрямую связано со знаниями;

— техническая компетенция — способность овладевать основными профессиональными навыками, в том числе навыками исследования, управления и анализа общих стратегий;

— интегративная компетенция — способность связать теорию и практику;

— контекстуальная компетентность — понимание социальным работникам широкого культурного, экономического и социального контекста, в рамках которого осуществляется профессиональная деятельность, т.е. способность связывать специфическое, уникальное и общее универсальное;

— адаптивная компетенция — умение предвидеть и подготовиться к каким-то изменениям, важным в рамках данной профессии;

— межличностная компетенция — умение эффективно общаться (устно и письменно) [3, 50-51].

Таким образом, с позиции целостного подхода, компетентность является сложной структурой, которую нельзя рассматривать как набор дискретных и относительно независимых элементов. Поэтому в обучении социальной работе ориентироваться только на достижение профессиональной подготовки неправомерно. Это может привести к узкому, технократскому подходу в ущерб интеллектуальным поискам, социальному анализу, познавательным и этическим основам профессиональной практики.

В этой связи, уже сегодня возникает потребность в социологическом анализе технологий, которые применяются в практике социальной работы. В арсенале социологических исследований технологии рассматриваются как системные комплексы методологических, методических и организационно-технических процедур, связанных между собой единой целью получения объективных, достоверных знаний об изучаемых социальных явлениях и процессах [1, 226].

Потребность в овладении знаниями и навыками в области социологического анализа социальной работы испытывается как социологической наукой, так и практическими социальными работниками. Впервые, социологическая информация, публикуемая в периодике и научных изданиях может составлять важную часть профессионального мировоззрения специалиста, понимания конкретного содержания и сущности протекающих в обществе социальных про-

цессов. Во-вторых, не овладев методическим аппаратом и технологией социологического анализа, социальный работник едва ли сумеет профессионально сформулировать актуально-значимую проблему проведения необходимых социологических исследований в социальной сфере. В-третьих, высокая технологическая культура необходима социальному работнику для проведения собственных социологических исследований в рамках выполняемых профессиональных функций и задач. Это могут быть регулярные социологические наблюдения и анализа социальных ситуаций, в которых осуществляется профессиональная деятельность, выявление типичных социальных характеристик тех слоев и групп населения, с которыми социальный работник находится в постоянном рабочем контакте, изучение эффективности используемых в социальной работе с клиентами социально-терапевтических методов и процедур, измерения их надежности, валидности.

Особенно потребность в личном применении социологических технологий и методов существенно возрастает в случае выполнения социальным работником административно-управленческих функций. Ведь социологический анализ сопровождает все стадии управленческого цикла: изучения социальной ситуации, выбора вариантов наиболее целесообразных и перспективных управленческих решений, планирования и программирования организационных мероприятий по реализации принятых решений, социальной диагностики и прогнозирования эффективности результатов управленческой деятельности.

Таким образом, потребности в овладении технологиями социологического анализа испытывают, на наш взгляд как специалисты социальной работы, непосредственно находящиеся в контакте с различными социальными группами, так и руководители, специалисты органов управления социальной сферой.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Социальные технологии: Толковый словарь / Отв. ред. В.Н.Иванов. — Москва-Белгород: Луч — Центр социальных технологий, 1995. — 309 с.
2. Панов А.М., Холостова Е.И. Социальная работа как наука, вид профессиональной деятельности и специальность в системе высшего образования // Социальная работа / Под ред. И.А.Зимней. Вып. 9. М., 1995.
3. Практика в вузовской подготовке социальных работников // Социальная работа / Под ред. И.А.Зимней. Вып. 9. М., 1995.

Ю.П. СУРМИН МЕТОД ФОКУС-ГРУПП

1. История метода и его применение

Метод глубокого группового интервью, или фокус-групп, относится к группе качественных методов познания, сформировавшихся в социологии на волне критики количественных, структурно-функциональных методов и на опыте использования групп в социально-психологических и экспериментальных исследованиях. Одной из первых публикаций, посвященных данному методу, является работа Р. Мертона, М. Фиске и П. Кендалла «Фокусированное интервью», в которой описывалось использование фокус-группы для изучения убедительности пропаганды во время II мировой войны. Р. Мертон и его сотрудники дали только первый опыт применения метода, которого, конечно же, не хватало для создания терминологии и теории метода. В послевоенный период в США началась реструктуризация военной экономики в рыночное хозяйство, что подтолкнуло массовые маркетинговые исследования, которые неизбежно должны были использовать фокус-группы. Освоение этого метода произошло в конце 40-х — начале 50-х годов. Первым исследователем, который применил этот метод к исследованиям рынка, был Т. Новак, который пригласил в свой офис домохозяйку для обсуждения качеств нового продукта. Обсуждение оказалось очень успешным. В последующем началось бурное развитие и применение фокус-групп. В настоящее время его широко используют в следующих направлениях:

* В маркетинговых исследованиях при сегментации рынка, выяснении отношения покупателей к тем или иным видам товаров. Фокус-группы применимы практически во всех точках маркетинговой стратегии от формирования имени товара до конструирования упаковки.

* Определение цены, продажи, дистрибуции и послепродажных услуг;

* При разработке рекламы товаров и услуг, когда в процессе обсуждения содержания рекламы в восприятии ее группой, представительной тому или иному слою потребителей, выясняется ее эффективность. При этом метод позволяет уловить многие тонкости психологии восприятия рекламы группой.

* Важным направлением использования фокус-групп является социальное управление. Задачи, решаемые этим методом, достаточно многообразны: социальное обоснование управленческих решений и их принятие, выявление социально-психологической реакции на них, работа с персоналом, антикризисное управление и т.д.

* Довольно эффективно применение фокус-групп в процессе формирования имиджа. При этом речь идет о самых разнообразных аспектах и ситуациях, связанных с имиджем: имиджем-репутацией, имиджем политика, имиджем товара, имиджами фирм и политических институтов. Фокусированные интервью применяются не только для диагностики имиджа, но и для поиска его существенных черт, выявления механизмов восприятия его различными со-

*Сурмин Юрий Петрович
— заведующий кафедрой
философии, социологии
государственного
управления
Днепропетровского
филиала Украинской
академии
государственного
управления при
Президенте Украины,
доктор социологических
наук*

ціальними групами.

* Для выработки и реализации избирательных политических технологий, когда метод фокус-групп применяется в качестве эффективного средства обратной связи с избирателями. Он используется практически на всех этапах политического технологического процесса. Но особенно ценен при создании программы кандидата, построение слоганов, в определении отношения к кандидату электората, при разработке политической рекламы, стратегии и тактики работы средств массовой информации.

* Как зондирующая, пилотажная фаза масштабных социально-психологических исследований, для которых довольно часто свойственно возникновение неопределенностей в понимании объекта. Метод помогает исследователю достаточно быстро снять эту неопределенность, уточнить проблематику поисков, спрогнозировать возможные их результаты.

* При разработке и проверке эффективности различного рода социальных технологий, объектом которых выступают социально-психологические процессы. Это характерно для технологий, перестраивающих различные виды жизнедеятельности трудовых коллективов, коммунальных и потребительских общностей.

Среди причин, которые делают метод фокус-групп столь популярным, следует выделить:

Во-первых, способность метода проникать во внутренний мир личности, получать информацию о ценностях, позициях, мотивах и установках людей, информацию глубоко персонифицированную, отражающую внутренний мир конкретной личности.

Во-вторых, метод дает такую индивидуальную информацию, которую можно обобщить на целые общности. Такая способность превращает его не только в метод психологии, но и социальной психологии, а также социологии.

В-третьих, метод очень экономичен. Для него свойственны относительно небольшие финансовые затраты на применение фокус-групп по сравнению почти со всеми методами социологии, особенно по сравнению с массовыми опросами. При этом затраты на применение фокус-групп нередко оказываются ниже на целый порядок.

В-четвертых, довольно быстро достигаются познавательные результаты в исследовании посредством данного метода. Все процедуры метода очень тесно «упакованы» во времени. Временная протяженность их мала, многие из них выполняются параллельно.

В-пятых, сами результаты очень тесно связаны с практикой (маркетингом, публик рилейшнз-технологиями, имиджелогией и т.д.). По сути дела здесь нет специального этапа приспособления результатов к практике, так как объект находится в практике,

результат является практическим.

Вместе с тем для этого метода свойственны и значительные недостатки, среди которых особенно весомо то, что данный метод требует довольно высокой квалификации исследователя, который должен обладать знаниями психологии личности и группы, а также развитыми навыками общения.

История фокус-групп на постсоветском пространстве не столь богата и многопланова, как в западных странах. Дело в том, что в течение длительного времени этот метод находился под патронатом социальной психологии. Он напоминал заспавшегося на печи социальной психологии богатыря. Применялся он довольно редко, что, естественно, не развивало его методiku и технологию. С разворачиванием процессов демократизации в России, которые привели к бурному развитию социологических исследований, Первоначально качественные методы и метод фокус-групп в том числе были заслонены массовыми опросами, которые давали строгие и убедительные результаты. Однако эти методы обнаруживают свою ограниченность при углубленных социально-психологических исследованиях. Они поверхностны и сталкиваются с целым комплексом методологических проблем, среди которых наиболее сложными выступают проблемы теоретической и эмпирической интерпретации, шкал измерения и формирования выборки и т.п. Несомненно, сказалась и безбожная политическая эксплуатация массовых опросов. Она подорвала веру людей в правильность их результатов, что неизбежно привело к некоторому кризису количественных методов. Массовые опросы оказались не способными решать те новые задачи, которые выдвигались благодаря развитию политических избирательных технологий и рыночного маркетинга. Свершился тот циклический процесс перехода от количественных методов к качественным методам, который неоднократно свершался в странах с развитыми институтами социологических исследований. В настоящее время эти две группы методов начинают занимать свои исследовательские и практические ниши, взаимно дополняя друг друга.

Метод фокус-групп впервые убедительно продемонстрировал свою высокую эффективность на президентских выборах в России в 1996 году. Литературно-художественная презентация фокус-групп как основного инструмента ельцинской президентской кампании состоялась на страницах романа Эдуарда Тополя «Китайский проезд». Автор романа блестяще и не без преувеличений передал атмосферу безнадежности, царившую в середине избирательной кампании в команде Б. Ельцина. Казалось поражение его неизбежно. Но вдруг совершенно неожиданно появляется новая команда с её чудодейственным

оружием в виде метода фокус-групп, применение которого позволило выправить ситуацию, и обеспечило Б. Ельцину победу. После этого метод фокус-групп в любой избирательной команде стал рассматриваться как некоторый идеальный метод, применение которого превращалось в демонстрацию соответствия профессионализма исследователей социологической моде.

В Украину этот метод пришел несколько позже. Он появился на украинской политической арене с привлекательным имиджем. Практическое его применение стало довольно распространенным во время парламентских выборов 1998 г. и особенно на президентских выборах 1999 г.

2. Принципы фокус-групп

Общая идея метода фокус-групп основана на предположении, что при помощи некоторого интервью в специально подобранной группе можно снять срез массового сознания, который можно использовать для измерения интересующих исследователя процессов.

Принципы и правила данного метода можно объединить в три группы.

1. Принципы и правила построения фокус-групп.

2. Принципиальные аспекты организации их работы.

3. Принципы исследовательской деятельности социолога, применяющего метод фокус-групп.

В первой группе принципов особую роль играет принцип модельности, согласно которому созданная для проведения интервью группа является моделью общества или исследуемой его подсистемы. Данная группа представляет собой специфическую разновидность малой группы, члены которой представляют соответствующие социальные общности.

Отсюда вытекают такие правила построения фокус-группы:

* Численность ее не должна превышать 8-10 человек, чтобы все ее участники могли эффективно участвовать в дискуссии.

* Члены группы отбираются случайно с соблюдением правил квотной выборки, они не должны быть знакомы друг с другом.

* До начала дискуссии их нельзя информировать о ее теме, целях и основных вопросах.

* Для повышения достоверности результатов численность фокус-групп в конкретном исследовании колеблется от 2-х до 8-ми.

* Каждый участник фокус-группы должен быть одновременно самим собой и представителем некоторой социальной общности и поэтому должен чувствовать ответственность за мнение этой общности.

Вторая группа принципов подчиняет организацию фокус-группы. К ним относятся такие принци-

пы, как создание доверия между участниками дискуссии, принцип фокусирования, углубления, управления дискуссией, поощрения участников, коллективного взаимодействия.

Назначение третьей группы принципов состоит в обеспечении вкрапленного в фокус-группу исследовательского процесса. Здесь наиболее важную роль играет принцип гипотез, которые выдвигаются и проверяются исследователем, а также принципы конкретизации, анализа, синтеза, фиксации фактов, построения концепции и др.

3. Структура метода фокус-групп

Метод фокус-групп, не смотря на свою кажущуюся простоту, представляет собой довольно сложное образование. По сути дела он выступает полиструктурной системой, в которой можно выделить несколько составляющих. Субъектом организационного и исследовательского процессов выступает модератор и его помощник. Наиболее важной составляющей выступает сама группа, которая специально подобрана исследователем, представляет собой модель реальной или условной социальной группы. Группа выступает объектом информационно-психологических воздействий со стороны модератора. Она одновременно является источником информации (вербальной, поведенческой, эмоциональной и т.п.). Процесс, который разворачивается между модератором и группой включает в себя, прежде всего, воздействия на группу, которые построены в аспекте некоторой гипотезы. Эти воздействия представляют собой по сути дела гипотетические импульсы. Проявляемые на эти воздействия реакции фиксируются модератором, и делается вывод о получаемых фактах. Таким образом, этот срез методологической структуры соответствует природе экспериментального метода познания.

В содержании фокус-групп особую роль играет то, что гипотетические импульсы можно моделировать концентрическими окружностями. Поэтому процесс познания представляет собой своеобразное движение к сущности исследуемого по ним, как по ступеням. По сути дела схему познавательной деятельности здесь можно рассматривать как циклическую цепь шагов. Она такова: выдвигается гипотеза — формируется гипотетический импульс в виде вопроса — фиксируется реакция — формируется поле фактов — идет уточнение и фокусировка непонятого — выдвигается новая гипотеза — формируется новый гипотетический импульс и т.д. до той поры, пока зона непонятого не исчезает. Отсюда видно, что метод фокус-групп представляет собой циклический постоянно уточняющийся методический эксперимент.

Важную роль в этом методе играют интегриро-

ванные в него простые методы познания: наблюдение и измерение, сравнение и обобщение, анализ и синтез. Следует подчеркнуть и то, что метод фокус-групп содержит в себе довольно много от методов групповой динамики, мозговой атаки, представляет собой специфическую разновидность исследовательской дискуссии.

4. Организация работы фокус-групп

В организационном плане метод представляет собой групповую дискуссию по определенной теме, которую ведет руководитель дискуссии — модератор и его помощник. Весь процесс дискуссии фиксируется с помощью звуко— или видеозаписывающей аппаратуры.

Развертывание фокус-группы включает в себя несколько этапов. Перед началом работы, как минимум за 15-30 минут до заседания, проверяется готовность условий для работы участников, записывающей аппаратуры, а также происходит встреча и фильтрующая беседа с пришедшими на дискуссию. Потом проводится в течение 5-10 минут начальная беседа с участниками с целью создания дружеской атмосферы.

Когда участники занимают свои места, модератор обращается к ним со вступительным словом, которое вводит их в курс дела. Как правило, вступительное слово включает: имя модератора и наименование представляемой им организации; просьба сообщить имена участников; просьба обращаться к модератору и участникам по именам; роль, которую отводит себе модератор; право свободного выражения мнений участников; участники не должны говорить одновременно; обсуждение записывается; за ним следят наблюдатели; участники должны быть искренни в своих высказываниях; имена участников не будут упоминаться в отчете; заказчик остается анонимным; среднее время выступления составляет около 40 секунд.

Важное место в процессе подготовки дискуссии занимает «разбивание льда» или «разогрев группы». В течение 10-15 минут снимается напряженность в группе и идет переход к доверительной и живой беседе. После этого развертывается основная часть дискуссии. В ходе ее модератор решает две задачи: регулирование обсуждения и его фокусирование на проблеме исследования. Сложность деятельности модератора заключается в том, что фокус-группа представляет собой ролевую систему, участники которой играют различные роли: лидера мнения, союзника модератора, сдержанного участника, застенчивого. Дополнительные сложности обусловлены тем, что некоторые участники могут играть деструктивные роли: конкурента модератора, миссионера,

антагониста, уточнителя, весельчака, соглашателя, пассивного участника и т.д.

Управление групповым процессом представляет собой довольно сложный процесс. Оно предполагает:

- * Балансировку участия, т.е. обеспечение участия в дискуссии всех, активизацию пассивных и сдерживание слишком активных участников.

- * Поощрение конструктивного лидерства. При этом постоянно нужно помнить о том, что лидеры могут замкнуть дискуссию на самих себя, отстранив от участия в ней остальных членов группы.

- * Контроль над слишком бурным взаимодействием, предполагающий контроль регламента посредством прерывания одновременных разговоров, демонстрации «закрывания» своих ушей.

- * Борьба с деструктивным поведением. Нужно успевать заранее распознавать деструкцию и ее протвращать.

- * Активное слушание — это важнейшее условие управления дискуссией, что предполагает творческое слушание в аспекте выдвигаемых и проверяемых гипотез и одновременную готовность к неожиданности.

- * Фокусирование обсуждения, которое предполагает не только удержание участников в рамках тем и вопросов, но и их углубление, и всестороннее раскрытие.

- * Концентрирование обсуждения, т.е. повышение эффективности, плотности дискуссии, предполагающая требование краткости, лаконичности, точности, продуманности высказываний, стимулирование тем на речи и т.д.

- * Организация внутригруппового взаимодействия, которое обеспечивает эффект синергии, получение неожиданного знания. Она осуществляется посредством переадресования вопросов, стравливанием участников, цитированием сказанного ранее, неполным и неправильным пониманием, прямыми вопросами, конфронтацией или оспариванием.

По завершению обсуждения модератор благодарит каждого респондента за участие в обсуждении, говорит о том, что в соседней комнате могут находиться участники другой фокус-группы и с ними нельзя говорить о прошедшем заседании, а также объясняет участникам, куда им нужно обратиться за получением оплаты.

5. Исследовательские аспекты метода

Исследовательская деятельность в методе фокус-групп включает в себя: во-первых, разработку программы исследования, которая предполагает постановку целей и задач исследования, определение его объекта и предмета, а также формулировку пробле-

мы, которую предстоит разрешить. На этом этапе определяются требования к той информации, которую предстоит получить, выявляются границы исследования, происходит формирование и уточнение вопросов списка. После этого определяется число групп с указанием их состава и географических мест проведения. Далее создается фильтрующая респондентов анкета. Потом готовится тематический вопросник группового интервью. Завершается этот этап подготовкой календарного плана исследования с указанием сроков выполнения этапов и бюджета и сметы расходов.

Во-вторых, важную роль играет исследовательский поиск модератора в процессе самой дискуссии, когда он организует проверку разработанной ранее концепции и гипотез исследования через общение с респондентами.

В-третьих, завершает исследовательскую деятельность аналитическая проработка результатов,

которая предполагает:

* Четкую квалификацию и описание полученных результатов.

* Соотношение полученных результатов с исследовательской концепцией и требованиями заказчика.

* Поиск кодировочных категорий и создание понятийного аппарата.

* Упорядочение массы собранных данных и множества идей, которые возникли при изучении этих данных.

* Уплотнение и интеграция концепции, предполагающее установление связей между категориями и создание иерархически организованной системы категорий.

* Проведение группировки данных.

Завершается работа составлением отчета о результатах исследования, который обычно включает введение, цели, методологию, результаты и рекомендации по их применению.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Белановский С.А. Метод фокус-групп. — М.: Издательство Магистр, 1996.-272 с.
2. Белановский С.А. Методика и техника фокусированного интервью. — М.: наука, 1993.
3. Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн. 1 /Отв. Ред. В.Г. Андреенков, О.М. Маслова. — М.: Наука, 1990.-232 с.
4. Мертон Р., Фиске М., Кендалл П. Фокусированное интервью / Пер. с англ. Под ред. С.А. Белановского. — М.: Институт молодежи, 1991.
5. Ноэль Э. Массовые опросы. Введение в методику демоскопии. — М.: Аваэстра, 1993.
6. Погосян Г.А. Метод интервью и достоверность социологической информации. — Ереван, 1985.
7. Тополь Э. Китайский проезд: Роман. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999.-544 с.

Е.В.ХОДУС
ИДЕЯ ДОСТИЖИТЕЛЬНОГО УСПЕХА
В КОНЦЕПЦИИ АНОМИИ Р.МЕРТОНА
И ЕЕ СОВРЕМЕННЫЕ
ЭВРИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Глобальные изменения, происходящие в украинском обществе сегодня, актуализируют необходимость исследования круга проблем, связанных с изучением субъективных компонентов жизнедеятельности людей.

Реализация жизненной стратегии индивида во многом детерминирована именно субъективными факторами. В то же время переход общества от одного типа социальности к другому, изменения в экономической, политической сферах, системе нормативных отношений, ценностных ориентиров, когда отсутствие идеологических оснований и размытость социальных норм стимулируют состояние острой социальной аномии, все это — в разной степени влияет на объективные условия реализации жизненных планов, стратегий, предпочтений, являясь основанием для рефлексии.

Нам представляется, что социальная аномия, как сложный динамичный феномен, в котором отражается отношение между притязаниями субъекта (целями) и степенью легитимности, институциональности их реализации, является важной характеристикой влияния объективных и субъективных детерминант на жизнь и положение в обществе отдельного человека и социальной группы.

В условиях социальной аномии, распада специфических советских институциональных структур меняется сам смысл и нормативные ограничения социальных ролей, пересматривается их структура, создается ролевая неопределенность деятельности индивидов. Человек, который еще недавно жил в рамках жестких нормативных ограничений официальной идеологии, с одной стороны получил свободу в выборе социальных ролей, но с другой стороны — оказался перед необходимостью осознавать их смысл и важность для самого себя.

С этой точки зрения, в феномене социальной аномии в концентрированном виде отражаются степень адаптации к современной социально-экономической и социокультурной ситуации, ожидание будущего, уровень тревожности, социальное самочувствие, самооценка успеха и т.д.

Совершенно определено, что несмотря на глубину и всеохватывающий характер перемен, люди по разному справляются с трудностями. Как свидетельствуют результаты опроса, проведенного в 1991 году Институтом социологии НАН Украины 67% респондентов предпочитают пассивный тип адаптации, то есть просто плывут по течению, испытывают желание вернуться назад к прежнему единству, и переживают ностальгию по утерянному «социалистическому дому» [1, с.51], при этом связывая свои жизненные цели в нынешних трудных условиях с выживанием.

Другим удастся реализовать прежние жизненные планы, они меняются вместе с переменами общества, строят свои социальные

*Ходус Елена
Владимировна —
старший преподаватель
кафедры социологии
Днепропетровского
государственного
университета*

связи и «жизненные программы» на принципиальной иной основе — индивидуальной свободе, частной инициативе, чувстве личной ответственности, способности самостоятельно выбирать тип карьеры, ориентированной на достижение, то есть изменяется сам способ поставки и достижения социальных и культурных целей, а следовательно, изменяются средства и механизмы исполнения социальных ролей.

Таким образом, можно утверждать, что в условиях снятия многих институциональных ограничений в обществе идет становление новой субъектности, появляется новый тип социальных акторов, в социокультурном поле Украины складываются элементы достижительской культуры, выступающей своеобразным нравственным этосом, принуждающим индивида стремиться к успеху. Так с точки зрения российского социолога А. Согомонова достижительская культура может быть определена как «система символического и экспрессивного сопровождения тех социальных действий которые ориентированы на достижение успеха», при чем речь идет не о всех целенаправленных социальных действиях, а лишь тех, которые в локально исторических общностях (в данном случае в украинском обществе) оцениваются как успешные в смысле жизненных, профессиональных, социальных достижений [2, с.202].

В целом тема достижения, установки на достижительскую выделенность, в той или иной степени имманентно присутствует в значительном круге работ по социальной мобильности, социальным идентичностям, социальным ценностям, социологии личности. Достижительские цели — сюжет, включенный практически во все классические социологические теории. Большой интерес к данной проблематике высказал и американский социолог Р.Мертон. Именно на достижительском успехе основано явление аномии в классическом определении Роберта Мертона — несоответствие между заданными культурой целями социального успеха и институционально ограниченными средствами их достижения [3].

Мертон настаивал на теоретическом тезисе, в соответствии с которым «любой радикально последовательный акцент на жизненных достижениях — будь то акцент на научно обоснованной производительности труда, индивидуальном накоплении богатств, «подвигах» в духе Дон Жуана — ведет к конформизму с институциональными нормами, контролирующими поведение личности и ориентирующими ее на достижение еще большего успеха... и именно такой конфликт между культурными целями (каковы бы ни был характер этих целей) и использованием для их достижения институциональных средств собственно и обнаруживает тенденцию к

аномии» [4, с.220].

Мертон иллюстрирует механизм возникновения и динамику аномии обращением к материальному успеху, так как он занимает центральное положение в ряду ценностей американской культуры. По мысли Мертона, современная американская культура является особым типом, она имеет тенденцию придавать значение целям успеха, не обращая внимание на законные средства его достижения. «Культура следует трем культурным аксиомам, — читаем мы у Мертона, — первая — все должны стремиться к одинаково высоким целям, поскольку они доступны для всех; вторая — кажущаяся невозможность достичь их в настоящем является только остановкой на половине пути к конечному успеху; третья — действительная неудача заключается только в ослаблении честолюбия или его отсутствии» [5, с.304]. В результате это вынуждает людей судить о себе не с точки зрения лиц, им равных, но с точки зрения тех, в чьи ряды они надеется вступить.

Исходя из этого Мертон утверждает, что аномии в американском обществе порождают две составляющие:

1. Слишком сильный акцент на культурном значении успеха. Общественное уважение в данном случае полностью зависит от таланта индивида, определяемого по его достижениям. Маргарет Мид, известный психолог и антрополог, отмечала в связи с этим, что стыд, пожалуй сильнее всего ощущается в связи с неудачей родителей, которые не преуспели. Это достаточно тяжело, если они не сумели подняться вверх по социальной лестнице. Жизненная неудача осуждается как непростительный грех [6]. Это культурное значение успеха настолько распространено в обществе, что от представителей всех классов ожидают стремления быть победителем, быть кем-то. Даже беднякам говорят, что у их детей есть шанс стать президентом США, как у бедного, но страшно амбициозного Авраама Линкольна.

2. Цель — достижение успеха является универсальной для всех членов общества. Существование не участвующих в конкуренции индивидов не допускается, ибо констатировал Мертон пропаганда доктрины успеха ведется с церковной кафедры, в печати, в литературе, в кино, в процессе образования и неофициального воспитания. Поэтому почти каждый индивид принимает эту культурно-поощряемую цель «достижение большего», «делания денег», накопления материального богатства и получения высокого социального статуса, основанного на уровне дохода и занимаемой должности и т.п.

Интересно, что социокультурные аксиомы современного украинского общества выглядят почти аналогичным образом. Детерминированные социальной аномией, стратегии достижительского успеха и ус-

тановки на достижительскую выделенность имеют определенные особенности реализации в украинском социуме.

По мнению украинского социолога С.Макеева в особо выгодном положении сегодня оказались те индивиды, которые к моменту начала социальных трансформаций не обладали устойчивыми габитусами (в терминологии П.Бурдьё), это прежде всего молодежь и все те, чьи габитусы (предприниматели, например) оказались предельно инструментальными в новых условиях [7]. Исследование, проведенное в 1998 году лабораторией социологических исследований ДГУ [8] свидетельствуют о наличии тенденций индивидуализации и утилитаризации системы ценностей современных молодых людей: 26% респондентов — это приверженцы чисто материалистической ориентации и только 5% имеют пост-материалистическую ориентацию.

Оценивая эту тенденцию, следует иметь в виду, что само стремление молодежи решать прежде всего бытовые, материальные проблемы не может быть предметом осуждения. Осуждения достойны лишь те безнравственные формы, в которых может быть реализовано это стремление: голый прагматизм, пренебрежение интересами общества, мошенничество, обман, грубость, жестокость, равнодушие к страданиям других людей. В значительной мере это обусловлено «размыванием» инструментальных ценностей (ценностей — средств), таких как честность (7 ранговое место), ответственность (8), нетерпимость ко злу (11), благородство (14), совесть (16), дисциплинированность (17), милосердие (19).

Существенным сегодня являются самые прямые признаки успеха как материального благополучия — высокие доходы, высокий уровень жизни: 47,9% респондентов видят цель своей жизни именно в достижении материального благополучия, богатства, процветания. Соответственно строятся представления молодых людей о том, что в поведении вознаграждается, что такое успех и успешный человек: у 52% опрошенных успех идентифицируется с организацией своего дела, 50% респондентов успех связывают с работой в фирмах. То есть молодое поко-

ление достаточно активно ориентировано в своих жизненных стратегиях на достижительские ценности. По сравнению с 1993 годом в молодежном сознании заняла более весомые позиции ценность активной деятельности (в общей системе ценностей она поднялась с 9 на 5 ранговое место). Особую важность в современных условиях 56% опрошенных отмечают таких личных качеств как предприимчивость, целенаправленность, самостоятельность [9].

Интересен тот факт, что осознание социальной реальности для пассивно адаптирующегося большинства также происходит в категориях достижения. Так например, сегодняшняя увлеченность любовными романами у женщин объясняется присутствием в сюжетной линии пропаганды ценностей успеха, карьеры, независимости, финансовой самостоятельности и самореализации, то есть активной жизненной позиции. Интерес к детективной литературе, в основе которой — игра с нарушением нормы, вызывается возможностью вырабатывать собственные алгоритмы поведения в преодолении нормативной неопределенности. По сути, увлеченность подобной литературой выполняет компенсаторную функцию для тех, кто стремится уйти от реальных проблем, чьи жизненные стратегии лишены активизма.

Подводя итог вышеизложенным рассуждениям можно предположить, что в украинском обществе сегодня конформное поведение, отражающее осознание индивидом своей роли в обществе, социальных ожиданий от него, усвоение культурных образцов, гораздо менее важно, чем активное, инновационное, успех мало связывается с адаптивностью.

Однако, вызывает настороженность тот факт, что в условиях социальной аномии сама сфера деятельности не институционализирована, а именно не определены социальные роли тех, кто в ней действует и социальные и юридические нормы, эту деятельность ограничивающие, то есть достижительские стратегии приобретают явно девиантный, социально неодобряемый оттенок.

Литература :

1. Паніна Н. Аномія у посткомуністичному суспільстві. // Політичний портрет України. — 1996. — № 17. — С.51.
2. Согомонов А. Достижительская культура (теоретическое введение). // Социологические чтения. Вып. 2. Сборник материалов международного семинара «Современные социологические теории и подходы. Диалог между Россией и Западом». — М., 1997. — С.202.

3. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. / Социология преступности. — М., 1966.
4. Там же, с.220.
5. Там же, с.304.
6. Лернер М. Развитие цивилизации в Америке. Образ жизни и мыслей в Соединенных Штатах сегодня. Т. II. — Москва: «Радуга», 1992 . С. 310
7. Макеев С. Процессы социальной структуризации в современной Украине. // Политические исследования. — 1998.— № 3.— С.52.
8. Отчет о результатах социологического исследования «Социокультурные ориентации молодежи Жовтневого района (эскиз социального портрета)», Днепропетровск. 1998.
9. Там же.

Д.Ю. НАРИЖНЫЙ
СОЦИОЛОГИЯ ЭПОХИ
ПОСТМОДЕРНИЗМА .
ПОСТМОДЕРНИЗМ : ОБЩАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА

Культурой постмодернизма является культура постиндустриального, информационного общества. Первые признаки постмодернизма возникли в итальянской архитектуре в конце 50-х годов XX века. Чуть позже они проявляются также в архитектуре США, других европейских стран и в Японии. К концу 60-х годов они распространяются на другие области культуры и становятся все более устойчивыми. Как особое явление постмодернизм достаточно отчетливо проявил себя в 70-е годы.

Относительно точной даты его рождения единого мнения нет. Многие называют 1972 год, но связывают его с разными событиями: например с выходом в свет книги «Пределы роста», опубликованной «Римским клубом», в которой делается вывод о том, что если человечество не откажется от существующего типа экономического и научно-технического развития, то в недалеком будущем оно испытает глобальную экологическую катастрофу. Однако в целом 70-е годы стали временем самоутверждения постмодернизма.

В 80-е годы постмодернизм распространяется по всему миру, достигает впечатляющего успеха. Благодаря средствам массовой коммуникации он становится модой, неким фирменным знаком времени, своеобразным пропуском в круг избранных и посвященных. Вместе с тем, хотя постмодернизм и стал международным явлением, более всего оно присуще Западной Европе, поскольку именно здесь в наиболее четком виде имели место предшествующие ему три эпохи: Античность, Средневековье и Современность (Модерн). На других континентах эпоха Современности часто оказывается в размытом виде, а в истории США отсутствуют Античность и Средневековье.

Постмодернизм как форма рефлексии возник в результате осмысления развития западного общества за последние два-три столетия, именуемых Современностью. Соответственно для обозначения эпохи, сменившей Современность, наряду с термином «постмодернизм» используются и другие: «постмодерн», «постсовременность», «поздняя современность». Термины «постмодернизм» и «постмодерн» больше подходят для культуры и искусства, тогда как остальные имеют более широкий смысл, охватывая глобальные общественные и культурные процессы.

В целом можно сказать, что в XIX и XX веках человечество шло от одного разочарования к другому, тщетно пытаясь приблизиться к светлому будущему. В ходе эволюции многие идеалы и ценности Просвещения оказались либо не реализованными, либо существенно искаженными. Так в XIX веке экспансия ценностей западного мира на другие континенты осуществлялась не через просвещение и воспитание, но с помощью грубого навязывания и

*Нарижный Даниил
Юрьевич — главный
специалист
информационно-
аналитического отдела
Днепропетровского
филиала Украинской
Академии
государственного
управления при
Президенте Украины*

насилия. Действительной движущей силой при этом выступала не цивилизаторская миссия, а экономический и политический интерес.

В результате сложилась колониальная система, основанная на несправедливости, эксплуатации и угнетении. В XX веке разразились две мировые войны, чудовищные по масштабам бедствий, отмеченные варварским истреблением миллионов людей, сделавшие сомнительной саму мысль о гуманизме. Помимо этого человечество прошло через многие другие события и испытания, глубоко изменившие жизнь и мироощущение людей. Два из них заслуживают особого внимания, поскольку именно они во многом объясняют феномен постмодернизма.

Первое из них — экономический кризис 30-х годов. Это потрясение вызвало к жизни фашизм, который в свою очередь породил Вторую мировую войну. В то же время кризис изменил характер капитализма и собственно капиталистического производства. Реальная опасность социально-экономической и политической катастрофы заставила господствующий класс пойти на серьезные уступки и коррективы. Благодаря этому производство переставало быть производством ради производства, его непосредственной целью становились не только прибыль, но и потребление, в которое теперь включалось подавляющее большинство населения, раньше в нем не участвовавшее.

Новая ситуация объективно вела к снижению остроты прежних социальных конфликтов и противоречий. Она создавала вполне приемлемые для человека условия существования, которые распространялись на две трети общества. Более того, в Швеции предпринимается попытка построить общество «трех третей», то есть общество, в котором все имеют достойные условия существования, что составляет главную особенность так называемого «шведского социализма».

Второе важное событие — экологический кризис, явно обозначившийся в 60-е годы. Этот кризис обесценил великую идею преобразования и покорения природы. Почти достигнутая победа человека над природой оказалась на самом деле мнимой, пирровой, равносильной поражению. Этот кризис парализовал, убил прежний футуризм, устремленность в светлое будущее, ибо это будущее оказалось слишком пугающим. В равной мере экологический кризис обесценил открывшиеся возможности общества потребления. Он как бы отравил положительные и привлекательные стороны такого общества, создал ситуацию, похожую на пир во время чумы.

Кризис все сделал хрупким и обреченным, а вектор исторического развития оказался направлен в никуда. Возникшее чувство обреченности и оборван-

ности, незаконченности и беспомощности перед лицом непонятного и пугающего будущего наложило неизгладимый отпечаток на лицо современной цивилизации. Проявившись вначале в архитектуре, литературе и искусстве затем оно стало заметно и в других областях, в том числе в социальной структуре общества и в механизмах управления общественными процессами.

Постмодернизм и мировая политика

Как считает известный немецкий католический теолог Ганс Кюнг, современное общество переживает переходный этап, когда на смену новоевропейской просвещенческой парадигме приходит постмодернистская парадигма, в рамках которой человек и общество, мир и Бог в очередной раз рассматриваются в совершенно иной «совокупности убеждений, ценностей, технических средств». Происходящие перемены представляют собой не просто изменение настроений, но фундаментальную и долговременную трансформацию взглядов на вещи, фактически начавшуюся в конце первой мировой войны [1].

Далее, продолжает Г. Кюнг, новая парадигма заявляет о себе довольно давно в изменившихся рамках мировой политики. Только теперь приходит осознание значения двух мировых войн, вызвавших общекультурный разрыв. В области мировой политики прежняя констелляция модерна — мировое господство европейских держав — была подорвана в результате первой мировой войны, на смену этому пришло господство сверхдержав — США и СССР, которые сами, все больше втягиваясь в критическую ситуацию, уже не могли неограниченно проводить свою линию даже в собственных сферах влияния. Формируется постмодернистская (пост-колониальная, пост-империалистическая) констелляция в сфере мировой политики, а наряду с ней — все теснее пронизываемы, благодаря современным средствам массовых коммуникаций, сетью взаимосвязей полицентричный мир. В нем третий и четвертый миры не уступают по важности первому и второму, а войны после столь огромного и жестокого опыта все в большей мере воспринимаются как бессмысленные и бесчеловечные акции.

Очевидным становится внутренний кризис парадигмы модерна. Всемирное господство тех культурных сфер, которые определяют и поддерживают модерную парадигму, ставится под сомнение и все-сторонне пересматривается. В наши дни человек ощущает угрозу от:

* науки, не знающей пределов в своей безответственности;

* техники, не служащей человеку, а поработав-

щей его;

* промышленности, планомерно уничтожающей окружающую среду;

* демократии, действующей только в формальных юридических рамках и не способной обеспечить социальную справедливость.

В ходе процесса модернизации под угрозой уничтожения оказывается не только любая традиция, но смысл и нормы, идентичность самого человека, его способность к жизни в сообществе, сфера его обитания.

Важную черту постсовременности составляет театрализация. Она также охватывает все области жизни. Практически все сколько-нибудь существенные события принимают форму яркого и эффектного спектакля или шоу. Театрализация пронизывает политическую жизнь. Политика при этом перестает быть местом активной и серьезной деятельности человека-гражданина, но все больше превращается в шумное зрелище, становясь местом эмоциональной разрядки.

Политические баталии постсовременности не ведут к революции, поскольку для этого у них нет должной глубины, необходимой остроты противоречий, достаточной энергии и страстности. Политика в постсовременности становится все менее опасным занятием. В ней уже не встает вопрос о жизни или смерти. Она все больше наполняется игровым началом, спортивным азартом, хотя ее роль в жизни общества не только не уменьшается, но даже возрастает.

Отживает свой век представление об исторической миссии как классов, так народов и даже цивилизаций, уступая место теории «конвергенции культур». На место монополярного, мира, трансформирующегося, в свою очередь, в биполярный, приходит многополюсный мир.

Постмодернизм в социологии

В области социологического анализа предпочитают говорить не о постмодернистском, а о постиндустриальном обществе. Постиндустриальное общество — это информационное общество, для которого характерен примат теоретического знания, что означает приоритет научных, а не промышленных мощностей [2].

Первоначально тема «постиндустриального общества» была поднята в исследованиях американского социолога Дэвида Райсмана и французского социолога Алена Турена, а затем была развита в работах американского социолога Дэниела Бэлла. Концепция информатизации и ее последствий, модернизации современного западного общества была подробно проанализирована в работах Элвина Тоффлера. Процессы вестернизации, рассмотрены в тру-

дах Александра Зиновьева. Пьером Бурдьё было введено понятие габитуса и культурного капитала. Мишель Фуко, рассматривая социальные аспекты власти, ввел понятие дисциплинарного общества.

Всех указанных авторов отличает гибкость подходов к анализу общественных процессов. Постмодернизм как интеллектуальное течение вскрывает многообразие и открытость социальных структур. Человеческое общество в постмодернистском анализе приобретает множественный и многомерный характер: оно распадается и складывается на сложные взаимозависимые и взаимопереплетающиеся элементы, системы и подсистемы. Общество оказалось устроено значительно сложнее и интереснее, чем это предполагалось мыслителями эпохи классической науки. Это связано как с изменением самого общества, так и с изменением подходов к его анализу. Для постмодернизма, в том числе в сфере социологического научного знания, характерно наличие противоречащих друг другу концепций, которые в то же время находятся в отношениях взаимной дополнительности. Поэтому Александра Зиновьева нельзя противопоставить Мишелю Фуко, а Пьера Бурдьё — Элвину Тоффлеру так же, как недопустимо противопоставление концепции «классической» социологической мысли, например, Карла Маркса и Макса Вебера.

Концепции информационного общества не противоречат концепциям «вестернизации» и «культурного капитала», но взаимодополняют друг друга, что связано с использованием специфических подходов, методов и концепций к анализу исторических и социальных явлений. Особенностью постмодернистского анализа становится не просто фокусировка научного анализа на исследовании социального феномена, а определение его особого места в общей системе социальных отношений. Социальные исследования приобретают многоуровневый характер, направляются на выявление специфических черт социальных отношений характерных для определенного компонента глобальной системы в определенное историческое время и при определенных условиях. «Взаимодополняемость» и «непротиворечивость» становятся наиболее яркими чертами всей гуманитарной, и в том числе социологической науки эпохи постмодерна.

Социологический постмодерн Дэниела Бэлла

Согласно концепции Д. Бэлла, общественные сферы определяются различными ключевыми представлениями, и привести их к общему знаменателю невозможно. Если сфера промышленности и экономики ориентируется на критерии функциональной рациональности и эффективности, то культура —

напротив — утверждает самореализацию и наслаждение, а политика представляет особую третью сферу и руководствуется в связи с этим особым критерием — равенства.

Постмодернизм, как считает Д. Бэлл, относится лишь к одной, а именно культурной сфере, однако радикальный плюрализм и неизбежная гетерогенность, разнородность различных парадигм — то, что исповедует культурный постмодернизм, — есть их субъектов.

В соответствии со своими методологическими посылами Д. Бэлл рассматривает общество не просто как структурированную, но как сложноорганизованную систему, в которой подчиненность некоторых сфер социума общим закономерностям становится источником возможным социальных противоречий и нестабильности. Это стало возможным в силу смещения источников социальной нестабильности из области воздействия развивающейся технологии на социальную стратификацию в область политической и культурной жизни. Рассматриваемые области — социальная структура, политическая система и культура, по мнению Д. Бэлла, — не имеют между собой каких-либо прочных связей и зависимостей и подчиняются трем противоположным принципам: социально-экономическая сфера — принципу эффективности, политика — принципу равенства, культура — принципу самореализации личности.

Согласно предложенной автором схеме, «разобщенность» этих областей достигает сегодня своего апогея и становится источником таких противоречий и конфликтов, которые могут оказаться фатальными для современной общественной системы. «Понятие разобщенности сфер является общим теоретическим подходом к анализу современного общества», — утверждает Д. Бэлл [3].

Говоря о прогностической модели общества будущего, Д. Бэлл выделил пять специфических изменений и принципов:

* в сфере экономики: от производства товаров к производству услуг;

* в сфере занятости: преобладание класса профессиональных специалистов;

* в сфере познания: преобладание роли теоретического знания как источника нововведений и определения политики будущего в обществе;

* в сфере ориентаций и направленности: контроль над технологиями;

* в сфере принятия и реализации решений: ориентация на создание и использование информационных «интеллектуальных технологий».

Функционирование данных компонентов демонстрирует изменение роли и функций социальной политики, постепенно трансформирующейся под воз-

действием развивающегося научного знания в социальную инженерию.

Социологическая концепция Элвина Тоффлера

Социологическая концепция Элвина Тоффлера основывается на понимании «волнообразности» исторического развития от доиндустриального к индустриальному, а затем к постиндустриальному обществу:

1. Доиндустриальная цивилизация — сельскохозяйственная цивилизация, возникла 8-10 тыс. лет назад и просуществовала до 1650-1750 гг., она основывалась на простом разделении труда, патриархально-кастовой структуре общества, авторитарной государственной власти и децентрализованной экономике. В ее пределах земля повсеместно была основой экономики, жизни, культуры, семейной организации и политики. В основе производства лежал ручной труд, а технологической основой аграрной цивилизации была соха [4].

2. Индустриальная цивилизация — просуществовала до 50-х гг. XX века, она основывалась на машинном производстве, утверждении рыночных отношений, экстенсивном способе производства, отрыве от природы, «массовификации» культуры, производства, образования, быта и т.д. Промышленная революция разрушила традиционную сельскохозяйственную цивилизацию, предоставив человеку массу материальных благ. Ее технологической основой стала машина.

3. Постиндустриальная цивилизация — или «третья волна» (как ее называет сам Э. Тоффлер) существует с 50-х гг. XX века

К контурам новой цивилизации Э. Тоффлер отнесил:

— развитие информационных технологий, качественно преобразующих инфраструктуру общества и образ жизни людей;

— «демассовифицированное» (конфигуральное) общество, состоящее из множества «меньшинств»;

— антиципарную (предвосхищающую) демократию, характеризующуюся привлечением множества граждан для осуществления функций глобального управления;

— транснациональные институты, решающие глобальные проблемы управления общественными процессами.

Ключевым понятием нового способа производства становится понятие «демассовификации», обобщающее принципы дестандартизации, деюрократизации и децентрализации. Трансформирующаяся постиндустриальная цивилизация и тенденции ее развития внимательно анализируются Э. Тоффлером в последней книге своей трилогии — «Футуршок» (1970), «Третья волна» (1980) и «Сдвиг власти»

(1990).

В центр теоретического анализа автор книги выдвигает растущий рынок знания и информации во всех сферах жизни общества. Знание становится важнейшим ресурсом передовой экономики, поскольку оно сокращает потребность в сырье, рабочей силе, времени и капитале. Основанием для такого вывода послужило вступление западной экономики в 80-е годы в новую стадию, получившей название «инновационной».

В последней четверти XX века новая технологическая революция, всеобщая компьютеризация, информатизация общества, интеллектуализация хозяйства немислимы без творческой личности. В этом отношении свобода в экономической, интеллектуальной, политической, культурной областях для главного субъекта общественных отношений продвинулась далеко вперед. Творческое начало начинает приобретать гораздо большее значение в мотивации трудовой деятельности. Пролетариат, полагает Э. Тоффлер, превращается в «когнитариат». Возникает понятие «интеллектуального капитала», определяющего характер взаимоотношений между людьми с их правами на использование определенных типов ресурсов. В классической экономической модели таким ресурсом является капитал. Однако, в недавно возникших сферах предпринимательской деятельности наибольшим влиянием пользуется тот, кто обладает правом на использование информации, а в инновационной области и в сфере профессиональных услуг — тот, кто обладает правом на интеллект.

Э. Тоффлер отмечает, что если сдвиг в сторону капитала знания реален, то капитал как таковой становится все более «символическим», нереальным. Яркий тому пример — электронные деньги и кредитные карточки. Новый способ получения общественного богатства обозначается как «суперсимволическая экономика».

Поскольку сегодняшняя экономика характеризуется высоким уровнем наукоёмкости и непрерывными структурными изменениями, то роль интеллектуальной собственности в общественном развитии резко возрастает.

Э. Тоффлер последовательно анализирует основные источники, питающие власть — силу, богатство и знание, отмечает их взаимообусловленность и вместе с тем ранжирует их по степени влияния и важности. По его мнению, именно знания придают власти высшее качество и наибольшую эффективность. В цивилизации «третьей волны» знания благодаря своим преимуществам — бесконечности, общедоступности, демократичности подчинили «силу» и «богатство» и стали определяющим фактором функционирования власти. «Наше общество настолько свободно и терпимо, и у людей так много возможностей

выбора, что они не могут эффективно принимать решения. Они хотят, чтобы другие принимали решение, а они ему последуют» [5], — пишет он. Поэтому контроль над информацией дает реальную власть как в экономической, так и в политической жизни. На мировом уровне, где происходит борьба за экономическое господство в XXI веке, вступает в действие «стратегическое оружие, базирующееся на знании» [6].

Э. Тоффлер в своей книге делает достаточно радикальное заключение: знание является наиболее эффективным источником и инструментом власти, поскольку оно дает власть высшего качества. Знание часто распределено еще более неравномерно, чем богатство и вооружение. Отсюда перераспределение знания, интеллектуальных ресурсов является важной задачей современной цивилизации.

Социологические поиски Александра Зиновьева

Создавая свою социологическую концепцию, А. Зиновьев рассматривает тенденции развития обществ различного типа, возникших в индустриальную и постиндустриальную эпоху. Выделяя два противоположных типа социальной организации, — «коммунистический», характерный для бывшего СССР, и «западный», свойственный для США и западноевропейских государств, А. Зиновьев использует новые методологические принципы. К сожалению, в пределах данной статьи нет возможности более подробно остановиться на его анализе этих типов социальной организации. Поскольку методологические принципы, используемые им, имеют явно постмодернистский характер, на них следует остановиться подробнее.

А. Зиновьев считает, что «социальные явления по своей природе (объективно) таковы, что теоретические основания имеют силу лишь при определенных допущениях. Эти допущения никогда не выполняются полностью и точно, но всегда лишь частично и приблизительно. Получаемые с их помощью выводы содержат элемент приблизительности, вероятности, неопределенности — недостоверности» [7]. Социальные явления в реальности находятся в сложных и разнообразных взаимоотношениях. Они модифицируют друг друга, действуя зачастую в противоположных направлениях. Их комбинации дают иной результат, чем их деятельность по отдельности и в других комбинациях. Реально существует множество связей групп явлений, в которых как условия, так и временные интервалы бывают различными и изменчивыми. Таких цепей огромное число. «Они переплетаются, на время совпадают, сходятся и расходятся. Одни исчезают, другие возникают, одни уходят от основного потока событий, другие

вливаются в него. Одним словом, имеет место мешанина, кишение и т.п. явлений, в которой фактор непредопределенности всемерно усиливается и возрастает по мере увеличения объема их сферы и временного интервала между настоящим и временем предсказываемого будущего» [8].

А. Зиновьев достаточно скептически относится к трансформации современного общества в информационное. Он отмечает, что подавляющим большинством авторов, размышляющих на тему информатизации, имеется в виду общество западного типа, переходящее в постиндустриальную фазу развития. Однако тип общества определяется не какой-то одной его сферой (информационной или любой другой), а сложной совокупностью факторов, характеризующих данный тип социальной организации. Эволюция социальных организмов, по его мнению, подчиняется своим особым законам, определяемым совокупностью взаимодействий сложноподчиненных его компонентов. Внедрение информационных технологий ведет не к повышению производительности труда, а лишь к обеспечению лучшей реакции к требованиям рынка. Информационная экономика — не добавление к индустриальной. Это принципиально новая «ткань», пронизывающая всю экономику. В итоге информатизация общества, обусловленная развитием технологий, не изменяет социально-экономический тип организации общества. Более того, с точки зрения А. Зиновьева, информатизация усиливает западное общество в его в прежнем капиталистическом качестве. Не происходит качественного изменения принципов производства, распределения благ и удовлетворения потребностей.

С усложнением и трансформацией социальной структуры общества западного типа число и острота конфликтных ситуаций, требующих вмешательства системы власти и управления резко возрастает, однако, в этом аспекте, информационные технологии становятся не средством сглаживания социальных конфликтов, а предоставляет конфликтующим силам новые инструменты борьбы, придавая ей

иной качественный характер.

Заключение

Социальное тело современного информационного общества требует совершенно иного методологического подхода. Постмодернистский дискурс, представляя собой многообразие способов постижения современного общества, становится одним из ключей к пониманию социальных процессов.

При всей несхожести, парадоксальности и, часто, полярности изложенных авторских позиций используемые ими методологические принципы демонстрируют понимание ими трансформаций, происходящих в современном обществе.

Анализируя современные методологические принципы анализа социальных явлений, различные теоретические модели социума, становится ясно, что социология вступила в эпоху Постмодерна. Стратегии социологии Модерна, заложившие фундамент социологии как научной дисциплины на рубеже XIX-XX веков, сегодня подвергаются существенной критике. Социология Модерна в лице своих самых видных представителей поставила задачу сконструировать схемы социальной жизни, а также выявить формы отклонений от этих схем. Постмодернистская социология, зарождающаяся как альтернатива модернистской, ставит задачей отказ от подобных жестких схем, принципиально отвергая возможность их построения.

Социология к концу XX века все в большей степени освобождается от претензий на постижение универсальной истины о социальной реальности. Крайние выводы социологов постмодерна сводятся к тому, что наука о социуме должна сконцентрироваться на новой задаче, к информированному, систематическому «комментарии» повседневной жизни, расширяющему знание этой жизни и одновременно включающемуся в нее. Действительно, современный мир раскололся на множество микросистем, поэтому невозможно установить универсальные «правила», определяющие смысл традиций и культуры.

Литература :

1. Кюнг Г. Куда идет христианство? // Путь. — 1992. — №2. С. 152.
2. Вельш В. «Постмодерн». Генеалогия и значение одного спорного понятия. // Путь. — 1992. — №1. С. 124.
3. Мельвиль А.Ю., Разлогов К.Э. Контркультура и «новый» консерватизм. М. — 1981. С. 118.
4. Капитонов Э.А. Социология XX века. Ростов-на-Дону, 1996. С. 311.
5. Э.Толфлер. Третья волна. М., 1999. С. 593.
6. Политическая социология. Ростов-на-Дону, 1997. С. 511.
7. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма. М., 1995. С. 399.
8. Там же. С. 400.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.В.ИВАНЕНКО ИСТОРИЯ И КОНЪЮНКТУРА

Продолжая разговор о взаимосвязи истории и политики, начатый профессором А.Болебрухом на страницах альманаха «Грані» (1999, № 2), хотелось бы привлечь внимание читателей, научной общественности к проблеме, обозначенной в заголовке статьи. Замечу, что автору уже не раз приходилось высказывать по ней тревожные мысли в публичных выступлениях [1]. В самом деле, с конца 80-х — начала 90-х годов под прямым влиянием новой политической конъюнктуры развернулся сущий «разбой» на дорогах нашей истории, достигший поистине беспрецедентных масштабов и угрожающий превратить богатейшее историческое поле Отечества в «выжженную пустыню», а живущих здесь людей — в Иванов, не помнящих родства.

Подобную озабоченность все настойчивее выражают многие украинские историки. Вот что, например, писал по этому поводу недавно крупный специалист в области военной истории профессор М. Коваль: «Аморфная многопартийность и идеологический плюрализм в современном украинском обществе привели не только к пересмотру направленности прежней идеологизированной историографии, развенчания ее положений, которые действительно не соответствовали правде истории, но и к формированию новых мифологем, призванных политической конъюнктурой. И хотя по своей сути и назначению как старая, так и новая мифология является антиподом исторической науки, на людей эмоциональных, склонных к легковерию и преувеличениям, она оказывает определенное впечатление» [2].

А как все вроде бы чинно и благородно начиналось. Призывы с самых высоких трибун о необходимости восстановления исторической правды, справедливости, представительные научные конференции, симпозиумы, «круглые столы», сенсационные публикации с изобличением Сталина и деформационных явлений его эпохи...

Но разве мог кто даже с натяжкой предположить, в какой опустошительный смерч выльется в общем-то вполне закономерный взрыв общественного интереса к отечественной истории, особенно к ее советскому периоду, какие гипертрофированные формы примет процесс «обновления» прошлого, освобождения массового сознания от идеологии сталинизма, от всего того, что не выдержало испытания практикой, временем. При этом мы так рьяно крушили памятники, мемориалы, могилы, устаревшие ориентиры, концепции, стереотипы, так усердно заполняли «белые» и «черные» пятна истории, разгребали унаследованные от нее «завалы», а зачастую попросту (чего греха таить!) беспардонно шельмовали нашу не столь отдаленную эпоху, все советское, в котором, мол, едва ли не все было не по-людски, не по стандартам так называемых общечеловеческих ценностей, что даже не заметили, как в один прекрасный момент вообще лишились своего прошлого. Ведь почти три четверти века «оболваненные» Лениным и большевиками, этими «исчадиями ада», шли якобы «не туда», занимались «не тем», а

Иваненко Валентин Васильевич — заведующий кафедрой российской истории Днепропетровского госуниверситета, доктор исторических наук, профессор, заслуженный деятель науки и техники Украины.

посему и оказались «не там», где надлежит быть великой державе. Ну а коль так, рассуждают иные псевдоисторики и национал-патриоты, кипя лютой ненавистью к этому прошлому и атакуя его очередными наукоподобными трактатами, то долой все, что хотя бы в малом напоминает о «тупиковом» пути, пройденном страной. И наплевать им, что тем самым будет по существу похоронено не одно поколение строителей социализма, наших дедов, отцов, близких, вымыты из памяти их созидательные и ратные деяния во имя процветания Родины, защиты ее от посягательств многочисленных врагов, торжества идеалов добра, мира, справедливости. Дескать, сжигать мосты, так догла. А после нас — хоть потоп...

Такова, судя по всему, внутренняя «логика», заключенная в «качественно» новом подходе к освещению советской действительности, которая сплошь и рядом противоречит основополагающим методологическим принципам познания мира — принципам объективности и историзма. Что же касается внешней канвы происходящей нынче переоценки исторических событий и явлений, то налицо кругая и, прямо скажем, вульгарная смена их ценностных приоритетов, простая перемена знаков «плюс» на «минус» и наоборот, фактическая трансформация одних нежизнеспособных мифов и легенд в другие, хотя и преподносимые в слегка обновленной, «демократической» оболочке. За примерами ходить далеко не приходится — они у всех на виду и на слуху. Почитайте только издающиеся массовыми тиражами учебники и учебные пособия по советской истории Украины, и станет все абсолютно ясно. В них можно без труда найти столько «новаций», а нередко и откровенного вранья, что аж оторопь берет.

Речь идет, таким образом, о возврате к решительно осужденной всеми конъюнктурщине в интерпретации прошлого, то есть снова-таки об использовании истории в качестве инструмента политики, о реанимации пресловутого одномерного, мифологического мышления, точнее, об утверждении махрового антиисторизма, отравленными соками которого щедро питается духовное безверие и аморальность, нравственная деградация личности, общественного сознания в целом. Согласитесь, читатель, это уже само по себе чревато весьма губительными последствиями.

Бесспорно, история советского общества нуждается в глубоком и всестороннем переосмыслении с позиций правды и нового видения, на основе включения в исследовательский процесс новых массивов источников, прежде всего архивных документов, хранившихся в свое время в закрытых фондах соответствующих партийных и государственных структур. Так обычно бывает на переломных этапах, когда прошлое неизбежно выдвигается в центр обще-

ственного внимания, когда практика, сама жизнь настоятельно требуют оценить его трезво, по достоинству, с высоты достигнутого, с тем чтобы отделить, что называется, зерна от плевел, выявить все то полезное, испытанное, перспективное, что можно и нужно взять в будущее, придав стабильность и настоящему. Иначе самые благие намерения превратятся в самые «непредсказуемые» последствия.

Все это лишний раз подтверждает, что без прошлого не может быть будущего, во всяком случае предсказуемого, лишнего бывшего догматизма и консерватизма, глянца, идеологических мистификаций минувшей и нынешней эпох. Ибо страна без прошлого — это страна — маргинал. Впрочем, как и отдельно взятый человек. Помочь же познать себя и окружающий мир сквозь призму десятилетий призван профессиональный (добавим — честный) историк, главное оружие которого — не эмоции и политические пристрастия, а достоверные факты и документы. Только так можно адекватно реконструировать исторический процесс, показать его во всей полноте, сложности, противоречивости, взаимосвязи и взаимообусловленности.

Сразу же оговорюсь, что до недавних пор все мы (и я не исключение) так или иначе находились под жестким прессом директивных установок и штампов правящей партии, не имели доступа к секретным архивам, а стало быть, просто не могли правдиво и всесторонне осветить многие события и явления прошлого. В последние годы произошли заметные позитивные сдвиги. Обретена желанная свобода творчества, получена возможность (пока, к сожалению, ограниченная) проникнуть в тайны архивохранилищ, начался энергичный пересмотр сложившихся в исторической науке стереотипов и схем. В итоге буквально ливнем хлынул поток работ, благодаря которым широкая читательская публика едва ли не впервые прикоснулась к оголенным нервам своей истории, узнала немало нового о тех или иных ее страницах, прежде всего драматических, настоящих и мнимых героях, конструкторах тоталитарного режима, о цене осуществленных преобразований, голодоморах, репрессиях и пр., замалчивавшихся ранее официальной историографией.

Казалось бы, так многообещающе начавшаяся либерализация общественной жизни позволяла воссоздать историю советской Украины во всей ее подлинной значимости и противоречивой истинности, лишённой непомерной апологетики и такого же безмерного нигилизма. Но — увы! Разоблачая сталинские мифы и неблагоприятные деяния последующих вождей-генсеков, вскрывая «гнойные нарывы» на теле общества, иные заправские публицисты, журналисты, перевертыши-историки, сделавшие неплохую карьеру на конъюнктуре в «то время», быстро

приспособились к соответствующим приоритетам современной политической элиты и теперь уже шахраются в другую крайность, цинично охаивая весь постреволюционный путь украинской нации, состоявший якобы из цепи сплошных ошибок, заблуждений, трагедий. Не обременяя себя, как правило, скрупулезным изучением всей совокупности исторических источников и свидетельств, они то и дело метают ядовитые стрелы в наше социалистическое прошлое, особо наслаждаясь смакованием различных «жареных» фактов и сомнительных «открытий». Главное для них — не утверждение истины, а сотворение сенсаций.

Причем в советской эпохе уже, пожалуй, не осталось мало-мальски значимых и привлекательных сюжетов, которые бы не стали объектом «переосмысления» в подобном духе. Даже из такой святой темы, как история Великой Отечественной войны, кое-кому из новоявленных летописцев, похоже, явно нейдет выжать политические дивиденды, удовлетворить свои болезненно выраженные амбиции попытками если не «переиначить» полностью, то по крайней мере существенно «подправить», «осовременить» отдельные ее события, подать их под углом зрения «нового» исторического прочтения в виде «единственной и доподлинной» правды, своеобразной истины в последней инстанции. Претендуя на сие «первопроходство», они тем не менее освещают многие проблемы военного лихолетья тенденциозно, как говорится, «с точностью до наоборот», но с другим идеологическим оттенком. Некоторые же из них в погоне за дешевыми сенсациями порой вообще переходят грань элементарной объективности (да и порядочности), распространяя всякого рода небылицы и сплетни «на злобу дня», о чем с горечью, опираясь на многочисленные факты фальсификаторского промысла в наши дни, повествуется в упомянутой статье М.Коваля и в других публикациях [3].

А вот совсем свежие перлы «новаторства» из того же ряда. В январе 1999 г. всеукраинская газета «Сегодня» поместила «сенсационный» материал собственного корреспондента Д.Семенова под претенциозным названием «Тайна одного подполья», от начала до конца буквально пропитанный инсинуациями самого низкопробного пошиба [4]. «Фактологический» инструментарий статьи до банальности примитивен: домыслы, слухи, предположения, некорректное, слишком вольное толкование иных фактов и фактиков, их подтасовка, передергивание, то есть прямое искажение. Впрочем, ради справедливости заметим, что грешит этим в гораздо большей степени, чем журналист, его собеседница Л.Романчук — литератор, автор «мыльного творения» «Жовті сліди на гарячому попелі» (Днепропетровск, 1998), которая не только не смогла разобраться в

трагических перипетиях антифашистской подпольной организации города Синельниково, но и безнадежно запутала и без того непростую ее историю, выдав одновременно на-гора очередную порцию мифологем более общего порядка.

Один из мифов, растиражированный газетой с подачи Романчук, сводится к категорическому утверждению о том, что якобы коммунистическая «партия в подполье участия не принимала». Вот так — и ничуть не меньше. По большому счету, правда, на открытие данное заявление не тянет — нечто подобное на кухне фальсификаций, особенно в масс-медиа и публицистике, производится ныне постоянно, задурманивая головы легковверных сограждан заурядной фальшью и дезинформацией. Но в общем потоке не затихающей антикоммунистической истерии оно, наверняка, не останется не замеченным, ибо вполне вписывается в современную «концепцию» ряда новоориентированных историков от политики, в трактовке которых в народной борьбе на оккупированной территории Украины во время войны чуть ли не ключевое место занимали национальные формирования типа ОУН-УПА.

Кстати, механизм рождения таких «уток» предельно прост: чтобы неправда выглядела правдоподобно, надо правдивую историю лишь малость припудрить ложью, и тогда от правды ее не отличить. Тем более, что этой мифотворческой агрессии сегодня почти никто всерьез не препятствует и не противостоит — «иных уж нет, а те далече...». И напрасно. Дело-то отнюдь не пустячное, когда наша историческая нива усилиями наиболее радикальной части пишущей и вещающей братии «перепахивается» налево — направо, превращаясь в подобие «выжженной пустыни» и «черной дыры», а ее настоящие «пахари» — в безликую массу глашатаев советской системы, которая-де, по мнению той же Романчук, «немногим отличалась от гитлеровской» (!).

Не вдаваясь в подробности, подчеркнем только, что роль компартии в организации и руководстве антифашистским движением сопротивления в суровые военные годы общеизвестна и общепризнана. В том числе верховодами нацистского рейха. Думается, эти хрестоматийные оценки не мешало бы перечитывать и освежать в памяти, прежде чем браться за перо или выходить в эфир.

Напомним: до осени 1941 г. в Украине была сформирована разветвленная сеть партийного подполья, для чего оставлено более 26 тысяч коммунистов [5]. На Днепропетровщине были созданы подпольный обком, 7 горкомов и 29 райкомов КП(б)У [6]. Непосредственно в подпольной борьбе здесь участвовало, по последним сведениям, 1228 патриотов, из них — 167 членов ВКП(б) [7]. Не секрет также, что особенно на первых порах в силу различ-

ных обстоятельств (отсутствие опыта, ошибки в подборе кадров, нарушения правил конспирации, репрессии оккупантов и пр.) было разгромлено немало подпольных организаций, уничтожено много антифашистов. Однако к концу 1942г. их численный состав был в основном восстановлен, а затем и расширен, в частности за счет притока новых пополнений коммунистов. Это подтверждают многие документальные источники, включая немецкие. В апреле 1943г., к примеру, начальник полиции и службы безопасности рейхскомиссариата Украины сообщал в Берлин: «В целом наблюдается рост и создание крупных групп коммунистической партии в Киевском, Николаевском, Днепропетровском, Сталинском, Симферопольском округах» [8]. Всего же в коммунистическом подполье на территории Украины в 1941-1944 гг. действовало свыше 100 тысяч человек [9].

Таковы факты, а они, как известно, — вещь упрямая.

Еще похлеще с точки зрения «идейного обоснования» авторской версии описываемых событий выглядит другой миф, запатентованный Романчук и логически вытекающий из предыдущего. Размышляя о причинах провалов тех подпольных организаций, что раскрывались нацистами накануне освобождения, и пытаясь, очевидно, выдать желаемое за действительное, она ничтоже сумняшеся заключает: «Я думаю, что это была система, своеобразная страшная традиция. Перед самым подходом наших войск с Большой земли засылался человек, который сдавал подпольщиков немцам».

Вздор, не так ли? И все же послушаем дальше «мотивы» этого неслыханного «злодейства» Москвы: «Партийные боссы, оставленные для организации подполья, обязаны были отчитаться за работу, которой они не делали. Но самое главное — что эти подпольщики были опасными людьми. Они имели опыт диверсионной и конспиративной работы. Многие видели и знали. Они вдохнули воздух свободы (и это в условиях жесточайшего террора захватчиков!?? — В.И.). И могли свои знания применить для борьбы с советской системой... Расправиться с подпольщиками самим — нельзя: вряд ли поверят, что борцы с фашизмом — «враги народа». А руками фашистов — дело другое...» [10].

Не будем больше утомлять читателя пространством цитированием. Суть гипотезы, выдвинутой автором без каких-либо веских доказательств, надо полагать, совершенно ясна. Не иначе, как «заговором» «с той стороны фронта» объясняет наш незадачливый «историк» и гибель Синельниковского подполья. Налицо — плод неумной фантазии, причем с клиническими симптомами. И ничего более. Как тут не вспомнить народную мудрость, гласящую,

что безумство в воображении не знает границ.

Между тем, истинная причина провалов подполья кроется в ином. В данном случае, вероятно, нельзя не согласиться с аргументированной позицией М.Ковалюк, который вполне резонно считает, что гитлеровским спецслужбам с помощью коллаборационистов-предателей удавалось зачастую держать «под колпаком» все более-менее заметные подпольные организации, куда по испытанной схеме полицейской практики внедрялись гестаповские агенты, следившие за каждым шагом подпольщиков. По мере же приближения советских войск такие организации обычно ликвидировались [11]. На наш взгляд, по подобному сценарию, скорее всего, разворачивались события и в Синельниковском подполье [12].

Как видим, творцам исторических «сенсаций», помимо всего прочего, явно недостает элементарной логики, здравого смысла, внутренней культуры постижения таинств прошлого. Ведь одного желания (пусть и страстного) внести свою лепту в его изучение, конечно, мало. Нужен профессионализм, доскональное знание методологии и методики исследования, поиска истины, без чего неминуемо скатывание в болото мифологий, лицемерия, фальсификации истории. Тем паче, что эта болезнь стала у нас уже почти хронической, серьезно деформируя историческое сознание народа, его мораль, традиции, ценностный горизонт, дезориентируя массы людей в выборе духовных приоритетов и магистрального вектора развития.

...Воистину — удивительное время! Оно не только отбрасывает на свалку истории утопии, но и разрушает идеалы, не только прочищает мозги, но и загуманивает души. Чуть ли не в пыль растерли советское прошлое жерновами бранных проклятий, а оно, непонятное, обруганное, все еще как бы выглядывает и напоминает о себе в каждом нашем жесте, слове, поступке — отвергнутое, но вовсе не изжитое. В этом-то кипящем котле политических страстей и варятся коллеги-историки, в большинстве своем растерянные и потрясенные бесцеремонным обращением с общеизвестными фактами, проповедью невежественных неофитов, но вместе с тем преисполненные решимости направить естественный процесс переосмысления нашей минувшины в конструктивное, созидательное русло, в плоскость объективных и взвешенных оценок пройденного Украиной пути, быстрее преодоления допущенных перекосов и искажений, чреватых дальнейшим расползанием вируса исторического беспамятства в народе. Блуждание же по мифическим лабиринтам истории будет продолжаться до тех пор, пока именно они окончательно не овладеют командными высотами в исторической науке. А люди, читатели и слушатели, надеемся, сами разберутся, кто есть кто и что есть

что. Кому верить, а кому — нет.

Следовательно, проблема гражданской ответственности и моральной чистоплотности историков становится сегодня особо актуальной, общественно значимой. Но не только их, а и всех, кто так или иначе причастен к формированию духовной и нравственной культуры личности, фундаментальных устоев общества. Гуманистическая миссия интеллигенции в целом в этом деле важна нынче как никогда. И

чем скорее она сумеет преодолеть в своих рядах разброд и шатания, избавиться от политической zaangażированности, синдрома исключительности, непомерной амбициозности, подняться выше неисчислимых экономических тягот, тем полнее раскроется ее огромный творческий потенциал, тем быстрее все мы станем добрее, терпимее, ближе друг к другу. А это, пожалуй, самое главное.

Примечания

1. См.: Иваненко В. В. Стреляя в прошлое картечью... // Днепровская панорама. 1994. 10 авг.; он же. Кредо історика — реалізм // Дніпропетровський університет. 1994. № 7-8, вересень и др.
2. Коваль М. Каламутна вода на млин української історіографії. Новітні міфи про Велику Вітчизняну // Товариш. 1999. № 23, червень.
3. См., например: Чайковський А.С. Невідома війна. — К., 1994. С.3-4; Иваненко В.В. Коли гору беруть амбіції // Народ і армія. 1994. №3; он же. Історіографічні роздуми про воєнне лихоліття 1941-1945 рр. // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. Вип.3. 1998. С.3-14 и др.
4. Семенов Д. Тайна одного подполья // Сегодня. 1999, 23 янв.
5. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. — К., 1977. Т.7. С.75.
6. Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны... Сб-к док. и матер.— Днепропетровск, 1962. С.74.
7. Слободянюк М.А., Шахрайчук І.А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни. — Дніпропетровськ, 1998. С.45.
8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. В 3 т.— К., 1975. Т.2. С.193-194.
9. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — К., 1977. С.216.
10. Цит. по: Семенов Д. Тайна одного подполья // Сегодня. 1999. 23 янв.
11. Коваль М. Каламутна вода... // Товариш. 1999. №23, червень.
12. Подробнее об этом см.: Иваненко В.В. Тайна одного подполья... А существует ли она? // Сегодня. 1999. 24 апр.

**А.Г.БОЛЕБРУХ
УЛОЖЕННАЯ КОМИССИЯ 1767 —
1768 ГГ.**

Одной из специфических особенностей русского исторического процесса был значительный отрыв власти от общества; монарх — будь то великий князь, царь или император — являлся авторитарным властителем, осуществляя функции третейского судьи в социально не структурированном обществе, улаживая конфликты между различными сословиями или верша суд над отдельными подданными. Вплоть до XVIII в. ни дворяне, ни купцы и ремесленники, тем более крестьяне не сумели самоорганизоваться, осмыслить и четко сформулировать свои основные, жизненно важные интересы, добиться создания органа сословного представительства, как это происходило в западноевропейских странах.

Даже земские соборы XVI — XVII вв., созывавшиеся по инициативе верховной власти, не превратили Россию в сословно-представительную монархию. Можно согласиться с оценкой земских соборов, которую дал немецкий исследователь Х.-Й.Торке; причиной того, что эти соборы так и не переросли в представительные учреждения, ограничивавшие самодержавие, он назвал «отсутствие третьего сословия, гражданства», а также то обстоятельство, что нашим предкам «не хватало сознания местных интересов, провинциальных собраний, свободного самоуправления и единства права для государя и сословий».[1] В.О.Ключевский отметил не менее существенную причину провала этих соборов. По поводу Земского собора 1642г. он писал: «Читая записки, поданные сословными представителям на этом соборе, чувствуешь, что этим представителям нечего делать вместе, у них общего дела нет, а осталась одна вражда интересов. Каждый класс думает про себя, особо от других, знает только свои ближайшие нужды и несправедливые преимущества других. Очевидно, политическое обособление сословий повело ко взаимному нравственному их отчуждению, при котором не могла не расторгнуться их совместная соборная деятельность».[2]

Разобщенность сословий, стремление каждого из них самостоятельно выпрашивать у правительства льготы (да и то не для всего сословия, а для каких-то групп), самоуправление местной администрации, неумение объединяться и, осознав собственные права, отстаивать их, наконец, экономическая отсталость России приучили их полагаться на «верхи». постепенно и власть привыкла к мысли о своей ответственности за состояние подданных, всех вместе и каждого в отдельности, об их умственной самонедостаточности.

Наступил XVIIIв., век Просвещения, идеологи которого весьма остро поставили вопрос о легитимности властей, об их зависимости от общества и ответственности перед ним. Российские и украинские просветители (С.Десницкий, Я.Козельский, И.Пнин, В.Попугаев, В.Малиновский, Г.Сковорода и др.)

*Болебрух Анатолий
Григорьевич — декан
исторического
факультета
Днепропетровского
государственного
университета, доктор
исторических наук,
профессор*

также активно разрабатывали эту тему, но они, в отличие от западноевропейских коллег, не могли опереться на такую же порочную социальную почву, ощутить поддержку и понимание широких общественных сил. «Дух времени» затронул и европейские правящие круги, в том числе и российские. Уже императрица Елизавета Петровна (1741-1761), поддавшись правовым влияниям Запада, попыталась начать работу по модернизации и кодификации российского законодательства, привлечь к участию в ней представителей основных сословий. Но, зная, сколь настороженно встречает общество «затеи» правительства, потому что ожидает от них для себя всего лишь новых отягощений, Елизавета прибегла даже к угрозам забрать в казну тех дворян, которые не явятся на призыв власти. Но и это не помогло, законодательной деятельности такого типа не получилось.

С 1762 по 1796гг. на престоле находилась Екатерина II, немка по происхождению, хорошо образованная, честолюбивая, поддерживающая тесные контакты со многими передовыми мыслителями Европы, в частности с Вольтером, Дидро, Даламбером и др. Под ее руководством была подготовлена программа реформирования Российской империи, целью которой провозглашалось намерение приблизить страну по уровню развития к другим европейским государствам. «Важнейшими принципами реализации этой программы были постепенность, последовательность, учет общественных настроений».[3] В историографии существуют несходные оценки реформаторской программы Екатерины II. С.М.Соловьев в целом достаточно высоко отзывался о самой императрице, ее политических идеалах и воздействии на полседающее развитие России. В.О.Ключевский, также отдавая должное Екатерине, критически смотрел на ее общественно-политические взгляды, достаточно путанные (он назвал их не убеждениями, а «соображениями»), подчеркивал ее тщеславие, хотя признавал некоторое положительное влияние начинаний императрицы, в частности «Наказа» и Уложенной комиссии. В советской историографии, как правило, незаслуженно прижалось (нередко просто искажалось) все, что было предпринято в царствование Екатерины II, а вся ее политика, вслед за Лениным, называлась «заигрыванием с либерализмом». вызванным обострением классовой борьбы крестьянства (напр., В.В.Мовроди). Современные ученые (в частности, А.Б.Каменский) стремятся более объективно подойти к деятельности Екатерины II, ее положительному влиянию на политическое развитие русского общества, но

меньше внимания уделяют рассмотрению противоречивости этой исторической личности.

Одной из важных составных частей политической программы Екатерины II следует признать замысел создать отвечающую современным требованиям систему законодательства в соответствии с основными принципами просветительских представлений о праве, так, как их трактовала сама императрица с учетом пригодности к условиям России. Особенности российской ситуации, где монарх оказался в результате воздействия многих причин и обстоятельств гарантом справедливости и инициатором всех нововведений, вынудили Екатерину II внести ряд существенных дополнений в просветительскую концепцию, что, понятно, потребовало немало купюр в последней. Тем не менее императрица решила показать всему миру, что Россия — европейская держава не только в географическом смысле.

Так возникла идея созыва представительного органа с депутатами от всех сословий и групп населения, кроме крепостных. Возможно, Екатерина II хотела, чтобы подготовленный этим кодекс отвечал распространенному просветительскому тезису: закон — это выражение общей народной воли. Как бы там ни было, но 14 декабря 1766г. появился манифест о выборе на местах депутатов в Комиссию для сочинения проекта нового уложения и составления для них наказов непосредственно избирателями. Высокопарно заявлялось о том, что первейшим желанием императрицы «есть видеть наш народ столь счастливым и довольным, сколь далеко человеческое счастье и удовольствие могут на сей земле простираться». Манифест читался по всей империи в церквях и соборах, рассылался в присутственные места, губернаторам. Из текста явствовало, что замысел императрицы шел, несомненно, дальше предшествовавших попыток кодификации имевшихся законодательных актов: речь шла о принципиально ином своде законов, на совершенно иной идеологической основе.

Несмотря на возвышенный стиль манифеста, в этом документе в завуалированной форме раскрывался подлинный характер мероприятия в организационном отношении; депутатам, говорилось в нем, будет дан «наказ и обряд управления для заготовления проекта нового Уложения».[4] Истинный смысл приведенных слов состоял в следующем. Екатерина II была реалистичным политиком и вполне ясно отдавала себе отчет в том, что среди избранных депутатов лишь единицы окажутся сведущими в юриспруденции и достаточно подготовленными для кропотливой и очень сложной работы по выработке статей юридичес-

кого документа. Поэтому она за два года до начал работы Уложенной комиссии заседала за написание объемистого «Наказа» депутатам, в котором, опираясь на идеи видных представителей государственно-правовой мысли Западной Европы (прежде всего Монтескье, Беккариа и др.), постаралась изложить цельную концепцию и остов будущего российского законодательства.

Новизной своих положений «Наказ» удивил многих депутатов, когда этот документ читался на первых заседаниях Уложенной комиссии, открывшейся 30 июля 1767г. в необычно торжественной обстановке в Московском Кремле. В нем декларировалось верховенство права, равенство всех перед законом, веротерпимость, недопустимость смертной казни и пыток, гражданская свобода как право делать все, что не запрещено законом; осуждалось насилие как метод государственного управления; говорилось о необходимости регламентировать крестьянские повинности, законом отрегулировать взаимоотношения крестьян с помещиками, а в дальнейшем приступить и к отмене крепостного права (правда, дворянство сумело еще на этапе доработки «Наказа» значительно выхолостить последнюю статью); задачей государственной власти объявлялась обязанность обеспечить «безопасность» жизни и собственности подданных. Несмотря на непоследовательное проведение этих правовых норм через статьи «Наказа», на оговорки и ограничения, произнесенные слова были чрезвычайно непривычны для русского слуха. Не случайно, как свидетельствуют современники, некоторые депутаты, слушая «Наказ», плакали. После этого впечатления те места «Наказа», где утверждалась необходимость и спасительность для России монархического образа правления, не вызвали ни возражений, ни обсуждений в ходе работы Комиссии. Но за рамками Комиссии высказывались и принципиально иные мнения. Так, выходец из Украины профессор московского университета С. Десницкий написал для представления императрице как раз в 1768г. проект «Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи», в котором в осторожной форме проводилась идея разделения властей, придания им большей независимости как друг от друга, так и от верховной власти (об этом, естественно, читалось между строк).

Екатерина II, по-видимому, не догадывалась о некоторых выводах, которые можно было сделать после прочтения ее трактата. В.О.Ключевский писал, что «акт, высочайше подписанный, извещал русских граждан, что они лишены ос-

новных благ гражданского общежития, что законы, ими управляющие, не согласны с разумом и правдой, что господствующий класс вреден государству и что правительство не исполняло своих существенных обязанностей перед народом».[5] Но русское сознание, за редким исключением, не было готово к столь радикальным и глубоким политическим умозаключениям, тем более что депутаты самой верховной властью приглашались к совершенствованию законов для облегчения их положения.

Пышно обставленное открытие Уложенной комиссии, подробно описанное С.М.Соловьевым в «Истории России в древнейших временах» (т.27, гл.II), должно было свидетельствовать о том значении, которое придавала императрица данному мероприятию. Это же подтверждали привилегии для депутатов: каждый из них получал золотой значек, навсегда освобождался от смертной казни, пыток, телесных наказаний, конфискации собственности; им полагалось высокое жалованье: дворянам — по 400 руб., горожанам — 122 руб., прочим депутатам — по 37 руб.; за обиду или ущерб, нанесенный депутату, виновный наказывался вдвое более высокой мерой, чем та, что предусмотрена в законе для такого рода правонарушения.

Однако и манифест, и «Наказ», и другие руководящие документы Уложенной комиссии показывают иное. Прежде всего отметим, что императрица вовсе не собиралась ни ограничивать свою самодержавную власть, ни превращать Уложенную комиссию в постоянно действующий представительный орган. Следовательно, комиссии отводилась роль временного совещательного собрания. Екатерина II преследовала, как мне кажется, две главные цели. Во-первых, осуществив в первые годы царствования несколько ознакомительных поездок по империи, она в дополнение к полученным впечатлениям хотела из первых уст, уст депутатов, представлявших широкие и разные слои населения всех губерний и провинций, услышать те нужды и проблемы, которые одолевают подданных, чтоб лучше знать обстановку в стране, настроение людей. Во-вторых, надеялась, что депутаты, польщенные «высочайшим» доверием, одобряют положения ее «Наказа», что в дальнейшем придаст власти императрицы больше устойчивости, усилит ее надсловесный характер и позволит в целом беспрепятственно проводить независимую политическую линию, в том числе по осуществлению реформаторской программы.

Симптоматичным был ответ Екатерины II на замечание импульсивного А.Сумарокова, извес-

тного поета той епохи; Сумароков скептично отозвався о самому замысли созыва Уложенной комиссии, поскільки, як он считал, истина не открывається більшості, на що імператриця заметила: «Большинство истину не утверждает, а только показывает желание большинства».[6]

Іменно тому, на перший вигляд, громоздкою була структура Уложенной комиссии: три головних комісії — дирекційна, експедиційна і для розбору депутатських наказів, а також цілий ряд частин — для різних галузей законодавства. Серед депутатів знаходилися представителі правительствених установ, а технічний секретаріат укомплектували спосібними чиновниками різних відомств (кстати, к ним відносився і відомий просвітителі, гвардець-измайловець Н.І.Новиков).[7] Вот це поєднання місцевого представництва і правительственого початку, послухного волі імператриці; поєднання життєвого досвіду і досвіду державного управління дозволяло, по мненню Катерини II, добитися створення проекту (вспомнім слова маніфеста!) нового Уложения на основі концепції «Наказу». Окончателіний варіант Уложения, видимо, планувалося написати вне рамок самої комісії і без депутатів.

Ми не станемо тут аналізувати зміст продовжувальних (Уложенная комиссия була розпущена височайшим указом 18 грудня 1768г. в зв'язі з початком чергової русько-турецької війни), іногди гострих дискусій, проходивших на засіданнях комісії. Прення були хаотичними, перескакивали з одного предмету на другий, не закінчуючись нічим визначеним. Питання піднімалися від самих малих, частин, мавших інтерес для жителів одного села (напр., каргопольські селяни просили дозволити їм вопреки указу круглий рік ловити птахів і звірів), до устоев феодално-кріпосницької системи. Синтез висказаних мнень в відомій мірі може нагадувати отзыв В.Ключевського о Земському соборі 1642г.: дворяни добивалися признання за ними монополічного права володіння населеними землями, селянами і збереження привілейованного положення в державі; купці — монополічного права вести торгівлю і заодно покушались на деревні, селян і дворянське звання; міщани жалувалися на обременительність повинностей, произвол чиновників, о том же говорили депутати від казенних селян; і те, і другі обвиняли дворян в покушенні на свої земельні володіння. Накал страстей вызвал вопрос о беглых селянах. Ряд депутатів (Коробьин, Маслов, Чупров і др.) говорили, що причиною побегів являється нестерпиме существо-

вание, жестокоє обращение помещиков с земледельцами, непомерные размеры барщины и оброка. Дворянские депутаты категорически и единодушно отвергли эту «ложь», доказывали благополучие поселян и свое полное право распоряжаться в собственных владениях как им заблагорассудится.

Но, пожалуй, кульмінацією протистояння між дворянами демократично налаштованими депутатами стало обговорення питання про рівномірність дворянських наслідкових привілеїв і образливості для інших сословій аристократическої спеси. Крайне різко виступив протів подібних нападків кн. М.М.Щербатов, настаивавший на отмене злополучной Табели о рангах (1722г.), способствовавшей, по его словам, «засорению благородного сословия». В ответ депутат города Руза Смирнов предложил вообще ликвидировать институт наследственного дворянского звания и возводить в него только за выдающиеся личные заслуги, обыграв аргумент Щербатова: «Так как ранги и чины получаются не по наследству, но по заслугам отечеству и вместе с лицом, заслуживающим их, и умирают, то, чтобы наследники не могли пользоваться чужими трудами без своих заслуг, чтобы не возродилось в них нерадение самим заслуживать чины, наконец, чтобы они у других заслуживающих награждения не отнимали одобрения и надежды получить чины, заслуженные их предками, но для усиления в потомках ревности к службе, для отвращения уныния, нерадения и отчаяния и для ободрения людей самого низшего (обратим внимание на это слово.— А.Б.) состояния к достижению высшей степени чести, считаю бесполезным предложить сделать постановление, чтоб дворянство и преимущество оно не доставалось по наследству, но чтоб всякий старался достигать его по заслугам».[8] Так в голове выходца из третьего сословия родилась странная конструкция: равенство граждан должно сопровождаться их равным доступом к привілеям. Хотя нападки Смирнова, Козельского и др. на дворянские права и сыграли определенную позитивную роль, до понимания просветительского тезиса о равенстве всех перед законом здесь еще далеко.

Таким образом, значение Уложенной комиссии можно разбить на две части. Екатерина II в основном добилась своей главной цели: познакомилась с настроениями и «желаниями» подданных и получила одобрение начертанной программы преобразований. Российское же общество познакомилось с новыми политическими идеями и начало их усваивать, преломляя для решения своих насущных практических нужд. Однако не по-

лучилось главного (о чем, наверное, не думала ни одна из сторон): не вышло сотрудничества, пусть и не без противоборства, власти и общества.

Екатерина II позднее уже без общественного содействия реализовала ряд своих замыслов, но не забывая о прозвучавшем в Уложенной комиссии: издала в 1785г. Жалованную грамоту дворянству и Жалованную грамоту городам, готовилась аналогичная грамота для сельских жителей и дру-

гие акты, проведены некоторые иные реформы, соответствовавшие политике «просвещенного абсолютизма», который В.Ключевский остроумно назвал «лично-конституционным абсолютизмом».[9]

Образ правления и состояние народа продолжали зависеть от личных качеств властителя, общество не обрело рычагов воздействия на эту печальную подчиненность.

Примечания :

1. Торке Х.-Й. Так называемые земские соборы в России ((Вопросы истории. 1991. N11. С.9.
2. Ключевский В.О. Сочинения: В 8т. М., 1957. Т.3.С.205.
3. Политическая история России. М., 1998. С.125.
4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15 кн., 29 т. М., 1965. Кн XIV. С.35.
5. Ключевский В.О. Указ. соч. Т.5. С.81.
6. Соловьев С.М. Указ. соч. С.33.
7. Некрасов С.М. Апостол добра: Повествование о Н.И.Новикове. М., 1994. С.20-25.
8. Соловьев С.М. Указ. соч. С.83.
9. Ключевский В.О. Указ. соч. Т.5. С.83.

А.В. ХРИДОЧКІН
ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ
В.Н. КАРАЗІНА

Василь Назарович Каразін (1773 — 1842) був енциклопедично освіченим вченим, видатним винахідником, громадським діячем, суспільно-політичні погляди якого по-різному оцінювалися фахівцями, енергійною людиною. Це відзначали і дуже цінували в ньому і О.І.Герцен, і В.Г.Белинський, і М.Г.Чернишевський.

В.Н. Каразін був нащадком стародавнього дворянського роду Караджи, який мав свій герб із зображенням щита «увенчанного греческим шоломом» ще з 1627 року. Дискусійним в історичній літературі є питання про національність Каразіна. І хоча сам Василь Назарович вважав себе сербом, різні дослідники називали його і болгариним, і греком. Розбіжності з приводу його національності пояснюються тим, що в родині Каразіних було багато змішаних шлюбів.

Засновником роду Каразіних вважається Григорій Караджи (прадід Василя Назаровича) — архієпископ міста Софії. Дід Каразіна, Олександр Григорович Караджи, переїхав до Росії за часів Імператора Петра I. Саме тоді його прізвище було записане з російським закінченням (Каразін). Помер він в 1753 році. Батько Василя — Назар Олександрович Каразін, хоча і мав з боку матері грецькі коріння, вважав себе «русским человеком». Професію він успадкував від свого батька — також поступив на військову службу з 1745 року. Назар брав участь у Семилітній та російсько-турецькій (1768 — 1774) війнах, в яких показав себе хоробрим і розумним військовослужбовцем. Він двічі був у турецькому полоні, але обидва рази йому пощастило втекти і повернутися на батьківщину. Його ратні подвиги не залишилися непомітними. Пішовши у відставку в 1770 році, Назар, крім звання полковника і грошової винагороди, отримав «в вечное пользование» села Кручик і Основци на Харківщині. Вже в Україні він одружився з донькою козацького сотника Харківського полку Якова Івановича Коваленка (за першим шлюбом Логачевою) Варварою Петрівною (майбутньою матір'ю Василя Назаровича). В селі Кручик Харківської губернії 30 січня 1773 року в селянській хаті і народився Василь Назарович Каразін. При народженні його назвали Богданом, але при хрещенні це ім'я було замінено на Василь.

Дитячі роки Василь провів в колі рідної сім'ї, слухаючи розповіді батька про війни, в яких той брав участь, про життя своїх предків — сербів, які вели боротьбу з Туреччиною за своє національне визволення. Таке оточення обумовило бажання підлітка продовжити справу своїх батька і діда — стати військовослужбовцем. Разом з цим він мав можливість бачити життя звичайного українського маєтку. Василь ріс в селі, спілкувався з селянськими дітьми, бачив, але навряд чи оцінював стан кріпаків. Із селянського середовища він виніс переконання, що поміщик відповідає за селян, якими керує. На юнака велике враження вчинив Г.С. Сковорода, що часто бував в родині Каразіних — він това-

*Хридочкін Андрій
Володимирович —
вчитель середньої школи,
м.Дніпродзержнськ*

ришував з Назаром Олександровичем, їх дружба продовжувалася до самої смерті батька Василя Назаровича в березні 1783 року внаслідок нещасного випадку. Бесіди з українським філософом, за визначенням самого Каразіна, зародили в нього зацікавленість філософськими питаннями, прагнення до самовдосконалення і знань. Але не треба і перебільшувати вплив Григорія Савича на підлітка, тому що це знайомство було не дуже тривалим. Крім того, Василя в його віці цікавила в першу чергу особа Сковороди, а не його погляди.

Зі смертю Назара родина почала відчувати матеріальні ускладнення, бо на руках у вдови Каразіної залишилося два сини — Василь і його молодший брат Іван, якому тільки виповнилося чотири роки. Варвара Петрівна була змушена звернутися в 1784 році за допомогою до графа Івана Михайловича¹ (його прізвище встановити не вдалось), заступнику родини. Раніше до нього звертався і Назар Олександрович. Скоріше з його допомогою хлопчика було влаштовано в приватний пансіонат міста Кременчуга, а потім Харкова. На жаль, відомостей про його перебування в цих учбових закладах не залишилось. Але, без сумніву, Василь Назарович не залишив своєї дитячої мрії — стати військовослужбовцем, і скористався нагодою, яка в нього з'явилася. Під час приїзду до Кременчуга графа Румянцева-Задунайського Каразін сказав йому про своє бажання. Граф служив з батьком Василя і тому записав його сина в Кірасірський полк, який очолював сам. Незабаром з його допомогою прізвище Каразіна було занесене в список лейб-гвардії Семенівського полку. Щоправда, в Петербурзі Василь Назарович вперше з'явився тільки 22 січня 1791 року і почав військову службу в званні сержанта.

Гвардійці російської армії за часів Катерини II не були обтяжені службовими обов'язками, тому офіцери мали достатньо вільного часу, який проводили на свій розсуд. Каразін не жалів його на освіту. Він почав систематично відвідувати лекції в Гірничому корпусі. Саме тут Василь Назарович придбав глибокі знання в галузі математики, фізики, хімії, вивчив латинську, німецьку, французьку мови. Час навчання став періодом його знайомства і спілкування з В.В.Капністом, М.М.Карамзіним та ін. Взагалі ж роки навчання можна вважати важливим етапом формування особистості Каразіна. Думка про військову службу його більше не займає. Свою роль в цьому зіграло, з одного боку, заняття в Гірничому корпусі і знайомство з різними науками, а з другого, наступило розчарування військовою службою, яка різнилася з його уявленнями про неї. В той час в суспільстві зростає зацікавленість політичними і соціально-економічними питаннями. Цікавлять вони

і Каразіна. Василь Назарович був сином поміщика, тому, насамперед, його турбували суспільні відносини в селі. Не випадково з 1792 по 1795 рік він здійснив подорож по селах Росії і України, яка скоріш за все була результатом знайомства з книгою О.М.Радищева «Подорож із Петербурга до Москви». Але якщо автора цього твору вона привела до ствердження про необхідність скасування кріпацтва, то Каразіна його поїздка переконала в думці, що відносини між селянами і поміщиком не потребують таких радикальних змін. Кріпацтво, на його думку, має перспективи, якщо «поселяне» будуть захищені від поміщицького свавілля загальнодержавними законами і патріархальними звичаями. Як один із засобів трансформації соціальних відносин він пропонує створену ним в 1793 році в маєтку своїх батьків Сільську Думу, до складу якої, крім самого Каразіна, увійшли і селяни.

Василь Назарович вирішує залишитися в селі, подає прохання про надання йому дворянського титулу, отримує його 1 березня 1797 року, одружується з кріпачкою, вихованкою своєї матері Домною Іванівною.

В 1796 році на російському престолі сталася зміна Імператора. Режим, встановлений в державі за часів Павла I, визначається більшістю фахівців як «воєнно-полицейская диктатура» або як «непросвіщенний абсолютизм». Сучасники оцінювали його по-різному. Представники сановного дворянства ставилися до порядків, введених новим імператором, значно лояльніше, ніж дворяни із менш видатних родин. Каразін мало знав про Павла, але одне із розпоряджень Імператора торкнулося і його. Прізвище Каразіна продовжувало залишатися в списках лейб-гвардії Семенівського полку, за що він отримував гроші. Прибути на місце служби він не захотів і був позбавлений і офіцерського звання, і додаткового джерела прибутку. Почуваючи себе ображеним, Каразін замислився про еміграцію, але видача закордонних паспортів була заборонена і він вирішує втекти. Втеча закінчилася невдачею. З серпня 1798 року Василя Назаровича було затримано в місті Гродно при переправі через ріку Неман. Намагаючись випередити донесення прикордонників, він відсилає листа на ім'я Імператора, а потім ще одного через князя П.А.Вяземського.² В них він пояснює Павлові і причини свого вчинку.

Подальший розвиток подій став несподіваним навіть для самого Каразіна. Його прийняв сам імператор і після тривалої розмови з ним було призначено на посаду в державній скарбниці. З лютого 1800 року рішенням Сенату Василя Назаровича призначають перекладачем в канцелярію медичинської колегії. А ще через рік (22 січня 1801 року) він отримує посаду колежського асесора за збирання

матеріалів з історії медицини і фінансів. Таким чином, у двадцять вісім років Василю Назаровичу Каразіну вдалося займати досить високе місце серед петербургських чиновників. Його дитячі мрії про військову службу були замінені бажанням здобути освіту, а потім можливістю стати членом столичного дворянства. Саме тому чергову зміну імператора Василь Назарович пережив гідно.

В ніч з II на 12 березня 1801 року внаслідок змови було вбито Павла I. Трон перейшов до одного з його синів — Олександра. До кола змовників Василь Назарович не входив, але він знав про неї і, скоріш за все, не підтримуючи змови і не ставлячись до неї ворожо, готувався до неминучого по-своєму. Вже 12 березня у нього був готовий лист на ім'я нового самодержця, який, з одного боку, зробив на останнього враження, а з другого, довів, що Каразін добре орієнтувався в становищі при дворі. Лист потрапив до адресату тільки через десять днів і, хоча він був без підпису, дуже зацікавив Олександра. Думки, що були викладені в ньому (про необхідність реформування монархії, урегулювання взаємовідносин селян і поміщиків та ін.) відповідали імператорським. Зацікавив Олександра I і автор листа, якого було знайдено за допомогою П.А.Палена та Д.П.Трощинського. Бесіда, що відбулася між ними, підтвердила враження імператора про автора листа. Він дозволив Каразіну говорити з ним завжди відверто і писати йому особисто³. Василь Назарович палко відгукнувся на ці пропозиції. Продовжувалося просування Каразіна по службі. 21 квітня 1801 року він одержав звання колежського радника і його було нагороджено перснем за збирання матеріалів з історії фінансів. Розширюється коло спілкування Василя Назаровича — він знайомиться з О.М.Радіщевим, М.М.Сперанським⁴, стає активним членом гуртка Радіщева, де часто виступає зі своїми віршами.

Знайшлося місце Каразіну і в структурі державного управління — він очолив одну з комісій створеного Міністерства народної освіти. Цій комісії відводилась важлива роль в проведенні реформи вищої освіти, в першу чергу університетської. Кожний навчальний заклад такого типу повинен був стати на чолі учбового округу та забезпечувати його учительськими кадрами та освітніми програмами. Першим на території України, що входила до складу Російської імперії, став Харківський університет. Він став і першим серед закладів освіти такого типу в Росії, який був створений не за бажанням уряду, а за ініціативою патріотичного слободсько-українського дворянства, виразником інтересів якого став В.Н.Каразін.

В колах української громадськості усвідомлення необхідності створення університету в Україні зріло

з середини XVIII століття. В різні періоди дворянство виступало з ініціативою про його відкриття в Батурині, Києві, Переяславлі, Катеринославі⁵. Але всі спроби закінчилися нічим, тому що уряд, формально підтримуючи саму ідею, фактично не робив ніяких кроків для її здійснення. Чергову спробу створення університету в Україні взяв на себе Василь Назарович Каразін. Питання про відкриття такого закладу він підіймав ще в перших розмовах з імператором. Але, переконавшись, що на фінансову підтримку держави розраховувати не варто, запропонував скликати дворянські збори, скласти прохання до уряду і почати збір коштів. Ініціатива Каразіна була підтримана тільки після його виступів у 1802 році на дворянських зборах Петербурга, Харкова, всієї Слободсько-Української губернії. Його заклик був підтриманий не тільки дворянами, але і купцями, селянами, ремісниками, дрібними землевласниками, громадськістю ще десяти міст України. З'явилася матеріальна, основа для початку робіт, а 24 січня 1804 року був підписаний указ про відкриття Харківського університету.

Весь тягар робіт по підготовці його відкриття лежав на Каразіні. Розриваючись між Петербургом і Харковом, він вирішував питання кадрів викладачів, побудови навчальних корпусів, розташування ботанічного саду, комплектування бібліотеки, типографії, лабораторії⁶. Навіть купівлею столів, шафів та ін. він займався особисто. Причому, більша частина обладнання була придбана на його власні кошти, адже уряд виділив коштів значно менше, ніж сподівалися. Роботи підходили до завершення, але Каразіну не вдалося закінчити почату справу. 24 серпня 1804 року він був відправлений у відставку із Міністерства народної освіти із суворою доганою, формально за «растражиривание государственных денег» і позбавленням права втручатися в справи університету. Урочисте відкриття пройшло 17 січня 1805 року без участі Василя Назаровича, який не був навіть запрошений.

Відставка підвела підсумок петербурзькому періоду життя Каразіна. В 1804 році він повертається на Харківщину з наміром поселитися тут. Зіткнувшись з сільською дійсністю, Василь Назарович виявив, що вона далека від ідеальної і не тільки в його маєтку, але і по всій країні: падає прибутковість поміщицьких господарств, нерідкими були виступи кріпаків, селянське питання викликає гострі дискусії та ін. Його хвилював і добробут селян, і добробут поміщиків. Каразін почав реорганізувати керування своїм маєтком в надії, що його підтримують інші. Василі Назарович перш за все відновив діяльність створеної ним ще в 1793 році Сільської Думи, тільки вже під своїм безпосереднім керівництвом. Дума, до складу якої

увійшли і селяни, підтримувала в останніх віру у «справедливу» владу поміщика. В свою чергу, упорядкуванням повинностей підтримував її у селян і сам Каразін. В такій адміністративній організації можна знайти елементи селянського самоврядування, які не торкалися принципових питань у відносинах селян і поміщика. Зміни торкнулися і становища сільської церкви. Вони передбачали передачу церковної землі у власність поміщика, церковника встановлювалася заробітна платня із коштів поміщика, обрядові послуги вони повинні були виконувати безкоштовно. Це нововведення не знайшло підтримки ні у єпископа, ні у мітрополита, ні в Синоді. Адміністративні зміни Василь Назарович поєднував з науково-дослідницькою діяльністю в багатьох галузях. Він працює над засобом видобування селітри, виготовленням концентратів харчових продуктів, встановлює в Кручику метеостанцію і виступає в Москві з доповіддю з метеорології (1810). Каразін, знаходячись в селі, продовжує уважно стежити за політичними подіями, настроями людей в державі. Власні спостереження він записує в щоденник і деякими з них ділиться з імператором. Ці послання Василя Назаровича в решті решт наділи Олександром I і Каразін змушений був дати підписку про те, що надалі не буде турбувати «Його Величність» «дерзновенними бумагами» і в другий раз опинився під арештом.

Після свого звільнення Каразін став організатором філотехнічного товариства. Будучи переконаним в можливості прогресу сільського господарства в умовах існуючої системи, в 1811 році він створює в Харкові товариство, метою якого повинні були стати пошуки використання досягнень в галузі сільського господарства на практиці. Заснована Каразіним спілка об'єднала понад ста поміщиків семи областей і Облесті Війська Донського. В межах цього товариства Василь Назарович вів активну науково-дослідницьку діяльність. Він вирощував нові сорти жита, пшениці, ячменю, робив експериментальні посіви рису, маку, проса, буряків. Розробляв станок для виготовлення горіхового і конопляного масла, виробляв концентрати сільськогосподарської продукції. Велику увагу приділяв Василь Назарович природничим наукам, зокрема хімії, збудувавши для дослідів велику лабораторію з опалюваною системою. На селітрянному та вінокурному заводах виготовлялися барвники, цемент, смола, скіпідар, оцет. Каразін проводив досліди у бальзамування. Визнанням заслуг Василя Назаровича стали три подяки від уряду. Товариство ж в 1818 році припинило своє існування внаслідок відсутності матеріальної підтримки з боку держави і, в зв'язку з тим, що у Каразіна з'явилися інші справи. Так, в 1818 році він від'їжджає до Петер-

бургу, де отримує місце в Міністерстві народної освіти, реорганізує управління маєтком своєї дружини під Москвою, бере участь в обговоренні селянського питання.

Взяв Каразін участь і в політичних подіях. Він став дійсним членом, а потім віце-президентом Вільного товариства любителів російської словесності, на засіданнях якого виступає з доповідями на різні теми і багато в чому його діяльність приводить до розколу організації на два крила⁷. Кульмінацією стала його доповідь на засіданні 15 березня, на якому він своїм виступом про монархічний лад, необхідність збереження існуючого режиму, настроїв проти себе, прогресивних діячів товариства. Зокрема, виходячи з протоколу згаданого засідання, Василь Назарович не лише відіслав міністру внутрішніх справ текст свого виступу, але й надав тому свідчення, вельми небажані для членів Вільного товариства любителів російської словесності. Він інформував В.П.Кочубея про «брожение умов» у Петербурзі, підкреслюючи, що обставини дуже нагадують ті, що склалася у Франції «до наступлення перевороту». У зв'язку з цим він перелічує «подозрительных лиц»: С.Г.Волконського, В.С.Кюхельбекера, К.Ф.Рилєєва, Ф.Н.Глінку, О.С.Пушкіна. Каразін звертав увагу на «рассеивание слухов о свободе помещичьих крестьян», на створення таємних товариств. Василь Назарович доводив необхідність організувати щось на зразок «недреманного ока» у вигляді спеціального статистичного департаменту. Перебування Каразіна у товаристві стало неможливим. Останній раз «справа Каразіна» (тепер вже колишнього члена спілки) обговорювалася на засіданні 31 травня 1820 року. Фактично вигнаний в березні із «вченої республіки», Василь Назарович робить спробу заснувати під керівництвом міністра внутрішніх справ Товариства добрих поміщиків. Він вже в котре вирішує «вдосконалити» кріпацтво шляхом «соглашения благосостояния помещиков с благосостоянием поселян». Але ініціатива Василя Назаровича знову не знайшла практичного втілення.

В петербургських колах прізвище Каразіна з'явилось ще раз у зв'язку з повстанням 16 — 18 жовтня 1820 року лейб-гвардії Семенівського полку. Як підозрюваного в авторстві листівки, яку знайшли в казармах, Василя Назаровича було в третій раз заарештовано і посаджено в Шлісельбурзьку фортецю на Ладозькому озері на півроку⁸. Арешт було проведено по досить слабкому звинуваченню. При обшуку в квартирі Каразіна було знайдено багато записок, які, хоча і не вказували на його пряму участь в семенівській історії, все ж таки були «до Семенівського полку відносні». Кінець семенівський епопеї Каразіна поклато рішення Олександра I про

визнання Василя Назаровича до його харківського маєтку. З того часу і до кінця життя він знаходився в опалі. І хоча офіційний нагляд було скасовано в 1826 році, він не зміг зупинитися в Москві в 1831 році після доповіді Бенкендорфа імператору. Лише в 1839 році (за три роки до смерті) йому дозволили жити в усіх містах, крім Петербурга і Москви.

Василю Назаровичу залишалося втішатися заняттям наукою. В цьому відношенні останні роки його життя були дуже плідними. Так, шляхом перепалювання пірогону він підійшов до вирішення проблеми створення штучних діамантів. Незважаючи на похилий вік, Каразін обстежив узбережжя Орлі, шукаючи цілющі джерела ⁹. В своєму маєтку Василь Назарович виготовляв есенції лікарських трав, займався шовководством. Така активна діяльність допомогла зростанню його авторитету в науковому світі. І не випадково його було обрано почесним або дійсним членом семи наукових товариств Російської

Імперії.

Смерть забрала Василя Назаровича в той час, коли він продовжував наукові пошуки, перебуваючи в одного із своїх синів. В жовтні 1842 року він поїхав із Миколаєва до Кручика. Але по дорозі в холодну погоду захворів, повернувся до Миколаєва і 4 грудня 1842 року помер.

Без сумніву, до самої смерті Засиль Назарович Каразін жив громадськими інтересами, закликаючи розвивати господарство. Але багато дорікань зазнали його суспільно-політичні погляди. Він був представником консервативної течії. Але, водночас, зазнавши відчутного впливу прогресивної ідеології, відстоював необхідність реформ в усіх галузях політичного і суспільного життя, які б могли вдосконалити існуючий лад. Характерною рисою світогляду Василя Назаровича була поступовість суспільного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. РО РНБ, ф. 601, № 49.
2. Каразин В.Н. Сочинения, письма и бумаги/Под ред. Д.И.Багалея. Харьков, 1911, С. 610, 612.
3. Герцен А.И. Император Александр 1й В.Н.Каразин//Герцен А.И. Собр. соч. В 30-ти т. М. 1959. Т.16. С.54.
4. Федоров В.А. М.М.Сперанский й А.А.Аракчеев. М.1997.С.32, 54.
5. Когут З. Російський централізм і українська автономія. К. 1996. С. 125 — 126.
6. Березнюк Н.М. В.Н.Каразін — основатель первой университетской библиотеки Украины // Панорама. 1998. №14. С. 14.
7. Базанов В.Г. Вольное общество любителей российской словесности. Петрозаводск. 1949. С. 143. Его ж. Ученая республика. М.:Л. 1964. С. 93.
8. Венгловський С. Три арешти Каразіна // Наука і культура: Що-річник. — К. 1990. — Вип. 24. С. 87.
9. Василь Назарович Каразін в оцінках сучасників і нащадків (до 225-річчя з дня народження) / Укл. Б.П.Зайцев, С.І. Посохов, В.Д.Прокопова. — Харків. 1998 . С. 12.

**М.С. ПОЛІВЕЦЬ
ПРЕДСТАВНИЦЬКІ ОРГАНИ
НАРОДОВЛАДДЯ БЕРЕЗНЯ — ЛИПНЯ
1917 РОКУ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Після розпаду СРСР і краху радянського тоталітаризму перед новими звільненими державами настала дуже складна проблема демократизації суспільного життя. У свідомості мільонів демократія отожднюється з народовладдям. Поняттю демократія два з половиною тисячоліття, але по мірі розвитку та ускладнення політичного життя уявлення про неї та її усвідомлення суттєво змінилися. Але вузловим питанням у розумінні демократії залишається співвідношення влади більшості та захист інтересів меншості, народовладдя та законів.

Демократії, що існують у сучасному світі, у тій чи іншій мірі базуються на принципах класичної ліберальної демократії, яка об'єднує свободу, народовладдя та закон. Політкомуністичним країнам необхідно обов'язково використовувати теоретичний, історичний та практичний досвід нерядових країн світу з урахуванням соціально-економічної, політичної та релігійної специфіки своїх країн.

Як показує історичний досвід, доктрина ліберальної демократії та політична реальність дуже часто не співпадають. Особливо наочно це простежується на рубіжі XIX та XX століть, коли розбіжність між принципами і реальним життям була різною. На це вказує історія як західноєвропейських, так і американських держав. Особливо тих країн, де соціально-економічні, політичні та національні протиріччя загострилися до краю, де конфлікт між експлуататорами та експлуатованими досяг свого піку і розв'язався міг тільки шляхом революції. Наискраїше тому свідомство - Російська імперія початку XX століття.

Три російські революції початку XX століття була практичними та теоретичними базисом для утвердження «пролетарської демократії» на відміну від «буржуазної», при цьому загальнолюдські цінності останньої безпідставно відкидались, хоча, враховуючи специфіку Росії, це було досить закономірно. Згідно теорії, а потім і практики, демократія і свобода припускались тільки для трудящих мас, для всіх інших громадян вони не передбачались, або обмежувались. Принцип політичної рівності і свободи усіх громадян був скасований, припущено, що тільки на перехідний період від капіталізму до нового суспільного ладу, тобто до повної ліквідації повлених експлуаторських класів. Основною політичною установою проголошувався союз робітників і селян, спрямований проти скинутих класів. Були створені ознаки нової, досі небаченої форми демократії — Ради, які в своїх руках зосередили як законодавчу, так і виконавчу владу.

Історична практика і російська дійсність засвідчують — для даного стану ця міра була цілком обгрунтована, але введення цього принципу в абсолют у перспективі відкривало шлях до

*Полівець Микола
Степанович —
проректор по науковій
роботі
Дніпропетровського
державного фінансово-
економічного інституту,
кандидат історичних
наук, доцент.*

тоталітаризму, що згодом і сталося. Ради були повністю відтиснені від влади, а найголовніше — фактично перестали бути органами представницької демократії. В країні була встановлена диктатура партійне — державної номенклатури.

«Пролетарська демократія» у тому вигляді в якому вона існувала у СРСР і країнах так званої «народної демократії» була приречена. Вона неминуче повинна була рухнутися і поступитися місцем іншій формі демократії. Але якій? Проголошені західними політичними режимами права і свободи дуже часто залишаються формальними для переважної більшості народу, з огляду на відсутність достатнього рівня життя, достатньої рівності та достатньої політичної рівноваги. Західна демократія не є досконалою, як не досконала та історично обмежена і «пролетарська демократія». Однак у цих двох недосконалостей є сильні сторони, що й підтверджено практикою. Перспектива розвитку демократії і демократичних відносин у світі — не протиставлення одного типу демократії іншому, а синтез та поглиблення їх кращих рис і надбавь, які несуть у собі загальнолюдські цінності.

Усі посткомуністичні держави та їх лідери проголосили про своє прагнення до «громадянського суспільства», та «правової держави», при цьому часто забуваючи, чи просто не розуміючи того, що досягнення цих цілей лежить не через панування законодавчої (парламент, дума, сенат), або виконавчої влади (президент, кабінет міністрів, прем'єр-міністр), і те інше — прямий шлях до авторитаризму, або тоталітаризму, а через реальне верховенство народу, на ділі здійснюючому своє народовладдя шляхом демократичного представництва і демократичних виборів.

У цьому відношенні цінний досвід створення різних представницьких органів, насамперед, в центрах зосередження промисловості робітничого класу і солдатських мас на території Російської імперії в березні-липні 1917 року.

Великий інтерес істориків, політологів, правознавців своїм наслідком мав створення досить значного корпусу спеціальних досліджень. Як діяльність представницьких органів навісні-влітку 1917 року, так і дослідження цієї діяльності, наочно підтверджують тезу про те, що любе суспільне явище, процес, дуже складний феномен, за своєю природою, в якому чітко простежуються періоди під'йому й спаду. Під'йом у вивчені (особливо Рад) припадає на 20-і та 60-70-і роки спад на 30-40-і — початок 50-х років та 80-і роки.

Досить своєрідно склалося в пострадянській історіографії дослідження історії виникнення і функціонування в березні-липні 1917 року представницьких органів народної влади.

Сподівання автора на те, що після повного спаду у 80-х роках, поживавшає дослідницький інтерес до історії Рад робітничих і солдатських депутатів, не виправдалися. В Україні за ці роки не створено жодної праці, в Росії лише кілька, які не можуть служити значним внеском в розкриття проблеми [1]...

В Україні головна увага зосереджена на вивченні виникнення і діяльності такого представницького органу як Центральна Рада. Це цілком зрозуміло. Після десятиліть замовчування і фальсифікації історики й правознавці намагаються всебігню розглянути діяльність головного органу української революції, створеного народними масами [2]. Інтерес до висвітлення цієї проблематики виявили й деякі російські автори [3].

Досить значна кількість досліджень, не зважаючи на їх різноманіття, має одну суттєву владу — переважна більшість свою увагу зосередили на показі формування і діяльності в березні-липні 1917 року центральних органів представництва національно-демократичних інтересів широких верств українського населення. Провінція залишилася, за незначним винятком, поза увагою. Діяльність створюваних в березні-липні українських губернських й повітових Рад висвітлена дуже слабо, винятки лише підкреслюють дійсний стан речей [4].

Робота у цьому напрямку лише розпочалася не зважаючи на те, що уже на сучасному етапі ми маємо досить широке коло праць з питань національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років [5].

Проблема «Рад робітничих і солдатських депутатів в березні-липні 1917 року», як вже відзначалося, залишилася майже незайманою, за деяким виключенням. Праці, які з'явилися, основним об'єктом дослідження мали або Рад 1917 року всієї Росії взагалі, або основна увага в них приділена регіональним Радам, але переджовтневих й після жовтневих днів [6].

Таке становище можна пояснити тим, що розглядати історію Рад робітничих і солдатських депутатів під колишнім кутом уже неможливо. В такому вигляді проблематика Рад вже вичерпала себе і, як стало зрозумілим, зараз, ще у 80-ті роки. Сьогодні конче потрібні нові підходи, які б враховували суттєві зміни, які сталися у історичній науці взагалі і у висвітленні революційних подій 1917 року, зокрема Рад, котрі повинні зайняти не вище, як колись, й не нижче, як зараз, а належна як вони того заслуговують, місце в історії революційних подій.

Дехто з дослідників зробив спробу визначити сутність Рад, відходячи від традиційних парадигм. Ахієзер А.С. в дослідженнях якого превалує ідея розколотого суспільства й категорії «інверсія», «локалізм», визначив, що «Ради виникли як одна з

форм активізації світів, які крагнули ослабити тиск держави, відмовитися від відповідальності за неї, стати на шлях відокремленого життя замкненого у вузьких рамках місцевих інтересів, протистоячих великому суспільству, державі... Ради як сінкретичний інститут не можуть керувати країною без існування одночасно іншої адміністративної системи управління, наприклад, партії» [7].

Остання теза служить автором підґрунтям для дуже своєрідного розуміння двовладдя, яке він пересува у часі майже до наших днів, а точніше, до початку 90-х років. Він писав: «Локалізм неодноразово руйнував у Росії велике суспільство закрема у 1917 році. Нова державність виникла на основі нової форми двовладдя. Ради в силу свого локалізму й архаїчності не могли управляти великим суспільством й через це всяка потреба у централізованій державі народжувала у Радах тенденцію передати державну владу якомусь авторитетному вождю або інституту. Виникла нова форма двовладдя: Рад і партії, держави і партії... Цей тип двовладдя сформувався як результат спроби поєднати утомленість суспільства, яке будеться на цінностях традиціоналізму й намірами до прогресивних зрушень, тобто цінностях лібералізму, хоч й у відтятому вигляді. Однак несумісність цих двох намірів народила потоки дезорганізації, руйнівної для суспільства. Це викликало крах складної форми цивілізації» [8].

Якщо для М.Реймана Ради — це нова структура «нового суспільно-державного устрою», то для Ахієзера — Ради «носії додержавницького начала» [9]. З цим важко погодитися, як із тим, що Ради апріорно не можуть існувати без іншої адміністративної системи, наприклад, партії. Ради виникли як самодіяльні органи широких верств населення, у своїй більшості були безпартійними, а оскільки вони масові організації початку ХХ століття, то раніше або пізніше, виявився б вплив той чи іншою партії, або партій. Те, що потім владу захопили більшовики й пристосували їх до потреб створеного їми партійно-державного апарату — це вже інше питання. Владних структур без партійного вилу не існує, як не існує цивілізована держава без більш-менш розвиненої партійної системи.

Визначаючи природу Рад інший автор виходить з того, що Ради, це органи ліворадикальної «соборності», які могли в кризову епоху залишатися вилу органами тільки як епіцентр радикально-опозиційних намірів [9].

В цілому погожуючись з тезою треба зазначити, що Ради, скоріш прояв, симбіоз прямої й представницької демократії, ніж «соборності». Г.А.Герасименко досліджує діяльність органів народовладдя крізь призму еволюції влади навесні 1917 року.

Владні структури він розглядав у взаємодії, тісному взаємопереплетінні й протиріччі їх стосунків. Він перший у сучасній історіографії, який розглянув такі широкі представницькі органи народовладдя як громадські виконавчі комітети й Ради не через протиставлення один одному, а через їх взаїмозв'язок як елементів еволююючої влади [10].

Автор широко використовує місцевий матеріал, але по ньому важко уявити єдину картину діяльності представницьких органів народовладдя в тому, чи іншому районі Росії, або України, хоча він часто посилається на них, піжтверджуючи те або інше положення. Цінність цих праць в тому, що Г.А.Герасименко дає нові підходи вивчення традиційної проблеми.

На його погляд, який зараз поділяють більшість авторів, спершу владу на місцях мали громадські виконавчі комітети, які виникли раніше інших органів і діяли на губернському, повітовому й волостному рівнях, всього їх було: 79 губернських, 651 повітовий й більше як 9000 волостних (у межах всієї Російської імперії) [11]. Комітети були відображенням демократичного потенціалу суспільства й народного характеру Лютневої революції. Дані, які наводить Г.А.Герасименко (вони існують далеко не по усім громадським виконкомом) по соціальному й партійному складу, свідчать, що до них входили представники усіх трьох таборів, які склалися в березні в країні: ліворадикального, буржуазно-поміщецького й центристського, який переважав, відповідно таборам були представлені партії від кадетів до більшовиків [12].

Громадські виканкоми недвозначно заявили про свої наміри взяти владу у свої руки, і це признали усі, крім Тимчасового уряду який бачив у них звичайні суспільні організації, тим самим позбавивши їх правового оформлення й фінансової підтримки. Але при усьому прагненні Тимчасового уряду управляти «зверху» він не міг не рахуватися з громадськими виконками, тому що останні діяли дуже рішуче й зміщували призначених урядом комісарів, тобто вони діяли як органи влади. Конфлікт, який мав тенденцію до загострення, був вирішений компромісом — Тимчасовий уряд затверджував кандидатури урядових комісарів, які висували громадські виконкоми. Склалася ситуація, коли голови губернських і повітових громадські виконкоми одночасно були й комісарами. Однак це не надало їм більшої ваги. Тому що майже одночасно з громадськими виконкомом виник ще один досить впливовий інститут — Ради, які опинилися на лівому фланзі й представляли інте-реси радикальної частини суспільства.

Радянська історіографія ще з кінця 20-х років була вихована на всякому протиставленні органів

широких трудящих мас — Рад, органам буржуазії й буржуазного Тимчасового уряду на місцях — Громадським виконкомам. Г.А.Герасименко показав, що Ради й громадські виконками знаходилися в різних але безпосередньо стикуючихся станах: перші представляли лівородакальний, другі — центристський табори. Він наводить багато прикладів, які свідчать про тісне співробітництво між ними в березні-квітні 1917 року в різних регіонах країни, у тому числі і в Україні [13]. Більш того він називає ряд обставин, які сприяли їх співробітництву. Обидва ці інститути були продуктом творчості народних мас, мали схожу структуру, але не мали отпроцьованного апарату, опинилися у однаковому фінансовому становищі, бо уряд відмовився взяти їх на рахунок Державного Казначейства [14]. Тому визиває подив деякі висловлювання про те що Ради робітничих і солдатських депутатів фінансувалися урядом [15].

З появою лозунгу «Вся влада Радам», становище на місцях ускладнилося. Ради почали боротьбу проти громадських виконкомів й проти комісарів Тимчасового уряду. Громадські комітети опинилися між двох вогнів — Радами й комісарами і були приречені, тому що у них самих почалася поляризація й диференціація інтересів і намагань. Проте існує думка що комітети згубили не Ради, а «уряд доктринерів», вирішивших замінити ці «дивовижні й архаїчні за своєю природою органи на «правильно» створені муніципалітети» [16]. Це була одна з причин, ніяк не рокова за своїми наслідками», це було б перебільшенням [17].

«Логіка подій — підкреслює Г.А.Герасименко — невблаганно вела до дальшого розпорошення влади: одна її частина продовжувала утримуватися виконавчими комітетами, друга попадала у руки урядових комісарів, а третя поступово переходила до Рад. В країні не виявилось більш чи менш визначеної владної структури: на загальнодержавному, урядовому рівні склалося двовладдя, а на місцях, як мінімум, тривладдя. Такий стан на ділі виявлявся різновладдям або навіть безвладдям» [18].

Питання про двовладдя для того щоб досягнути його, треба розглядати у плані взаємодії і боротьби представницьких органів народної влади, які мали владні функції, дані їм не урядом й не законом, якого вже не існувало, а довірою самих широких верств населення, на які вони спиралися у своїй діяльності. Більше того стосунки органів народовладдя з апаратом Тимчасового уряду на місцях теж не були «чорно-білими». Між Радами, громадськими виконавчими комітетами й комісарами Тимчасового уряду мало місце не тільки протистояння, гострота якого була досить різкою в різні місяці, але й компромісом з обох сторін, особливо у продовольчому питанні, питанні про 8-ми годинний робочий день і контроль

над виробництвом. Тут важливо дослідити, коли, наприклад. Ради й комісари загалом вирішували ті чи інші питання, а коли просто заважали один одному, що теж мало місце, цей аспект діяльності владних структур і тих що намагалися бути такими, не знайшов ніякого висвітлення ні у вітчизняній, ні в закордонній історіографії. Піднята Г.А.Герасименко ще в кінці 80-х років тема про соціально-класову і політичну природу громадських виконавчих комітетів мала відгук серед російських істориків. Вже на початку — середині 90-х років з'явилися деякі дослідження, в яких мова йшла про виникнення і діяльність громадських виконкомів в окремих місцях Росії. Автори в них акцентують увагу на тому, що разом з буржуазією активну участь у створенні комітетів приймали міські середні верстви, деяка частина з них віддала перевагу Радам. У більшості випадків середні міські верстви піддержували помірковані партії, які переважали у громадських виконкомках, намагаючись за її допомогою стабілізувати обстановку у місті [19]. Аналіз діяльності громадських виконкомів потребує подальшого поглибленого вивчення, але перші кроки в цьому напрямку вже зроблені.

Нажаль в Україні ця тематика як й тематика Рад, не знайшла ніякого відображення, якщо не брати до уваги епізодичні посилання в загальних працях з історії української революції і історії України, про існування! і діяльність даних органів народного представництва. Жодного, навіть маленького дослідження, поки ще не створено [20]. Хоча з другого боку почали з'являтися дослідження, які за радянських часів з'явитися не могли — про представницькі органи буржуазії України [21].

Проблема утворення і діяльності представницьких органів народної влади тісно пов'язана з проблемою національно-демократичної революції в Україні. Тому дуже цікаво прослідити взаємовідносини між Центральною Радою, громадськими виконкомками й Радами у період мирного розвитку у революції, в тих чи інших місцевостях. Як на тому, чи іншому стані, той чи інший орган ставився до завдань національно-демократичної революції насправді, а не як це зображала радянська історіографія і зображує «нова» українська, здебільше, публіцистика, яка швиденько змінила плюси на мінуси. А віхи тут простежуються дуже чітко: повалення самодержавства, створення представницьких органів влади, «квітневі тези», «нота Мілюкова», квітнева й червнева кризи тимчасового уряду, Перший і Другий Універсал Центральної Ради, липневі події. В чьому їх інтереси співпадали, а в чьому розходилися, бо було присутнє й те й інше. Треба відійти від «червоно-білого» зображення революційних подій березня-липня 1917 року в

Україні, цим грішила «стара» історіографія, й не перейти на «біло-чорне», а тенденція до цього вже намітилася. Не можна вщходячи вщ одних міфів одночасно створювати другі.

З'явився ряд праць історіографічного характеру, в яких міститься аналіз досліджень з історії подій 1917 року [22]. На превеликий жаль в них немає аналізу літератури з історії виникнення й діяльності представницьких органів влади в березні-липні 1917 року, які вийшли в 90-ті роки, деякі винятки загальної катини не змінюють [23]. Це можна пояснити тим, що в Україні, як вже відзначалося, ця тематика поки що знаходиться в досить статичному стані, а автори з Росії тільки — но приступили до її розробки.

Підводячи деякі підсумки пострадянського періоду історіографії, можна констатувати, що в 90-х роках відбулося значне розширення джерелової бази, почався інтенсивний обмін між пострадянськими й західними авторами.

Все це, а також круті зміни, які відбулися й

відбуваються в Україні й Росії після розпаду Радянського Союзу, обумовили нові підходи у розумінні й баченні революційних подій 1917 року. З'явився ряд досліджень в яких по — новому вивчається характер й природа Лютневої й Жотневої революції в Росії, національно-демократичної в Україні, феномен більшовизму, гегемонія пролетаріату у революціях і т. ін.

В дослідженні історії виникнення й діяльності представницьких органів народної влади в Україні й Росії в березні-липні 1917 року, нове бачення визначилося, але поки що ніяк не реалізувало себе, якщо не рахувати значного числа праць з історії Центральної Ради 1917 року, у кількості досліджень з історії Рад робітничих і солдатських депутатів весни — літа 1917 року. Беручи до уваги ту обставину, що створені сприятливі умови, з одного боку, гносеологічну важливість проблеми, з другого, найближчим часом слід очікувати кількісний й якісний прорив у вивченні цієї тематики.

1. Див. Гимпельсон Е.Т. Формирование советской политической системы. 1917 — 1923 гг. — М.: Наука, 1995 ; Дудник Й. А. Возрождение Советов рабочих солдатских депутатов в 1917 г. и их сущность. Дис. Канд. ист. наук: 07.00.02/ Моск. Гос. пед. ун — т. -М., 1992; Канищев В. В. Советы и средние городские слои в политической системе России в 1917 г. // Общественные организации в политической системе России. — М., 1994; Обухов Л.А. Советы Урала в 1917 году.-Пермь: Изд — во ун — та , 1992; Трусова Е.М. Массовые организации Дона и Северного Кавказа в феврале — октябре 1917 г. — Ростов-на-Дону: Изд — во ун-та, 1992.
2. Верстюк В. Ф. Українська революція : доба Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1995. — № 2, 5, 6; Гамрецький Ю.М. Універсали — визначальні віхи історії Центральної ради // Український історичний журнал. — 1994. № 8 — 9; Гошуляк І.Л. Про причини поразки вентральної Ради // Український історичний журнал. — 1994. — №1; Кошеленко О.І. Сто днів Центральної ради. — К : Україна 1992; Кульчицький С.В. Центральна рада. Утворення УНР. // Український історичний журнал. -1995. -№5; Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція. 1917 — 1920 рр. — К: Б. В., 1994; Солдатенко В.Ф. Українська революція, доби Центральної ради : аналіз досвіду періодизації. Український історичний журнал. — 1997.- №3, Українська Центральна рада : предумови створення та причини падіння. — К:/ РБСНТП, 1991. Гробовський С., Ставроян С. Шкляр Л. Нериси з історії українського державотворення. — К: Генеза 1995; Гунчак Тарас. Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політ, історії. ^ —К; Либидь, 1993; Історія України. Нове бачення. В 2 т. /ін-тут “історії Укр.НАНУ.-К:Вид-во»Україна», 1996; Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності — Львов : Світ, 1995;Субтельний Орест. Україна. Історія. — К: Либидь 1993; Турченко В.М. Новітня історія України. Ч. I (1917-1945 рр.) —К: ГензаД?94; Хміль І.В. На шляху відродження української державності. -К: ін-т історії України НАНУ, 1994; Яневський Д. Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності. -К., 1990 й др.

3. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть — СПб. Глагол, 1914-С.324-334; Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) // Отечественная история — 1997-№2-С.20-47.
4. Гвоздик В.С. Пробуждення національної свідомості українців на Півдні України в 1917 році // Придніпровський науковий вісник. — 1997-№9-С.10-15.
5. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. — Харків: Б.в., 1993.
6. Обухов Л.А. Указ. соч.; Трусова Е.М. Указ. соч.; Дудник И.А. Указ. соч.
7. Ахиезер А.С. Самобытность России как научная проблема // Отечественная история — 1994-№4-5, С.13-14.
8. Там же С.13-14.
9. Рейман Михал. Заметки по интерпретации 1917 года // Отечественная история. — 1994.-Хоч4-5,С.199; Ахиезер А.С. Указ. соч., С.15.
10. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917). — М.: Ника, 1992: Его же. Народ и власть. — М.: Воскресенье, 1995; Его же. Трансформация власти в России в 1917 году // Отечественная история. — №1.-С.60-76.
11. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России... —С.47.
12. Там же. — С.37, 43-47, 49-52, 63-67.
13. Там же. — СЛ 14-129; Герасименко Г.А. Народ и власть. -С.87-94.
14. Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году. — С.64.
15. Історія України. Нове бачення. — С.4; Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради. — С.66.
16. Булдаков В.П. Указ. соч. — С.30.
17. Там же. С.30
18. Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году. — С.64.
19. Ильин Ю.А. Демократические институты власти. г.Иваново-Вознесенска в марте 1917 года // Российская провинция и ее роль в истории государства и общества и развития культуры народа. — Кострома, 1994; Канищев В.В. Указ. соч.;
20. Грабовський С., Стоворяні С.» Шкляр Л. Назв. праця; Історія України: нове бачення; Кульчицький С.В. Назв. праця; Малик Я., Вол Б.,Чуприна В. Назв. праця; Солдатенко В.Ф. Назв. Праця; Субтельний Орест. Назв. праця; Турченко Ф.Г. Назв. праця; Хміль І.В. Назв. праця; Яневский Д. Назв. праця.
21. Манжосов В.А. Представницькі організації гірнопромиславців Півдня України в 1917-1919 р.р. // Український історичний журнал. — 1991.-№10.-С.71-87.
22. Булдаков В.П. Историографические метаморфозы «Красного Октября» // Исторические исследования в России: тенденции последних лет — М.: АИРО-XX, 1996.-С.179-205; Заболотный Е.Б. Российская историография революции 1917 г. на Урале. Дис. докт. пет. Наук: 07.00.09. — Екатеринбург, 1996; Заболотный Е.Б.; Камынин В.Д., Тertyшный А.Т. Урал накануне великих потрясений 1917 года (историографический очерк). — Тюмень: изд-во Тюменен. гос. ун-та, 1997; Миллер В.И. Революция в России. Проблемы изучения — М.:АДД, 1995; Советская историография. — М.: Наука, 1996 и др.
23. Булдаков В.П. Историографические метаморфозы «Красного Октября». — С.191-193.

Р.Ю.ВАСКОВСЬКИЙ ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ Й УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Одним з найскладніших і дискутованих питань, пов'язаних з періодом революції 1917-1920 рр., є проблема антиєврейських погромів в Україні. З'ясувати причини цих погромів за буремних часів революції, іноземної інтервенції та громадянської війни особливо важливо саме зараз, коли триває процес розбудови правової Української держави. Адже відомо, що протягом існування СРСР довгий час у радянській історіографії і засобах масової інформації лідери національно-визвольних змагань служили символом знавсілого антисемітизму, — мовляв, вони були, якщо не організаторами, то, безсумнівно, натхненниками хвилі кривавих єврейських погромів, котра захлснула Україну у 1917-1920 рр. Тож спробуємо нарешті визначитись, як то було насправді: чи дійсно існував прихований український антисемітизм, чи ті, кого зараз звеличує вітчизняна історична наука, були звичайними погромниками, — чи ж то було зовсім навпаки? Інакше кажучи, чи існували реальні гарантії, що їх надавали українські державні утворення доби революції з метою захисту прав однієї з найчисельніших національних меншостей країни?

Як слушно вказує Т.Гунчак, «при детальному вивченні подій української революції впадає в око те, що успіхи й нещастя, яких зазнала єврейська громада, прямо пов'язані з перемогами й поразками українського уряду в його змаганнях створити нормальні умови для мирного незалежного існування новоствореної української держави» [4, с.6]. Однак до Лютневої революції 1917 року українські й єврейські кола у Російській імперії, чи не однаково потерпаючи від тиранії царату, фактично не підтримували контактів з метою налагодити зв'язки між собою. І лише коли український рух з початком революції став набирати силу, єврейська громада мусила визначитись у своєму ставленні до нього.

17 березня 1917 р. (всі дати подані за новим стилем. — Р.В.) представниками українських політичних, громадських і культурних організацій у Києві було створено Українську Центральну Раду (УЦР), що мала відігравати роль координуючого центру національного руху. Головою її заочно обрано Михайла Грушевського, котрий, повернувшись із заслання 27 березня, надав діяльності УЦР чіткої політичної лінії. Саме вона стала головним репрезентантом інтересів українців перед російським Тимчасовим урядом [3, с.112].

Вже у перші місяці свого функціонування Центральна Рада вжила заходів щодо національних меншин в Україні. Її II Універсал, проголошений 16 липня 1917 р., забезпечував повну рівноправність для всіх малих національностей. А згідно зі «Статутом Верховного управління» від 29 липня найчисельніші національні меншості — росіяни, євреї та поляки — отримували безпосереднє представництво у Генеральному секретаріаті Ради. Всі закони й адміністративні постанови нового уряду відтепер мали друкуватися українською, російською, єврейською та польською мовами [4, с.7].

*Васковський Ростислав
Юрійович — викладач
кафедри історії та
українознавства
Дніпропетровського
юридичного інституту
МВС України*

У III Універсалі від 20 листопада 1917 р., яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР), також сповіщалося, що «народом великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію» та доручалося Генеральному секретаріату національних справ підготувати закон про національно-персональну автономію. Такий закон Центральна Рада прийняла 22 січня 1918 року, в день проголошення IV Універсалу. Поняття «національно-персональна автономія» було запозичене у австрійського соціал-демократа Карла Реннера. Воно передбачало об'єднання членів окремих національностей певної держави у національні союзи, що отримували самоврядування, а конституція гарантувала невтручання державної влади у їх внутрішні справи. В уряді національні союзи репрезентували міністри з національних справ. Національно-персональні автономії, на думку автора ідеї, мали функціонувати у федеративній державі і в їх компетенції були питання народної освіти, національної культури, соціальної допомоги та ін. Членами автономії ставали усі громадяни даної нації, де б вони не проживали у цій державі, тобто не за територіальною, а за персональною ознакою [2, с.19-20].

Згадуючи про ті дні, один з лідерів сіоністського руху та член Центральної Ради Соломон Гольдельман писав: «Українська революція, а разом з нею і єврейський національний рух наблизилися, не без допомоги одне одного, до здійснення своїх найвищих національних мрій та цілей. Але слідом за піднесенням розпочався трагічний процес сповзання у прірву» [Цит. за: 4, с.10].

Дійсно, прийняття IV Універсалу і закону про національно-персональну автономію не принесло Центральній Раді бажаної прихильності національних меншостей. Незабаром вона змушена була залишити українську столицю під ударами російських більшовицьких частин. Тож, повертаючись до Києва разом з австро-німецькими військами, українські вояки незадоволення та злість зривали саме на представниках єврейської національності. Погромники мотивували свої дії насамперед значною кількістю євреїв серед більшовиків, так само як і в фінансово-торговельних колах, а також тим, що коли козаки відступали з Києва, вони, мовляв, «у кожному єврейському будинку знаходили кулемет, з якого в нас стріляли» [9, с.240].

Таким чином, з цього моменту на сцені погромного руху, що наче тень переслідувала революційну добу, з'являється новий учасник — українська армія. УЦР пробувала покінчити з самочинними актами розправи — видавалися протипогромні декларації, відновило свою роботу міністерство єврейських справ. В результаті, як відмічав І.Чериковер, подібні

ексцеси припинилися до початку травня [9, с.257]. А проте у той час припиняє існування й Центральна Рада — 29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот, в результаті якого до влади приходять уряд Української держави на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським.

Відтепер ставлення до проблеми національних меншостей змінилося. Вже у перші дні існування Гетьманату генеральний секретар нового уряду заявив про несумісність національних міністерств з ситуацією, котра склалася в країні. Незабаром П.Скоропадський у своєму інтерв'ю журналістам підтвердив чутки про можливу ліквідацію цих установ через те, що «всі громадяни України рівноправні». 8 липня 1918 р. голова Ради міністрів Ф.Лизогуб оголосив про припинення дії закону про національно-персональну автономію і скасування національних міністерств, бо «національні привілеї можуть сприяти тільки розквіту національної боротьби». Водночас він пообіцяв, що «уряд буде допомагати змаганням національностей» [5, с.29-30].

Щодо антиєврейських погромів, то цей період був відносно спокійним, що пояснювалося передусім суворістю німецьких порядків і головне — відсутністю воєнних дій. Водночас, разом з піднесенням селянського руху проти поміщиків та австро-німецьких військ, посилюються погромні настрої серед українського селянства. Так перші повстанські антисемітські виступи тої доби мали місце у червні — вересні 1918 року у Звенигородському, Таращанському і Сквирському повітах Київської губернії, де розпочалося одне з найзначніших селянських повстань. Наводячи багато подібних випадків, вже цитований єврейський історик І.Чериковер писав, що відтепер спостерігається явище, яке «у наступні два роки особливо кидається в очі: нерозривний, майже органічний зв'язок між повстанством на Україні й єврейськими погромами» [9, с.271].

Коли 14 листопада 1918 р. з метою керівництва боротьбою проти Гетьманату українськими опозиційними партіями було створено Директорію УНР, вона спробувала заперечити цю тезу й стати на перешкоді погромам, котрі могли б супроводжувати антигетьманське повстання. Інший єврейський суспільний діяч, Арнольд Марголін, відмічав наявність значної кількості протипогромних декларацій Директорії, розповсюджуваних серед повсталих. «Я сам читав, — пише Марголін, — кілька таких відозв і можу засвідчити, що в них населення закликалося до додержання ладу й поважання чужого життя та власності. «Євреї — наші брати», — говорили ці відозви» [6, с.87].

Директорія й надалі намагалася провадити подібну політику. Вже 10 грудня 1918 р. було відновлено чинність закону Центральної Ради про

національно-персональну автономію [8, ф. 1429, оп. 2, спр. 2, арк. 24], поновило роботу міністерство єврейських справ, яке очолював Абрам Ревуцький. Крім того, було випущено декілька наказів щодо суворой відповідальності причетних до антиєврейських погромів; вказувалося, що «хто посміє тими чи іншими способами плямувати честь армії трудового революційного українського народу, той понесе найсуворішу кару» [7, 1919, 14 січня]. 22 січня за сприяння українського уряду представниками єврейських громадських та політичних партій було утворено Центральний комітет допомоги постраждалим від погромів під головуванням М. Крейнїна. Метою діяльності комітету проголошувалися організація його відділів на місцях, надання матеріальної та юридичної допомоги населенню, що постраждало від погромних акцій, створення санітарних пунктів тощо [8, ф. 1092, оп. 2, спр. 54, арк. 4]. Взагалі Директорія надала змогу єврейським діячам обійняти урядові посади. Кілька чоловік стали на чолі міністерств, інші отримали високі посади в українській закордонній службі, понад 200 осіб працювали у нижчих ланках керівництва [4, с. 16]. Нарешті 12 лютого 1919 р., на пропозицію А. Ревуцького Директорія ухвалила закон, згідно з яким на потреби єврейської освіти держава асигнувала гроші у розмірі однієї дев'ятої частини бюджету міністерства освіти. Доки ж бюджет на 1919 рік не був затверджений, міністерство єврейських справ мало щомісяця отримувати від українського уряду 3 млн. карбованців. Попри це, Державна скарбниця щомісячно повинна була виділяти 300 тис. карбованців на видання підручників єврейською мовою [1, с. 119-120].

Таким чином стає зрозумілим, що Директорія продовжувала політику Центральної Ради, намагаючись всіляко гарантувати вільне життя і рівні права євреям в УНР, захистити їх від занархізованого про-

шарку населення і просто карних елементів. Але, не дивлячись на усі заходи українського уряду, нова, наймасовіша хвиля погромів розгорнулася вже навесні 1919 року. Як писав С. Гольдельман, у цей період «не було жодного містечка або міста, яке б не зазнало погрому, грабунку або не було б обложено контрибуцією» [1, с. 126-127]. Найбільша частка погромів припадає на долю самозваних «отаманів» і «батьків», які, хоч нерідко й виступали від імені Директорії, насправді саботували її накази. І хоча, незважаючи на важке становище на фронті, уряд УНР всіляко боровся з випадками антиєврейських виступів, видаючи загрозливі накази щодо погромників, страчуючи найзапекліших, виплачуючи компенсації жертвам погромів, — у масовій свідомості розправи над євреями пов'язувалися саме з ним. Взагалі типовими для того часу є документи на кшталт наказу № 77 з 13 квітня 1919 року по Дієвій армії УНР: «...Наперед наказую: усіх, хто тільки буде вести погромну агітацію серед козаків, затримувати й передавати негайно надзвичайному суду. Спроби погромної агітації у військових частинах негайно придушувати» [6, с. 390]. Одначе ситуація вже вийшла з-під контролю.

На нашу думку, щоб уникнути подальшої полеміки з цієї проблеми, слід навести слова Володимира Жаботинського, чи не найвидатнішого єврейського діяча ХХ століття: «Безумовним фактом є те, що ні Петлюра, ні Винниченко, ні будь-хто з провідних діячів українського уряду не був погромником. Я виріс разом із ними, я разом із ними боровся проти антисемітизму; ніхто й ніколи не зможе переконати жодного з сіоністів Південної Росії, що подібні люди були антисемітами» [4, с. 22]. Отже, уряд УНР всіма силами намагався запобігти погромним діям своїх військ, але не мав достатньо сили, щоб припинити подібні свавілля.

Бібліографічні посилання:

1. Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні, 1917-1920. — Мюнхен; Париж; Єрусалим: Дніпрова хвиля, 1967. — 140 с.
2. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев, под ред. Н. Н. Попова. — К.: Политиздат Украины, 1990. — С. 1-63.
3. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
4. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — К.: Либідь, 1993. — 48 с.
5. Гусев В. Національні меншини в планах розбудови Української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) // Розбудова держави. — 1993. — № 12. — С. 27-31.
6. Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). — Берлин: Издательство С. Ефронъ, 1921. — 397 с.
7. Республіканець (орган Штабу республіканських військ Катеринославщини).
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
9. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине в период Центральной Рады и гетмана // Революция на Украине... — С. 239-276.

**Д.В.АРХІРЕЙСЬКИЙ
АМНІСТІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ БОРОТЬБИ
З УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАНСТВОМ
У 20-Х РР.**

Після перемоги більшовиків у регулярній війні (1920 р.) єдину загрозу для себе вони бачили у селянському повстанстві, активність якого зрештою примусила лідерів РКП(б) змінити на X з'їзді їхньої партії внутрішній курс держави. Існує думка, що саме неп став основною причиною поступового згасання збройного руху опору, але, по-перше, треба враховувати, що в Україні нова політика реально почала запроваджуватися дещо пізніше, ніж у Росії, і до того ж не в усьому її можна відзначити позитивно (безробіття тощо), а по-друге, існували й інші чинники, які впливали на згасання дії повстанців. І серед них не останнє місце посідали надзвичайні заходи, що широко вживалися більшовицькою державою щодо населення.

На початку 1921 р., майже одночасно з оголошенням непу, в Україні була сформована система воєнних нарад по боротьбі з «бандитизмом»* на чолі з Постійною нарадою при уряді республіки[1]. Основною метою утворення нарад було встановлення державного контролю над селянством, зміцнення нової влади на селі. Зрозуміло, що знищення збройного повстанства розглядалося як складова їх діяльності. Стійкий зв'язок повстанців з населенням, вірніше, всебічна підтримка останнім руху опору змушувала надзвичайні органи влади розробляти відповідні заходи дії. Суміш репресивних і політико-ідеологічних мір, що вживалися і проти збройного повстанця, і проти мирного хлібороба, нічим не заперечувала давнього принципу «поділяй та володарюй».

Важливим фактором політичного впливу на тогочасне селянство були амністії, які час від часу оголошувалися більшовиками повстанцям. Більшовики почали використовувати амністії, як спосіб впливу на своїх переможених політичних опонентів, ще під час громадянської війни. Наприклад, постановою ВЦВК від 6 листопада 1920 р. амністією було оголошено «усім особам, які здійснили ті чи інші злочини» проти нової влади[2]. На повстанство дія цієї амністії не поширювалася, але тут надзвичайні органи користувалися заходами, подібними до амністії. Зокрема, «Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом на Україні» від 8 грудня того ж року передбачала можливість використання тих повстанців, котрі з якихось причин вирішили б здатися на ласку властям і заслужити собі таким чином пробачення. Така ж можливість передбачалася й постановою РНК УСРР «Про заходи боротьби з бандитизмом» від 29 січня 1921 року[3].

Втім, подібні акції залишалися поодинокими і ефективно вплинути на загальне повстанства не могли. Тому й виникла ідея пор загальну амністію всім українським повстанцям. 24 лютого 1921 р. на спільному засіданні пленуму ЦК КП(б)У і Постійної наради було

* Бандитизмом офіційною мовою нового режиму називалося селянське повстанство, яке в цілому переслідувало економічно-політичні цілі у своїй боротьбі

вирішено «визнати корисним проведення амністії через з'їзд Рад, доручивши Раднаркому і політбюро сформулювати постанову про неї разом з т. Держинським»[4]. 5 березня V-м Всеукраїнським з'їздом Рад було оголошено амністію всім «бандитам», котрі з'явилися б із повинною до 15 квітня поточного року. 13 квітня ВУЦВК ухвалив постанову про продовження строку дії амністії ще на місяць[5], що свідчило про слабку реакцію повстанців на цю акцію. Після закінчення продовженого терміну губернським воєннарадам було запропоновано поступати з повстанцями, які б здалися після 15 травня, згідно з місцевими умовами[6].

Воєнними нарадами постанови про амністію сприймалися як накази керівних установ, що були обов'язковими для практичної реалізації. «На підставі зазначеного Закону (тобто постанови V з'їзду Рад. — Авт.), — говорить в одному з документів Катеринославської губернської воєнної наради (ГВН), — усі, хто добровільно здався до 15 квітня, визнав свої злочини і покався, за умов здачі зброї, виявлення прихованих ворогів Радянської влади і прийняття зобов'язання стати справжніми громадянами Радянської України, не будуть затримуватися і їм буде надана можливість довести щирість своїх намірів»[7]. Миколаївська ГВН, оголошуючи амністію, водночас попереджала, що у разі нових виступів, незадоволень і навіть за ознак виявлення симпатій до повстанців, раніш амністовані каратимуться «у найнещадніший спосіб»[8].

На підставі постанови V з'їзду Рад про амністію губернські власті складалі відповідні накази та інструкції для низових виконавчих органів. Так, на Катеринославщині було розроблено «Інструкцію ГВН про відновлення прав бандитів, котрі з'являються добровільно», яка рекомендувала надзвичайним органам не заарештовувати повстанців, що здавалися на умовах амністії, проте обов'язково направляти їх у розпорядження губвиконкому для вирішення їхньої подальшої долі. Амністованим поверталися земельні наділи, якими вони могли користуватися на підставі закону про землю, надавалося право вступати до колгоспів, радгоспів, навчальних закладів, навіть на курси червоних командирів[9]. Амністовані за певних умов також приймалися до комітетів незаможних селян (КНС), обов'язково ставали на військовий облік, хоча призивати їх до лав РСЧА не рекомендувалося: вважалося за краще використовувати амністованих повстанців призовного віку як дармову силу, на лісозаготівлях, вантажних роботах на залізниці тощо[10]. І все ж на місцях, наприклад, у Катеринославській губернії, амністовані повстанці призовного віку передавалися у військкомати для розподілу по місцевих частинах регулярної армії[11].

Керівництво воєнних нарад докладало чимало зусиль для оповіщення населення і передусім повстанців про умови амністії. Так, у квітні 1921 р. Катеринославська ГВН передала підпорядкованим їй повітовим структурам розпорядження уряду про повернення амністованим їх земельних ділянок, а Новомосковська повітова воєнна нарада (ПВН) помістила повідомлення про це на сторінках місцевої газети «Голос незаможника»[12].

Окрім широкого оповіщення через пресу, проходилися спеціальні переговори з окремими повстанськими формуваннями з питань амністії з метою підриву «бандитизму» зсередини. Представниками Криворізької ПВН, скажімо, впродовж 1921 р. неодноразово організовувалися переговори з отаманом Івановим; павлоградські чекісти у квітні того ж року мали успішні для себе контакти з отаманами Мирним, Бондаренком, Міхненком, Пушкарьовим, Савоновим; Донецька ГВН восени 1921 р. визнала амністованими повстанців формування Сировацького[13]. Місцевим властям заборонялося провадити такі переговори без дозволу вищого керівництва, аби вони не нарobili чогось непередбаченого. Катеринославська ГВН 27 серпня 1921 р., наприклад, вирішила, що «переговори на місцях можуть вестися лише з дозволу президії губернської воєнної наради за обов'язковою участю ... відповідних органів НК (надзвичайних комісій. — Авт.)»[14]. Представники влади умовами початку переговорів з повстанцями ставили видачу «основної бази банди, всієї зброї, усіх матеріалів (тобто штабної документації, архіву. — Авт.), усіх присутніх бандитів і списків відсутніх»[15].

Слід визнати, що проголошення амністії певною мірою вплинуло на спад активності українського повстанства. Начальник махновського штабу В.Білаш так описував психологічний стан повстанців улітку 1921 р.: «Бачачи, з одного боку, неминучу загибель махновщини як єдиного політичного організму, а з іншого боку, надію на амністію, вони (кадрові махновські командири. — Авт.) казали, що треба назавжди скласти зброю. Ця ідея ставала пануючою»[16]. Ось спогади іншого повстанця: «У самому розквіті [повстанського] руху большевики проголосили амністію (так у спогадах. — Авт.), прощаючи усім всякі гріхи... Сстійкість повстанських рядів надірвалась. Повстанець став призадумуватися. Чутки про здачу, ліквідацію загонів підточували надію в успіх боротьби...»[17]. Психологічний фактор і ряд інших вагомих причин змушували повстанців здаватися на умовах амністії. Так, у Павлоградському повіті, що вважався зразковим з питання амністії, здалося понад 300 озброєних повстанців, а взагалі на Катеринославщині за квітень — травень 1921 р. склали зброю 458 повстанців і

добровільно з'явилися 688 дезертирів[18]. Подібне відбувалося і в інших губерніях України. В цілому до осені 1921 р., за офіційними даними, здалося і було амністовано понад 10 тис. рядових повстанців і близько 200 отаманів[19].

Отримуючи з місць повідомлення про масову здачу повстанців у полон, керівництво надзвичайних органів у серпні 1921 р. вважало оголошення амністії ефективним засобом ліквідації повстанства. Ця думка особливо посилилася після розгрому основних сил Н.Махна. Та вже у вересні у висловлюваннях членів Постійної наради з'явилися нотки скептицизму щодо абсолютної ефективності цієї міри. Вважаючи, що більшість амністованих отаманів користується «амністією з метою проникнути в ... органи влади задля таємної антирадянської роботи» і «жоден з них не виконує умов про видачу банд і зброї», деякі чекісти пропонували взагалі припинити дію амністії у майбутньому[20]. Таке ставлення до проблеми амністії безпосередніх керівників ліквідації українського селянського повстанства є зайвим доказом того, що не амністія, а якісь інші чинники реально вплинули на спад повстанського руху у 1921р.

Радянська історіографія була твердо переконана, що «амністія свідчила про велику гуманність Радянської влади, яка ніколи не переслідувала людей, що тимчасово помилялися в своїх політичних міркуваннях та із зброєю в руках намагалися повалити пролетарську державу»[21]. Насправді ж обіцянки більшовиків відновити амністованих повстанців у громадянських правах аж ніяк не означали, що останні держава у перспективі вважала повноцінними громадянами. За існуючими правилами (це важко назвати законами) амністовані особи отримували права громадянства лише через 6 місяців після добровільної здачі[22]. Але в будь-якому випадку їх повноправне громадянство залишалося голою ілюзією і в очах комуністів не мало ніякого значення. Над амністованими встановлювався легальний або таємний контроль КНС, міліції, партосередків, місцевих органів влади. Вони обов'язково мали реєструватися за місцем свого проживання (за умови періодичної перереєстрації). Такі надзвичайно-адміністративні правила зберігалися ще довгий час після початку дії умов амністії[23]. Навіть наприкінці 1924 р. амністовані ще не почували себе повноцінними громадянами республіки з огляду на специфічне ставлення до них представників влади. З місць доповідали, що «серед амністованих знаходяться свої спостерігачі, завербовані з їхнього ж кола, а де потрібно, спостереження ведуть спеціально виділені особи. Опервідділення ДПУ цілком налагодили цю роботу і мають матеріали, які висвітлюють особисте життя цієї верстви села... Губвоєннарада

вважає доцільним залучення до цієї роботи апаратів місцевої влади, приміром, райвиконкомів..., [а] керівна роль у спостереженні за поведінкою [амністованих] осіб залишається за ДПУ на місцях, виконання ж спостережницьких функцій з успіхом може нести апарат місцевої міліції, залучаючи ... комнезами та осередки К.Л.С.М.У., яким ... чудово відомий склад мешканців села і характер їхнього життя»[24].

Ще з початку дії амністії амністовані повстанці ставали першочерговими кандидатами у відповідачі та заручники, що дозволило досліднику В.Семененку назвати оголошену V з'їздом Рад амністією «жахливою пасткою» для повстанців, бо «власні за якихось два місяці знищили або вислали за межі України більшу частину з тих 10 тисяч повстанців, які повірили в комуністичне благородство»[25]. Згідно з «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом» від 8 грудня 1920 р. і постановою РНК УСРР від 29 січня 1921 р. надзвичайним органам було надане право вербувати собі серед полонених повстанців агентів, інформаторів, спостерігачів. Березнева амністія 1921 р. фактично підтвердила це право, бо радянські керівники бачили в цьому можливість взагалі покласти край антибільшовицьким виступам. І воєнні наради, і НК з успіхом для себе користувалися такими можливостями. Так, Катеринославська губчека повідомляла, що у 1921 р. вона «дотримувалася принципу широкого, але водночас і обережного використання їх (тобто амністованих повстанців. —Авт.) задля інформаторської роботи...»[26].

Під особливим наглядом властей знаходились амністовані керівники повстанського руху, отамани. Воєнні наради рекомендували використовувати їх для подальшого розколу повстанства. І слід зазначити, що використання деяких з них давало певні наслідки. Наприклад, у Катеринославському повіті амністований отаман Журавльов допоміг чекістам викрити діючу групу Богуна, у Павлоградському повіті отаман Мирний схилив на бік влади формування Бондаренка і Савонова[27]. Ясно, проте, що ці стосунки між амністованими отаманами і режимом не можна назвати партнерськими, бо то було використання надзвичайними органами цих людей у власних цілях, причому за принципами подвійних стандартів. З одного боку, чекісти і воєннаради намагалися провести певне розмежування «між верхами і низами банд шляхом надання ватажкам кращих умов життя, що підривало їх авторитет серед колишніх їх однодумців», а з іншого, у їх «середовищі ... було введено інформаторів, які невиспано контролювали всі дії ватажків банд». Тобто колишні керівники антибільшовицьких збройних формувань найбільш повно відчували на собі недовіру з боку нового режиму, багато кого з них не відпускали

навіть на давніше місце проживання і утримували в губернських і повітових центрах фактично у стані заручників[28].

У своєму прагненні максимально використати амністованих повстанців керівництво деяких повітових нарад намагалося формувати з них збройні загони з метою подальшого їх залучення до бойових операцій проти діючих повстанських угруповань. Павлоградське політбюро (повітова НК. — Авт.), скажімо, сформувало загін з амністованих під командою экс-отамана Мирного, ще один такий загін-перевертень допоміг розгромити групу отамана Смирського[29]. Однак, ніколи не довіряючи амністованим стовідсотково, Постійна нарада у червні 1921 р. заборонила надалі формування подібних загонів. Приводом для заборони стали події саме на Павлоградщині, де загін амністованих із зброєю в руках знову виступив проти більшовиків[30]. Тому, коли в липні 1921 р. подібну спробу зробила Кам'янська районна воєнрада, то керівництвом Катеринославської ГВН останній було

запропоновано «негайно розформувати загони з колишніх бандитів амністованих, не допускаючи надалі ні в якому разі таких формувань»[31].

Отже, через те, що надзвичайні органи радянської влади на початку 20-х років діяли по суті поза межами правового поля, то й проголошені ними амністії для повстанців важко розглядати саме як норму права. За своєю суттю такі амністії були політично-пропагандистським заходом впливу на населення і засобом розколу повстанського руху. В тоталітарних умовах амністия як така не могла повернути повного громадянства тим людям, котрі, не сприйнявши більшовицьких поглядів щодо майбутньої долі своєї країни, народу, власної долі, виступили проти «диктатури пролетаріату», а згодом, зневірившись у своїй перемозі, здалися режиму. В цілому у комплексі з іншими засобами боротьби з «бандитизмом», амністії зіграли свою роль і в ослабленні повстанського руху, і в підриві традиційних норм життєдіяльності українського села.

Бібліографічні посилання:

1. Див.: Архирейський Д.В. Створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919-1921 рр. // Південна Україна ХХ століття. Запис. наук.-дослід. лабор. історії Південної України ЗДУ. Вип. 1(4). — Запоріжжя, 1998. — С.139-146.
2. Декреты Советской власти. Т.ХІ. Октябрь — ноябрь 1920 г. — М., 1983. — С.188.
3. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С.526-528.
4. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг. Сб. документов и материалов. — К., 1971. — С.228, 229.
5. Верстюк В.Ф., Дзюба Е.Н., Рекринцев В.Ф. История Украинской ССР. Хронол. справ. — К., 1990. — С.234, 236.
6. На защите революции... — С.292.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф.Р-224, оп.1, спр.4, арк.21.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО), ф.3204, оп.1, спр.48, арк.1.
9. ДАДО, ф.3371, оп.1, спр.3, арк.472.
10. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.4, арк.13.
11. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. — Дніпропетровськ, 1994. — С.48.
12. ДАДО, ф.3375, оп.1, спр.3, арк.18; ф.3377, оп.1, спр.3, арк.56.
13. Архирейський Д., Іваненко В. Відлуння махновщини // Бористен. — 1997. — №2. — С.12; На защите революции... — С.287; Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.48, 129; ДАДО, ф.3325, оп.1, спр.10, арк.12; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО), ф.1, оп.20, спр.1251, арк.38.

14. ДАДО, ф.3374, оп.1, спр.9, арк.12.
15. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.48.
16. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Вказ праця. — С.569.
17. Соловей Д. Голгога України. Ч.1. — Дрогобич, 1993. —С.130.
18. Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.) // Український історичний журнал. — 1959. — № 4. — С.96; Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.126; Трифонов Н.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921-1923 гг.). Ч.1. — Л.1964. — С.155.
19. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. Сб. науч. труд. — К., 1990. — С.163; Залевський А.Д. Вказ. праця. —С.96.
20. ЦДАВО, ф.3204, оп.1, спр.4, арк.4.
21. Залевський А.Д. Вказ. праця. — С.97.
22. ДАДО, ф.3374, оп.1, спр.9, арк.16.
23. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.48; ДАДО, ф.3371, оп.1, спр.8, арк.7,8,12; спр.12, арк.5-10.
24. Державний архів Харківської області, ф.Р-200, оп.1, спр.61, арк.18-20.
25. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922). — Харків, 1995. — С.285, 286.
26. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.48.
27. На защите революции... — С.287; Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.95.
28. На защите революции... — С.287; Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.48.
29. Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С.95.
30. ЦДАВО, ф.3204, оп.2, спр.3, арк.12.
31. ДАДО, ф.3375, оп.1, спр.3, арк.81.

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ І СВІТУ

К. М. КОЛЕСНИКОВ НАСЛІДКИ КОСОВСЬКИХ ПОДІЙ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМИН УКРАЇНИ З НАТО І РОСІЄЮ

Остання балканська війна, яка не була схожа з жодною з попередніх, остаточно продемонструвала нові тенденції в сучасній великій політиці: за останні 10 років принципово змінилася воєнно-політична карта і механізми взаємодії країн Старого Світу. І хоча головні активні учасники світового оркестру великих держав залишилися майже тими самими, що й у 1989-1991 рр.[1], їхні партії, ролі та геополітична вага вже зовсім відмінні.

1.

Події навколо Косово у березні — липні 1999 р. вже накреслили тенденції міжнародної політики наступного III тисячоліття:

1. Післявоєнний двохполюсний світ, в кожному з куточків якого відбивалося грандіозне протистояння «комуністичної» і «капіталістичної» систем, поступився не багатопольсній, а відверто однополюсній системі планетарної безпеки.

2. Більшість країн «ядерного клубу» вже оцінили такі реалії сьогодення, намагаючись замінити давно застарілу стратегію ядерного стримування на систему забезпечення власної безпеки, яка розрахована на захист не від глобальної, а від локально-регіональної загрози[2]. Це особливо актуально в умовах розповзання по земній кулі ядерно-ракетних технологій (Ізраїль, Індія, Іран, Пакистан, Північна Корея?... досконало невідомо, хто продовжить цей список завтра).

3. Сучасна крихка світова безпека не надійна навіть у порівнянні з добою суперництва США та СРСР, коли іноді людство опинялося на порозі нової глобальної війни. Домінуванню єдиного планетарного воєнно-політичного лідера — США і НАТО (яке для багатьох уособлює багатостолітнє колоніальне, економічне, культурне панування євро-американської цивілізації) кидається виклик арабо-мусульманськими країнами, а на черзі ще — Китай, які зовсім по-своєму сприймають західні принципи і цінності.

4. Сакральним символом (який для одних представників західної громадськості та істеблішменту являється єдиним сенсом, а для інших — лише ширмою) євро-американського домінування давно вже стали «демократія і права людини». (Як зазначалося в одній із західних публікацій, американці вже більше не хочуть робити ставки на «своїх» сучасників.) Саме за ці символи в березні на Балканах виступило НАТО, саме заради цих принципів у вересні в Східний Тимор вступили миротворчі контингенти ООН. У цих контингентах поряд з Великою Британією, Новою Зеландією і Сполученими Штатами ключова роль відведена Австралії[3], яка, ми бачимо, претендує на місце регіонального лідера на Півдні Тихого океану.

5. Змінилися і завдання миротворців: якщо колись в Палестині, на Кіпрі, в Боснії «блакитні шоломи» розбороняли воюючі сторони, то специфіка операцій у Косово і Східному Тиморі примушує їх виконувати поліцейські, частково адміністративні функції. (Згадаємо

*Колесников Костянтин
Миколайович —
заступник головного
редактора Альманаху
«Грані», доцент кафедри
державного права і
митної політики Академії
митної служби України.*

тут також провал аналогічної місії у Сомалі.)

6. Поряд зі Сполученими Штатами, як єдиною загальносвітовою воєнно-політичною потугою, на планеті формується ієрархія держав — регіональних лідерів. Деякі з них дружньо ставляться до американських національних інтересів та віддають перевагу «свободі і демократії». Не головне, щоб ці країни-лідери історично належали до християнського цивілізаційного кола. Важливо, щоб вони забезпечували в своїх регіонах сприйняття сучасних західних ринково-демократичних вартостей, котрі автоматично ведуть, як це вважається, до гарантій миру, стабільності та ствердження американського способу життя. Інші, сповідуючи власні цінності, або готові кинути виклик втручання США до зони своєї відповідальності, або з'ясовують відношення одне з одним, як, наприклад, Індія і Пакистан.

7. Ситуація домінування лише одного центру сили на планеті нестабільна — це, отже, короткий епізод, який може вилитися в три перспективи:

1) поява нового альтернативного центру. Наприклад, санкції у 1993, 1999 рр., які спрямовують США проти Китаю (заборона передавати високотехнологічне обладнання і документацію організаціям, причетним до продажу ракет середнього радіусу дії у Пакистан), або нещодавній шпигунський скандал про можливе викрадення уродженцем Тайваню інформації про виробництво новітніх касетних боєголовок, напруження в американсько-китайських відносинах — все це може сприйматися як намагання США пригальмувати зростання потенціалу і ролі КНР. У цьому ряді — аналогічні заходи США щодо Росії, звинуваченої у ракетному та атомному співробітництві з Іраном, який, за даними ЦРУ, через 15 років розробить міжконтинентальну балістичну ракету[4], а за твердженнями самого Тегерану, він вже володіє балістичною ракетою власного виробництва «Шехаб», яку продемонстрував на військовому параді з нагоди початку ірано-іракської війни 1980-1988 рр.[5]

2) Америка не винесе тягаря ролі «світового жандарму» і замкнеться в західній півкулі. Старий Світ тим часом розвалиться на локальні складові з власними сферами інтересів могутніх місцевих лідерів. Авторитет ООН надалі падатиме, а її роль ставатиме все більш млявою.

3) наступна світова інтеграція відбуватиметься під крилом подальшого євро-американського лідерства. Так, саме представники «західних демократій» ініціюють протягом останніх місяців і тижнів ідеї видозмінення міжнародного права в напрямку: а) захисту прав людини без огляду на сучасні державні кордони, там, де мова йде про можливий геноцид, б) відмивання «брудних грошей» і корупції в певних країнах, коли це загрожує безпеці інших націй; саме

на ці злочини намагаються розповсюдити юрисдикцію Міжнародного трибуналу в Гаазі. Таким чином, нас чекає відмова від пріоритету національного права та принципу повного державного суверенітету. В цьому сенсі позиція Генерального секретаря ООН К.Аннана щодо рішучого втручання Ради Безпеки в конфлікти, застосування превентивних миротворчих місій, «крапкових» санкцій, заснуванні Міжнародного кримінального суду[6] може розглядатися і як спроба вписати сучасну ООН у нові процеси, і як свідоме наголошування на переважанні (поки що в конфліктних умовах та в спірних геополітичних зонах — приклади — Ангола, Косово, Сьєрра-Леоне, Східний Тимор) принципів міжнародного права над національним.

З трьох перерахованих перспектив досить ймовірно видається їхня комбінація. Що ж до інтеграції та певного нехтування національним суверенітетом — це найбільш реальне непоки що не стільки для планети в цілому, скільки для європейського та суміжних регіонів, де єдиним центром концентрації сили виступає НАТО.

2.

Задасмося питанням: як у даних умовах мають будуватися стосунки України з НАТО та Росією, що являються зараз занадто нерівнозначними силами і на Балканах, і в Середньо-Східній Європі, і у себе вдома? По-перше, яким соціально-політичним потенціалом володіє Росія та яку мету вона переслідує на Балканах і в СНД?

Стримана реакція західних країн на дії Росії в Дагестані та в Чечні підтверджує тезу про існування так званої «сірої зони» безпеки в Європі[7]. Ця «нічия» зона існує між країнами НАТО та союзниками по Ташкентському пакту. До неї належала і Югославія (колись лідер руху неприєднання), що зумовило зовнішньополітичну сміливість Заходу в застосуванні проти неї зброї. Україна зі своєю багатовекторністю також тяжіє до цієї зони. Однак, багатьма на Заході також розглядається, як потенційно приналежна до зони російських інтересів. Реально українська позаблоковість (без власної ядерної зброї та з перманентно хворою економікою) діалектично являється і засобом забезпечення зовнішнього миру, і загрозою національній безпеці.

З одного боку, покажемо є югославський приклад, висновок з якого, вважаю, однозначний: слід якомога швидше приєднуватися до одного з центрів сили. З другого, таке приєднання приховує загрозу внутрішній стабільності та національному суверенітету України. Адже, до повноцінної євроінтеграції Україна не буде готова ще мінімум півтора десятиліття, що добре розуміють країни Європи, які і не поспішають побачити України в своїй кампанії. Щодо пострадянсько-

го простору, то тут мова особлива.

Росія, яка досі посідає статус регіональної супердержави[8], претендує на володіння власною сферою впливу, що виходила б поза межі кордонів колишнього СРСР. Наявність у Росії ядерної зброї, зацікавленість Заходу в підтриманні партнерських стосунків, а також небажання двох сторін будувати нову «залізну завісу», призводить до загальної мовчазливої згоди щодо цього. Те, чого не пробачили С.Милошевичу в Косово, в дещо відмінних формах і в значно більших масштабах пробачається Б.Єльцину і В.Путину в Ічкерії. На території РФ Москва легітимно застосовує насилля і провокує гуманітарну катастрофу. Можна приймати офіційні пояснення («боротьба з міжнародним тероризмом»; у 1994-1996 рр. боролися з «кримінальним режимом Д.Дудаєва і загрозою сепаратизму») або сперечатися щодо виправданості чи результативності подібних дій, однак, впадає в очі інше.

Росія, коли мова йде про технологію військової операції, постійно звертається до прикладу акції НАТО в Югославії. В інформаційній війні, що триває вже третій місяць, апелювання до таких прикладів фактично є непрямим ототожненням Росії саме з НАТО, а не з Югославією, «любою серцю» середнього російського патріота[9]. Пропагандистський ефект такого «невинного» порівняння має потрійний результат: 1) ототожнення з могутністю та успіхом натовського курсу на Балканах; 2) ототожнення власної, м'яко кажучи, неоднозначної кавказької політики з метою балканського курсу НАТО — створення відкритого демократичного багатонаціонального суспільства; 3) схвалення прецеденту застосування сили для «встановлення конституційного порядку», «боротьби з міжнародною (поки — терористичною) загрозою» в своїй сфері впливу. В громадській свідомості виробляється звичка розповсюджувати російські інтереси не тільки на власні кордони, а й, наприклад, терени СНД. А це — знову приклад НАТО, яке за високі ідеали без згоди Ради Безпеки ООН здійснило агресію проти суверенної країни, плюс підкреслення міжнародного характеру нової кавказької загрози.

Завдяки останнім діям уряду і армії, Росії знову вдалося затягнути вирішення проблем кавказького регіону ще на кілька десятиліть. Навіть у випадку, якщо вдасться збройно причавити чеченський спротив і політично закріпитися в республіці завдяки авторитету (чи справжньому?) парламенту ЧР 1996 р. скликання, конфлікт продовжуватиме жевріти і надалі[10]. І це, здається, Москву цілком задовольняє. Не вдаючись до цілої системи факторів і причин цього[11], відзначимо, що в російському політичному істеблішменті сформувалася стала звичка вирішувати складні політичні завдання силовими засобами[12].

Часте застосування властями насильницьких засобів у політиці напрочуд позитивно сприймається російським загалом, схильним до жорсткої словесної термінології і чутливим до модерної державницької (неоімперської) міфології. Тут покажемо є приклад швидкого зростання рейтингу популярності ще колись нікому не відомого Володимира Путіна, який спроможний сміливо кинути з екрану «ефектний» слоган: «будем мочить терорістов і в сорті!» У цій політичній атмосфері боротьба за «єдину-неділиму» Росію фарбується в кольори космічного протистояння Добра (Росія, правопорядок, Конституція) і Зла (Ічкерія, тероризм, Шаріат). Звичка до міфологічного мислення і праведного (?) застосування сили, принципове несприйняття більшості політичних сил і громадськості Росії українського суверенітету, наша хронічна заборгованість за спожиті енергоносії та, нарешті, наявність у Росії загартованого в кавказькій війні війська[13] — все це і витворює загрозу національній безпеці України. Ця загроза є найбільш актуальною у випадку нашого загравання з ідеєю східної військово-політичної інтеграції або нашого хизування власною багатовекторністю на фоні реальної здачі своїх зовнішньополітичних інтересів на користь російським амбіціям у канун президентських виборів[14].

Залишається фактом те, що, не дивлячись на наявність в РФ зацікавлених в українській незалежності економічних і політичних сил[15], в цілому російські власті і суспільство звикли до неоімперських жорстких заходів на пострадянському просторі. І слід визнати: всупереч жалюгідному стану економіки та рекордно низькому авторитету верховних властей[16], ці дії призвели до певних успіхів — СНД фактично перетворено на сферу домінування Російської держави. Головним завданням Федерації, отже, є встановлення надійного контролю за країнами по периметру своїх кордонів та закріплення статусу регіональної супердержави. Про відтворення реальної союзної держави в кордонах СРСР, гадаю, зараз не йдеться.

Абсолютно очевидно, що з президентськими виборами в Україні і з парламентськими — в Росії ситуація в двох країнах може радикально змінитися. Хто б не отримав більшість у Думі — «Отечество — Вся Росія» Ю.Лужкова з Є.Примаковим і бригадою амбітних губернаторів, або їхній брат-близнюк блок «Єдінство» С.Шойгу, найімовірніше створений Кремлем як антилужковська противага, або ЛДПР В.Жириновського разом з кримінальними авторитетами в партійному списку, або досі невиразний комуністичний блок «За Победу» Г.Зюганова, або хто-небудь ще — українсько-російські відносини вже не визначатимуться тими теплими особистими відносинами, що склалися між оточенням Л.Кучми і Б.Єльциним, В.Черномірдіним, Б.Березовським. Ук-

раїна має бути готовою до того, що російську політику скоро будуть визначати ті, для кого резолюції ООН просто не писані[17]. Нова політика Москви щодо України вже не буде порівняно м'якою, як досі, наша держава може відчувати на собі весь арсенал російських методів контролю над пострадянськими країнами.

3.

Російський політолог П.Кандель ще в минулому році твердив, що на початку врегулювання югославської кризи західноєвропейські країни, США і Росія не мали справжньої і безпосередньої зацікавленості в предметі своїх турбот, на відміну від самих учасників конфлікту, які чітко усвідомлювали свою мету і рік за роком йшли до її реалізації. Вихідна схильність російських опозиціонерів — комуністів і націоналістів — до безумовної підтримки Белграда була задана соціально-політичною спорідненістю сербського номенклатурного режиму і його московських однодумців, що відчувалася інстинктивно[18]. Реальні російські економічні інтереси фактично розходяться із задекларованими зовнішньополітичними пріоритетами (в останні роки СРСР і СФРЮ товарообіг між ними стабільно скорочувався, а з 1996 р. Росія займає лише 4-е місце в югославській торгівлі після Німеччини, Італії і Македонії[19]). В югославській кризі власні політичні інтереси Росії, виходячи з її сучасного потенціалу, підкреслює П.Кандель, не йшли далі співучасті у відновленні стабільності в одному з віддалених від реального радіусу дії Російської Федерації субрегіонів Європи і бажання не зіпсувати через другорядні для неї проблеми відносин з найбільш значущими суб'єктами світової політики[20]. Якщо під час косовського військового втручання НАТО (так само і в добу боснійського конфлікту) від Росії вимагалася жертвувати власними інтересами заради панславістської міфології, то для сербів, вважають деякі московські аналітики, ця міфологія слугувала засобом їх реалізації.

Однак, і надалі офіційна Москва, враховуючи почуття травмованого національного самолюбства росіян, фактично озброїлась гаслом опозиції: Велика Сербія — природний підопічний Великої Росії. Як на пострадянських теренах, так і на Балканах РФ почала переслідувати одну мету — закріплення статусу регіональної супердержави. Свого часу колишній російський прем'єр С.Степашин цілком випадково висловив справжнє гасло своєї балканської політики (наскільки вона взагалі встигла сформуватися): нам необхідно залишитися на Балканах. Не бути витісненими з Балкан[21], як з Центральної Європи і Близького Сходу, є поки що єдиною метою російської дипломатії на півострові. Для цього використовуються всі засоби (на жаль, крім матеріально-фінансових

інвестицій у зруйноване господарство СРЮ), спрямовані, головним чином, проти переважання там НАТО. Непродуктивність даного підходу особливо помітна після закінчення збройної фази косовського конфлікту: зараз актуальним завданням Белграду і Пале є відновлення міжнародної довіри, вихід з економічної і політичної ізоляції, реконструкція економіки. У вирішенні цих завдань Росія має набагато менше значення, ніж ЄС і США.

Якою ж має бути балканська політика України, що проголошує себе стратегічним партнером і Росії і США? Чи необхідна ця політика нам взагалі?

Протягом восьми років незалежності Україна намагалася проводити миролюбну зовнішню політику в західному та східному напрямках. Це виявилось, поперше, у відмові від тактичної і стратегічної ядерної зброї — фактично компенсації за українську незалежність, яка призначалася для Росії і Сполучених Штатів, незацікавлених в ускладненні європейської мозаїки через появу нової нестабільної ядерної країни на сході континенту. По-друге, у схвальному ставленні України, всупереч позиції Росії, до процесів євроінтеграції та розширення НАТО на Схід. По-третє, у підписанні в 1997 р. широкомасштабного пакету російсько-українських угод та проголошенні стратегічного партнерства з Росією.

Сьогодні воєнна доктрина України базується на без'ядерному і позаблоковому статусі країни, принципі розумної достатності та відмові від визначення будь-якої країни як потенційного супротивника. Жовтневі маневри військово-повітряних сил і військ протиповітряної оборони «Дуель-99», враховуючи довід натовської операції на Балканах, продемонстрували можливості України тримати оборону своїх відкритих на всі чотири сторони світу теренів від цього абстрактного супротивника. Таким чином, воєнна доктрина виходить із зовнішньополітичної тези про українську багатовекторність. На початку 1990-х США і РФ на словах гарантували ядерну безпеку нашої країни. Але скільки зараз коштують ці гарантії? Генеральний Штаб ЗС РФ захоплений модернізацією ядерної зброї, у складі Чорноморського флоту розміщуються потенційно здатні нести ядерну зброю Су-24м. Конгрес США відмовляється ратифікувати угоду про повну заборону ядерних випробувань, кандидат у Президенти Елізабет Доул дає обіцянку повернутися до проекту «зоряних війн» Р.Рейгана. А тим часом адміністрація В.Клінтона і військово-повітряне відомство США санкціонують іспити систем «ракет-вбивць», спроможних стати основою створення ядерної парасольки над Америкою, що зруйнує баланс сил на планеті по ПРО та викличе відповідні заходи Росії та Китаю[22].

Досі наша розрекламована багатовекторність дозволяла досить гнучко маневрувати між

інтеграційними порівняннями на просторах колишнього СРСР та процесами реальної інтеграції у Європі, знаходячись у досить своєрідному становищі між двома «стратегічними партнерами», які використовувались Києвом як взаємні противаги. Дана доктрина дозволила досягти певних міжнародних успіхів. Американський посол в Україні Стівен Пайфер з цього приводу висловив думку держдепартаменту США, що внутрішньостабільна Україна, яка провадить курс ринкових демократичних реформ — позитивним прикладом для багатьох країн та гарантом мирного процесу в Південно-Східній та Центральній Європі. В ООН визнається високий авторитет українських миротворців у Боснії, статус України (поряд з Росією) як гаранта миру і стабільності в Придністров'ї, спроба взяти на себе частину відповідальності миротворчої місії в зоні грузинсько-абхазького та карабахському конфліктів, готовність прийняти участь у мирному процесі в країнах Африки. Нарешті, європейський дипломатичний бомонд був вражений зовнішньополітичною активністю України в часи останніх балканських подій. Все ж таки наші мирні ініціативи, спочатку розрекламовані у вітчизняних ЗМІ, а пізніше проігноровані Заходом (хоча, за думкою чиновників з Міністерства закордонних справ, саме українські пропозиції лягли в основу плану припинення авіаударів НАТО, підписаного югославськими військовими зі згоди С.Милошевича), зіграли далеко не останню роль у процесі врегулювання вибухонебезпечної планетарної кризи на Балканах. Останнім підтвердженням важливої ролі України є включення на два роки нашої країни до складу Ради Безпеки ООН від Східноєвропейського регіону.

Однак, чи надалі приносить політичні дивіденди «багатовекторність», під прапором якої йде на вибори Л.Кучма? Чи не є вона вже анахронізмом? Косовський конфлікт реально продемонстрував, що в умовах відкритої конфронтації між РФ та США офіційна зовнішньополітична доктрина здатна викликати або параліч державної волі на міжнародній арені, або суспільний розкол усередині країни. Не менш складні перспективи відкриваються для збереження позицій України й у випадку погодження спірних моментів і змови між нашими «стратегічними партнерами»[23]. Можливість встановлення найтісніших контактів між Росією і Америкою досить активно розглядається в пресі (можна навіть сказати, випробується на реакцію громадської думки) у зв'язку з терористичними актами в Буйнакске, Москві і Волгодонське. Директор експертної групи по тероризму і радикальним ісламським рухам на Близькому Сході Конгресу США Юзеф Бодяньски у великому інтерв'ю «Комсомольській правді» неодноразово наголошував на безпосередньому організаційно-фінансовому впливі «ворога Америки №1» Усами бен Ладена на

акції чеченських польових командирів Ш.Басаєва, Хаттаба та ваххабітів у Республіці Дагестан і в російських містах. Стрижневою думкою висловлювань Ю.Бодяньски була теза про необхідність тісного союзу США і РФ у боротьбі проти світового тероризму[24]. Москва, через бажання публічно підвищити рівень і характер кавказької загрози, досить швидко схопилась за можливість такої версії подій. Відразу подібна думка знайшла своїх опонентів, що не бажали втягування Росії в річище американської політики протистояння на планеті радикальним антиімперіалістичним рухам, вважаючи ірреальним втручання міжнародних терористичних організацій у ситуацію в Чечні і Дагестані. Серед останніх Руслан Хасбулатов, який підозрює США в бажанні підключити Росію до боротьби з бен Ладеном та ісламським фундаменталізмом взагалі. Крім того він підкреслює, що серпнево-вересневі події в Дагестані повністю відповідають американським стратегічним інтересам: північнокавказький варіант прокладки нафтопроводу, спроби перевезення нафти з Баку до Махачкалі танкерами знищено[25].

Виходячи з передвиборних декларацій нині діючого Президента, Україна повинна мати свою власну «проукраїнську» зовнішню політику. Органічним вектором такої політики має стати балканський напрям. Тут Україна має враховувати, що, за думкою багатьох аналітиків, Балкани були виведені з маргіальної зони європейського розвитку не завдяки своїм соціально-економічним успіхам, а внаслідок низки криз, пов'язаних з розпадом СФРЮ. Тобто півострів складає ключову роль у системі європейської безпеки, в першу чергу, через свою нестабільність. І тут активна участь Києва (можливості чого він вже продемонстрував) у врегулюванні конфліктів є одним із безпосередніх шляхів у Європу. Дана діяльність повинна мати власне ідейне обґрунтування, легітимацію не похідну ані від російської (знамените «НАМ потрібно залишитися...») або «МИ велика держава»), ані від європейської («права людини і демократія» або «боротьба з етнічним геноцидом»), а власне українську — традиційну і перспективну. Можна знайти безліч прикладів, щоб історично проілюструвати балканський рух України починаючи від Київських князів Аскольда, Діра і Святослава (IX—X ст.), а то й навіть від доби Антського воєнно-племенного союзу (IV—VII ст.), згадати культурні і релігійні зв'язки і впливи. Ідейним же обґрунтуванням може стати гасло «Європа — спільний дім» (без розмежувань на країни Заходу і Сходу, чи Півдня і Півночі, країни бідні і багаті, посткомуністичні і демократичні, православні і мусульманські чи протестантські і католицькі...). Дане гасло має спиратися на ідеї українських мислителів XIX—XX ст. М.Костомарова, М.Драгоманова, М.Грушевського про

«федерацію» країн і держав світу, однак бути значно відмінним по формі і змісту. Європейський шлях України ідеологічно (!) має подаватися як наша місія по «європеїзації» (мається на увазі модель взаємодії суспільства і держави) не лише самих себе, а також і «братніх республік» колишнього СРСР. Серед інших ідеологічних та інформаційних заходів обов'язковим є блокування і витіснення російського інформаційного панування в Україні. Наша дружна політика щодо Росії має освітлюватися українськими, а не іноземними, журналістами. Необхідним являється також створення позитивного іміджу України в Росії (про Європу поки що казати рано), що припускає певну інформаційну експансію, орієнтовану в першу чергу на молодь, на російський теле— і радіопростір, а також поступове створення українського впливового лобі в Москві. В цьому контексті можливе використання прозахідного вектору української політики для тиску на керівництво РФ у питанні повноцінної і багатфункціональної підтримки українців і українських громадян, що мешкають у Федерації. Не менш важливим є безпосередня обізнаність української громадськості про внутрішні справи, військово-політичні заходи і плани не лише Росії (про що ми регулярно дізнаємося з російських блоків теленовин, зокрема, на каналі «Інтер»), а також і Західної Європи, для чого варто створювати регіональні інформаційні центри НАТО в Україні.

Конкретно в косовському врегулюванні Україна (щоб в українських партнерів не виникало сумнівів у тому, що нашу політику неможливо передбачити[26]) має зайняти більш послідовну та активну позицію. Активність (наприклад, збільшення присутності в зоні конфлікту, відмова від неprestижного заморського фінансування тощо) необхідна для інтенсифікації участі країни у відбудованні Югославії, що надасть значно більше економічних переваг, ніж сумнівна і образлива миротворчість за чужий рахунок. Українські «блакитні шоломи» можуть зайняти нішу між росіянами і натовцями, наприклад, в таких спірних ситуаціях як та, що склалася у вересні навколо м. Ораховац. Його мешканці не погоджувалися з ротацією присутнього там голландського контингенту на російській (косовари звинувачують росіян в участі на боці сербів у етнічних чистках). Саме тут, за згодою сторін, українці могли б використати всі переваги від своєї незаангажованості і багатовекторності.

Нарешті, повертаючись до думки, що балканська політика має відповідати не лише ідеологічним чи міфологічним імперативам національної свідомості, а реальним економічним інтересам країни, можна зазначити, що всі дипломатичні акції України мають виходити не з абстрактних для нас цілей загальноєвропейської безпеки, а захищати конкретні економічні

програми вітчизняних компаній. Це — відновлення югославської інфраструктури нашими будівельними підприємствами за фінансової підтримки країн НАТО і ЄС, компенсації за економічні збитки під час військової кампанії, зокрема для дунайського пароплавства[27], тощо. Можливим видається використання проросійського вектора зовнішньо-військової політики для тиску на НАТО і ЄС в питанні надання Україні значної частки в балканському відновленні.

В дипломатичній діяльності України на Балканах з необхідністю має бути присутнім і негативний напрямок: протидія загрозливим для нас заходам «стратегічного партнера». Мова йде про російські проекти переобладнання нафтопроводу Баку-Грозний-Новоросійськ і прокладання проводу Бургас-Александрополіс по території Болгарії і Греції. Саме тут балканські інтереси Росії, за думкою московських аналітиків, набувають матеріальну основу і стратегічну значущість, складають програму її боротьби за вплив на значній частині пострадянського простору[28]. Боротьба за каспійську нафту має вагомий вплив на російсько-українські відносини. Загальновідома висока ступінь залежності України від поставок російських енергоносіїв, і одночасна залежність Росії від України в питанні про транзит російської нафти (і газу) через українську територію в країни Центральної і Південно-Східної Європи. Цей взаємний зв'язок обмежує можливості російського впливу на Україну. Поява у Росії нового і альтернативного українському маршруту транзиту нафти через Балкани зменшило б можливості України користатися положенням майже монопольного контролера російського нафтового експорту до Європи. До речі, російський «Газпром» вже здійснив спробу позбавити Україну монополії на газовий транзит, збудувавши першу чергу газопроводу Ямал-Європа через територію Білорусі[29]. Однак, каспійська нафта це дещо інше.

Вірогідно, що інтенсифікація контактів по лінії ГУУАМ (плюс, звичайно, ціла система внутрішніх російських факторів: війна в Дагестані, скандал навколо «брудних грошей», теракти, проблеми з виборами і спадщиною «Сім'ї» тощо) призвели до ескалації чеченського конфлікту. Чи не є «санітарний кордон» та початок бойових дій за Тереком рішучою спробою В.Путіна реанімувати проект російсько-кавказького транзиту каспійської нафти? В цьому складному питанні Україна, протидіючи російським планам, не повинна забувати, що альтернативний російському — турецький — проект також приховує для нас істотні загрози. Крім немалих прибутків від транзиту нафти він створить «кровеносну систему» для претензійного геополітичного проекту Великого Турану — об'єднання тюркомовних держав Середньої Азії і Азербайджану під егідою Туреччини. Успіх цього проекту зро-

бити останню не лише регіональною супердержавою, що докорінно змінить баланс сил на Чорному морі не на нашу користь, а також більш жаданим членом як західного (вступ до ЄС), так й ісламського співтовариства. В цьому контексті Туреччина, що претендує за підтримкою США на роль покровителя південних пострадянських країн, виступає не лише економічним, а й геополітичним суперником Росії.

Україні в нагоді станеться використання в чорноморському регіоні як двох взаємних противаг — Росії і Туреччини. В цьому балансуванні Україна обов'язково повинна підходити із загостреною увагою до східноєвропейських інтересів і можливостей Німеччини. Значної інтенсифікації вимагає плідна співпраця по лінії ГУУАМ. Подальшої розробки чекають також і власне українські програми транспор-

тування каспійської нафти, добудування одеського нафтового терміналу і нафтопроводу Одеса-Броди. (Президент чомусь впевнений щодо останнього, що нібито політичне питання на сьогодні гостро не стоїть.) Тобто Україна вже зараз має активно втручатися до означеної вище боротьби.

Отже, виходячи з довготривалих перспектив розвитку міжнародних відносин, можна зазначити, що доктрина багатовекторної зовнішньої політики України була і поки що залишається (чи надовго?) ефективною лише як перехідна концепція в умовах перехідного часу. Часу, коли вже закінчуються геостратегічні і геополітичні трансформації посткомуністичного світу, коли на десятиріччя формуються грані світового порядку нового тисячоліття.

Примітки:

1. Ми свідомо вдаємося до такої тези, хоча й розуміємо всю грандіозність стратегічних змін у Європі після падіння «Берлінського муру». Справа в тому, що, скажімо, сучасна об'єднана Німеччина тільки починає соромливо грати нову активну і самостійну партію (іноді навіть всупереч власним конституційно-правовим засадам, для прикладу, згадаємо позицію німців по косовському питанню), а та сама Росія досі намагається тягти геостратегічний тягар покійного СРСР.
2. За думкою колишнього міністра оборони Великої Британії, а нині — генерального секретаря НАТО шотландця лорда Робертсона, більшість європейських збройних сил готова до часів «холодної війни», ніж до наступного тисячоліття. Тому він пропонує сконцентрувати розвиток європейської оборонної могутності на створенні ефективних збройних сил швидкого реагування на випадок регіональних конфліктів. Див.: Сирук Н. Робертсон — за сили быстрого реагирования // День. № 183 (720). 05.10.99. С. 3.
До 2001 р. Вашингтон планує розмістити на Алясці, а потім у Північній Дакоті 20 ракет-перехоплювачів, які змогли б у майбутньому захистити територію США від немасованої ядерної атаки з боку таких непрогнозованих країн — розроблювачів балістичних ракет, як Сирія, Північна Корея, Іран тощо. Див.: Сирук Н. США сделали шаг к созданию ядерного зонтика // День. № 183 (720). 05.10.99. С. 3.
3. Солодкий С. Восточный Тимор встретил миротворцев руинами // День. № 173 (710). 21.09.99. С. 3.
4. Сирук Н. США собираются наказать Китай и Россию // День. № 170 (707). 16.09.99. С. 3.
5. Тегеран демонстрирует свою военную мощь // День. № 176 (713). 24.09.99. С. 3.
6. Сирук Н. Кофи Аннан — за решительные меры по защите гражданских // День. № 172 (709). 18.09.99. С. 3.
7. Марчук Е. Украина и мировой порядок начала XXI века // День. № 55. 26.03.99. С. 5.
8. Учебный старт 29.09.99 російської стратегічної ракети «Тополь», яка простояла на бойовому чергуванні 15 років, та заяви керівництва ЗС РФ про модернізацію ядерної стратегічної зброї має показати світу, що Росія, попри свої економічні проблеми, не сприйматиме зовнішній тиск різних миролюбців у період нової чеченської кампанії.
9. І це — після грандіозної кампанії праведного гніву, розгорнутої в Росії під час натовської військової акції на Балканах.
10. Пригадаємо слова Президента Інгушетії генерала Р.Аушева: після депортації вайнахів у 1944 р. останнього абрека було схоплено в 1972 р.
11. Аналітики вважають досить імовірною версією подій використання вибухів жилих будинків та початок нової операції в Чечні для введення надзвичайного стану і відміни парламентських виборів. Не можна також відкидати версії свідомої провокації, нібито озвученої О.Лебедем і запереченої В.Путиним. Справжні чеченські бойовики нібито підривали б не цивільні, а військові об'єкти. Тим більше, що теракти чомусь

припинилися відразу після введення федеральних військ у Чечню для створення так званого «санітарного кордону». Але ж саме зараз є справжній привід для помсти — загибель більш ніж 400 цивільних чеченців (дані на початок жовтня) та поява близько 160 тисяч біженців внаслідок російських авіаударів.

12. Наприклад, щоб повернути свого часу Молдову і Грузію в російську сферу впливу, Москва підтримувала сепаратистські рухи в Придністров'ї та в Абхазії відповідно. Досягнувши певного ефекту, вона відмовила їм у подальшому сприянні, чим надовго закріпила потенційно конфліктні ситуації на кордонах СНД, зробивши керівництво і населення самопроголошених республік заручниками відносин Москва — Кишинів та Москва — Тбілісі, а також своєрідним важелем впливу на ці країни.

13. Враховуючи практику відрядження практично всіх російських військових з'єднань ЗС, ВВ, МВС у зони конфліктів.

14. Останній приклад цього — згода офіційного Києва на оновлення складу 43-ї штурмової морської авіаційної ескадрильї Чорноморського флоту РФ, яка базується на аеродромі «Гвардійське» під Сімферополем. З 1 жовтня фронтіві бомбардувальники Су-17 замінюються на більш сучасні Су-24м, здатні нести ядерну зброю. І хоча устаткування для спецбоеприпасів на літаках демонтоване, відновити його можна за 6-10 годин. Головна проблема полягає в тому, що українська сторона не матиме права регулярної інспекції всіх арсеналів ЧФ, яке вона намагалася отримати за згоду на проведення даної ротації авіапарку російського флоту.

Див.: Згурец С. Черноморский флот может стать ядерным. Киев в который раз жертвует своими военно-политическими интересами в Крыму // День. № 178 (715). 28.09.99. С.1-2.

15. В першу чергу, це — російські нафтогазові корпорації, зацікавлені в тому, щоб Київ розраховувався за спожиті енергоносії за світовими стандартами, а не так, як це робить сьогодні Білорусь.

16. Особливо зараз — під час світового скандалу через корупцію, розкрадання кредитів МВФ та відмивання представниками російських вищих владних ешелонів «брудних» кримінальних грошей в іноземних банках.

17. Замятин В. России не до Украины. А Украине? // День. № 178 (715). 28.09.99. С. 3.

18. Кандель П.Е. Россия, Балканы и постсоветское пространство // Европейский альманах. 1997. История, традиции, культура. М., 1998. 67-69.

19. Экономические санкции или военное вмешательство // Независимая газета. 1992. 18 июля.

Даналин А.М. Географическая структура внешней торговли России в 1994-1996 гг. // БИКИ. 1997. № 5, 15 мая. С. 2.

20. Кандель П.Е. Вказ. пр. С. 73.

21. Саме таку мету переслідував зухвалий рейд десантників з російського контингенту в Боснії і Герцеговині до столиці Косово Пріштини та захоплення перед носом натовських формувань аеропорту. Завдяки такому «нахабству» росіяни посіли особливий статус серед всіх підрозділів KFOR: вони, хоча й позбавлені власного сектору відповідальності в краї, не підпорядковуються генералам НАТО, а мають «окреме військове командування». Це досить спірно з точки зору ефективності місії, але має великий сенс як для внутрішнього споживання, так і для виявлення своєї особливої позиції в європейських справах.

22. Галеев А., Кабанников А. Лукин в Плесецеке запустил ракету, а Клинтон — «убийцу ракет» // Комсомольская правда. № 163 (22142). 05.10.99. С.6.

23. Ймовірність подібної версії (змова між НАТО і РФ під час бомбардувань СРЮ) розглядалася в статті: Дмитренко А. Косово: трагедия, фарс или холодный расчет? // Днепр вечерний. № 46 (9910). 27.03.99. С. 3. Непряме підтвердження даної версії можна побачити в словах сербського генерала Небойша Павковича, який, за даними «Нью-Йорк Таймс», звинувачує Росію у зраді вже узгодженого плану косовського врегулювання, згідно з яким у провінції поряд з силами ООН залишались би частини спеціальної поліції міністерства внутрішніх справ Югославії.

24. Бодянски Ю. У террориста № 1 есть атомная бомба. Россия поняла, кто такой бен Ладен, но было поздно // Комсомольская правда. № 163 (22142). 05.10.99. С. 8.

25. Хасбулатов Р. Конфликт в Чечне выгоден США // Аргументы и факты. Украина. № 40 (219). Октябрь 1999. С. 5.

26. Так, ліві фракції в парламенті спочатку «кидали полки» в Югославію для боротьби з агресією, а потім нав'язали Верховній Раді позицію, згідно з якою українські миротворці прийматимуть участь лише в тих операціях, що не загрожують їхньому життю.

27. Замятин В. Украина, Болгария и Румыния выставили счет ЕС // День. №176 (713). 24.09.99. С. 3.

28. Кандель П.Е. Вказ. пр. С. 75-78.

29. День. № 175 (712). 23.09.99. С.3.

В.П. КАПИТОН, Л.Б. МАГДЮК
ФЕМИНИЗМ І КУЛЬТУРА

Феминизм является интересным объектом для анализа. Некоторые исследователи поговаривают о философии феминизма. В литературе подчеркивается, что «особенность философской методологии феминизма состоит в том, что через анализ феноменов «женского» и «феминистского» в культуре феминистическая философия манифестирует тезис о том, что совершенная культура развивается не только под идеалом логики и сознания, но и чувственности, телесного опыта»[1]. Авторы пытаются решить проблему начав анализ с выяснения методологических оснований: что, собственно относится к «женскому», к «феминизму», что можно рассматривать в качестве специфического метода, проясняющего «природу» женского? В нашей литературе исследования не выходят за пределы тех ориентиров, которые обозначены в работах М. Фуко, Ж. Деррида, Ж. Лакана. Сошлемся на исследования М. Фуко. Французский философ проблему «женского», «феминного» в культуре, бытии редуцировал к проблеме сексуальности как социальному конструкту, одним из проявлений которого есть язык тела.

Но язык тела в конечном итоге приводит к законному вопросу: что мы такое? М. Фуко поясняет: «И не столько сексу — природе как элементу системы живого и объекту биологии, сколько сексу — истории, сексу — значению, сексу — дискурсу. Мы сами разместили себя под знаком секса, но, скорее, не Физики, а Логики секса. Не следует здесь обманываться: за длинной серией бинарных оппозиций (тело / душа, плоть / дух, инстинкт / разум, влечения / сознание), которые, казалось бы, свели секс к чистой механике, лишенной разума, Западу удалось не только и не столько аннексировать секс к некоторому полю рациональности — нет: удалось почти целиком и полностью поставить нас — наше тело, нашу душу, нашу индивидуальность, нашу историю — под знак логики вождения и желания. Именно она отныне служит нам универсальным ключом как только заходит речь о том, кто мы такие»[2].

Уточним важный момент: вождения и желания лишены всякой логики, они иррациональны и на уровне индивида — это предметное поле психоанализа, развивающего теорию желаний. И когда М. Фуко говорит об особой логике бессознательного, то следует иметь в виду, что речь идет не о некоем действительно логическом проявлении рефлексии бессознательного, которая впервые, в рамках западноевропейской культуры, своеобразно фиксируется и в «Трех очерках по теории сексуальности», и «Толковании сновидений» З. Фрейда; анализ проявления, действия бессознательного концептуализируются в психоанализе. М. Фуко утверждает, что исследование бессознательного именно та граница, которая пролегает между психоанализом и теорией культуры. Конечно посредством понятия, «влечения», и родственных ему, мы вступаем в область психоанализа, обосновавшегося на грани биологии и психологии. Но выйти из этой псевдофундаментальности, необходимо, обратившись к понятиям, существующих на грани психологии и социологии культуры. Таким для философа выступает понятие «со-

*Капитон Владимир
Павлович, доктор
философских наук, ДФ
УАГУ*

*Магдюк Лариса
Борисовна, магистр наук
(управление
образованием) ДФ УАГУ*

знание». Во всяком случае для философа построение объяснения в этом ключе (с учетом данного понятия) так же свидетельствует о сдвиге, произошедшем в сфере сознания.

М. Фуко одним из разделов «Истории сексуальности» не случайно и очень метко назвал: «диспозитив сексуальности». Диспозитив сексуальности — это комплекс семантических уровней сексуальности функционирующих в обществе, в различные исторические эпохи природы. Диспозитив сексуальности М. Фуко анализирует в культурологическом контексте в терминах: эпистемы, знания, дискурса, власти. «Секс вполне стоит смерти. Именно в этом, как мы видим, в строго историческом смысле секс сегодня действительно пронизан инстинктом смерти. Когда Запад давно открыл любовь, он назначил ей цену, достаточную для того, чтобы сделать смерть приемлемой; сегодня именно секс претендует на роль такого эквивалента — самого дорогого из всех. И в то время как диспозитив сексуальности позволяет техникам власти делать свои вклады в жизнь, ...

Создав такой воображаемый элемент, каковым является «секс», диспозитив сексуальности породил один из главных принципов своего функционирования: желание секса — желание его иметь, желание получить к нему доступ, его контролировать, его освобождать, артикулировать его в дискурсе, формулировать его в виде истины. Сам «секс» он конституировал как нечто желаемое. И именно эта желаемость секса и связывает каждого из нас с предписанием его познавать, раскрывать его закон и его власть; именно эта желаемость и заставляет нас думать, что мы, наперекор всякой власти, утверждаем права нашего секса, тогда как на самом деле желаемость секса привязывает нас к диспозитиву сексуальности, который заставляет подниматься из глубины нас самих — как некий мираж, в котором, как нам верится, мы узнаем самих себя, — черное сияние секса»[3].

Столь широкий анализ диспозитива сексуальности у М. Фуко не случаен. Острые критики направлены не против психоанализа и психоаналитиков, поскольку М. Фуко работает в той же самой парадигме, что и фрейдисты и темой анализа является: ситуация, изменчивость и постоянство сексуальности и ее истинность в обществе. М. Фуко уточняет: «Я бы хотел поставить совершенно другой вопрос: почему это Запад непрестанно спрашивал себя об истине секса и требовал, чтобы каждый для себя ее формулировал? Почему это он с таким упорством хотел, чтобы наше отношение к самим себе приходило через эту истину?»[4]. В связи с этим понятием становится ясно почему М. Фуко выступает против всевозможных движений за сексуальное осво-

бождение, обходя молчанием вопрос о роли женского, феминного или мужского, маскулинного в культуре.

Близок к идеям М. Фуко и Делиз. Он анализирует проблему «инаковости» «женского» в терминах большинства и меньшинства, но не как выражения количества, а качественного состояния.

Женское, инаковое с точки зрения Делиза, — это молекулярное, подпитываемое, или меньшинство. Большинство не означает, не представляет большее количество, но некий стандарт, в отношении к которому, другие количества, чем бы они ни были, будут рассматриваться меньшим. Этим меньшинством могут выступать женщины и дети, черные и индейцы, и т. д. Другими словами, большинство это некий стандарт, принятый или функционирующий в обществе. Поэтому женщина — это не иное, а меньшинство. Делиз обращается к проблеме сознания и мышления меньшинства, которое он интерпретирует не в контексте философии Спинозы и Декарта, а обращается к идеям Лейбница. Для Спинозы существует единая субстанция с двумя важнейшими атрибутами — протяженностью и мышлением, которое непременно гомогенно, однородно, рационально и не предполагает модусов рациональности. Делиз весьма своеобразно интерпретирует идею множественности монад Лейбница. Сознание меньшинства выступает как противоположность молярной рациональности, «стандарту «рациональности монад. Розы Брейдотти в своей книге «Модели диссонанса. Становление женщины-философа» позицию Делиза резюмирует таким образом: «Версия Делиза о становлении меньшинства женщин поднимает серьезные вопросы. Растворяя классическое «Я сам» в материалистическом видении сознания как непрерывности желания без негативизма уничтожает сексуальные различия, предопределяя одинаковую судьбу как мужчинам, так и женщинам. Я должна была бы признать это, если бы наши социальные и дискурсивные условия основывались бы на равенстве между полами. Этого не существует. Аргументы Делиза касаются разных моментов, которые являются важными для феминистской теории, в частности, факт возникновения женского движения и достижения соответствия их женскому праву контроля собственного тела, сексуальности. Требование автономии в социальной и сексуальной сферах является стартовой точкой феминистского сознания. Согласно феминистскому анализу, женщины испытывают материальное и символическое влияние исключительной привилегии мужского тела на автономное самоопределение их сексуальности. Женщины законодательно были лишены права на распоряжение собственным телом — поэтому одной из первых целей феминизма является побудить женщину к воз-

вращению права владения собой и выражению своей сексуальности.

С понятием о становлении меньшинства женщин Ж. Делиз презентует новую и вполне выразительную позицию о человеческом сознании вне гендерной дихотомии. Меня интересует, не будет ли результатом то, что теория позитивного и множественного желаний приведет, в конечном счете, к исчезновению женщин со сцены истории в качестве агентов истории». (Braidotti Rosi. *Patterns of Dissonance*. — 1990., p.119 -120).

Ценным в исследованиях М. Фуко, Ж. Дерриды является то, что вопрос о «женском» поставлен не в плоскости онтологической «инаковости», вторичности, а методологической «инаковости». Между тем вопрос об онтологической «инаковости» женского был ярко сформулирован в «Библии»: «И создал Бог человека из праха земного, и вдунул в тело его дыхание жизни, и стал человек душою живою». (1, 7)

«И навел Господь Бог на человека крепкий сон; и когда он уснул, взял одно из ребер его и закрыл то место плотию. И создал Господь Бог из ребра, взятого у человека, жену, и привел ее к человеку» (1, 21-22)

В «Библии» «женское» трактуется как «вторичное» и «инаковое». «Инаковость» характеризует происхождение, творение женщины. Вся остальная природа, реальность «инаковости» лишь имманентно прослеживается в текстах. Однако «инаковость» не анализируется как духовность, сознательность. Если признается «инаковость», то скорее в негативном, отрицательном плане, как природно-родовая стихия пола, как власть природы над Духом. Николай Бердяев в связи с этим пишет: «Человек, привязанный к Еве рожденной, стал рабом природы, рабом женственности, отдаленной, отдифференцированной от его андрогитического образа и подобия Божьего». (Бердяев Н. *Философия свободы. Смысл творчества*. — М., 1989 — с. 408).

В ветхозаветной традиции женское с точки зрения духовности трактуется как пассивное, отрицательное, через которое Адам подчиняется природной власти, подчиняется иррациональному, чувственному, сексуальному. В ветхозаветном человеке преобладает дионисическое, природная необходимость. Инаковость женского и женщины утверждается в Новом Завете в образе Девы Марии, через которую начинается не только освобождение мужчины от природной власти, необходимости, но и становление женского начала как момента духовного. Абсолютный человек должен проявиться не только через мужчину, но и через женщину. Николай Бердяев совершенно прав, что «религия искупления отрицает род, сексуальный акт и создает культ вечной женственности, культ Девы, рождающей лишь от

Духа». (Бердяев Н. *Философия свободы. Смысл творчества*. — с. 408). Каков смысл идеи искупления? Это не просто признание положительного значения и смысла женского как инаковости, но и его онтологической, фундаментальной необходимости. Верно, что «в новом Адаме не может быть дифференцированной, падшей жизни пола». (Там же. — с. 419). Но и сам Новый Адам должен подняться до осознания того, что и в мужском, и в женском есть творчество, что это — творческие инаковости, и есть проявления Абсолютного Человека. Человеческое бытие лишь только начало обретать подобие направленности к нему, какие-то еле-эле заметные черты, признаки. Они еще слабы, но пример, идеал есть — голгофская жертва.

Искушительная жертва Сына Божьего — это путь формирования Абсолютного Человека, или Сверхчеловека. Но этот путь не прост, ибо человек современности лежит в объятиях дионисического. То, что мы видим сегодня — это еще не вступление, не преддверие преодоления дуализма жизненности, жизни и духовности, Духа. Вся история европейской культуры — это одностороннее, карикатурное противопоставление культурно-символических рядов мужского -рационального — духовного — божественного — культурного и женского — чувственного — телесного — греховного —природного. Это не просто карикатурное противопоставление культурно-символических рядов, но это и объективация этих рядов в семейно-брачных отношениях, в языке, в сфере науки и искусства, религии и политике и т. д. И это противопоставление давно уже стало чертой, традицией, законом. И попытка технически преодолеть данное противостояние, противопоставление культурно-символических рядов приводит к тому, что женщина механически присваивает себе мужские свойства, «делается духовным и физическим гермафродитом, т.е. карикатурой (Бердяев Н. *Философия свободы. Смысл творчества*. — с. 418).

В попытках одностороннего противопоставления мужского и женского, рационального и чувственного и т.д. проглядывается аналитизм, разложение, распад, отчужденность, отрешенность человеческого Духа от жизнебытийности, непонимание любви, как основы духа, как принципа человеческого отношения к миру, любви как одной из форм бытия и действия. И поскольку до сих пор не началось преодоление раскола, этой нестыкованности, неслитности идеи и жизни, мышления и действия нечего и думать о серьезном выздоровлении всей европейской и, к сожалению, не в последнюю очередь, и всей христианской духовной жизни.

Можно понять Н. Бердяева, когда он предостерегает против онтологизации и фундаментализации лебезития, потому что проще всего говорить о ра-

венстве мужского и женского, о «механическом» уравнивании специфики мужского и женского типов духа в культуре и истории. Для того, чтобы всерьез говорить об отнولوجической инаковости мужского и женского, а не просто о полярной противоположности, необходимо начать с анализа мышления.

Это, в общем, малоизведанная область. Одним из популярных в 19 столетии было представление о том, что по объему женский мозг меньше, чем у мужчины, и, следовательно, когнитивные способности женского более ограниченные, чем у мужчин. Этот взгляд разделял известный английский логик, философ и политолог — Джон Стюарт Милль. Однако и в настоящее время этот вопрос — дискуссионный. Характер исследований в этой области самый разнообразный. Исследования ведутся в направлении анализа тех областей головного мозга, которые «ответственны», за одни и те же функции поведения у мужчин и женщин, но различаются по степени проявления, интенсивности и т.д. — к числу таковых исследователи относят — язык, математические способности, ориентацию в пространстве.[5]

В рамках психологии различаются два типа мышления: логическое и образное. Психология утверждает, что два типа мышления локализованы в различных полушариях мозга: логическое мышление локализовано в левом полушарии, а образное — в правом. Человеческая культура развивалась, используя преимущества обоих типов мышления и, разумеется, нелегко утверждать, что какой-то тип мышления лучше, или «культурнее».

Но еще сложнее судить о том, какое мышление

превалирует — образное или логическое — у мужчин и женщин. Надежных тестов просто нет. Можно некоторые соображения высказать в качестве рабочей гипотезы. Жизнь любого человека (независимо от пола) предполагает использование обоих типов мышления и, по-видимому, они представлены в целом одинаково и у мужчин, и у женщин. Но равномерное распределение не означает тождественности, и следует помнить о возможном отклонении, которое может иметь место. Но если мы признаем, что инаковость распространяется и на мышление, которое у женщин имеет чувственно-интуитивную природу. Это означает, что образность и логичность мышления у женщин более чувственно окрашена, имеет скорее интуитивный, чем явно рационализированный характер.

Рассуждение о различиях мышления мужчин и женщин требует известной интеллектуальной смелости. Есть риск натолкнуться просто на непонимание и напрасное и неоправданное отрицание сложной проблемы, решение которой имеет далеко идущие последствия для человеческой культуры и цивилизации. Эти исследования должны быть предметом науки и беспристрастными, поскольку попытка, не считаясь с фактами, утверждать одинаковость, тождественность мышления мужчин и женщин, напротив, приводит, в социальном плане к той пресловутой эмансипации женщин, которую пытались опредметить на огромном пространстве Советского Союза, и с которой мы сталкиваемся и в настоящее время в политике, в науке, социальной практике, в образовании и т. д.

1. Теория и история феминизма // Курс лекций. — Харьков, 1996, — С.17
 2. Фуко Мишель. Воля и истина. По ту сторону знания, власти и сексуальности. — М., 1996. — с. 176-177.
 3. Фуко Мишель. Воля и истина. По ту сторону знания, власти и сексуальности. — с. 264-265.
 4. Цит. по Табачникова Свет. Что такое автор? // Фуко Мишель. Воля и истина. По ту сторону знания, власти и сексуальности. — с. 374.
 5. Virginia Sapiro Women in American Society. In Introduction to Women's Studies/ — California, Jordan, Toronto, 1998. — p. 53-54.
- Hyde Janet Shibley, Elizabeth Fennema, Susan I. Jamon. Tender differences in mathematic performance: A meta — analysis // Psychological Bulletin, 1990/ 107: p. 139-55.

А. В. РЕШЕТНІЧЕНКО
ВИПЕРЕДЖУЮЧИ ЗАСОБИ
ДЕРЖАВНОГО УПР@ВЛІННЯ

Ще древні пов'язували власну безпеку і взагалі здатність виживати з можливостями бачити на багато кроків уперед. На державному рівні цю потребу повинна задовольняти концепція управління. Відсутність цілісної концепції державного управління призводить до підміни упорядкованих засобів випередження порізаними економічними, політичними або технічними зусиллями, які нагадують спроби рака, лебедя та щуки зрушити воза, ще більше підштовхуючи його до небезпеки. Зрозуміла на перших кроках незалежності розгубленість і нерішучість з часом обертається зашореністю світосприйняття і, як наслідок, руйнацією та шляхом у нікуди. Марні зусилля зазирнути у майбутнє користуючись очима і розумом інших держав дали змогу усвідомити, що своє майбутнє вони пов'язують лише з власними інтересами і розглядають Україну як один із факторів на цьому шляху. Випереджуючі засоби світосприйняття як підгрунття управлінської діяльності перебувають головним чином на рівні буденної свідомості і не виступають предметом поглибленого наукового аналізу. Отже визначальні питання про сутність випереджаючої діяльності у державному управлінні, її форми та різновиди, зміст та функції, методи і технології практичної реалізації залишаються фактично відкритими і потребують спеціальної, переважно міждисциплінарної розробки як на фундаментальному, так і на прикладному напрямках аналізу.

Реально існуючі у соціальному середовищі форми можливих засобів випередження управлінських дій історично обумовлені і проявляються як літературно-мистецькі образи, наукові або фантастичні уявлення, релігійні відчуття і т.ін. Свідомо обмежуючи сферу цих уявлень суто управлінські спроможними засобами, ми будемо вести мову лише про науково обгрунтовані методи соціального передбачення, прогнозування і планування управлінської діяльності. Спочатку взагалі треба звернути увагу на різні види прояву випереджуючих уявлень, які можуть торкатись інтересів усєї цивілізації і сягати вдаль майбутніх тисячоліть, або ж, навпаки, зачіпати інтереси окремої людини лише на лічені хвилини передуючої діяльності. Мова йде, таким чином, про міру загальності засобів випередження суб'єктами управлінської діяльності. Отже в залежності від того, які засоби — окремі, особливі, загальні чи глобальні, — їх форма і зміст повинні суттєво відрізнитись і, відповідно, мати різні соціальні передумови та наслідки.

За сферою використання фактори випередження також суттєво відрізняються. Будь-який суб'єкт управління одночасно перебуває у перехрещенні екологічних, політичних, економічних, правових, етнічних, психофізіологічних та багатьох інших впливів. Достатньо, наприклад, зрозуміти роль мови у становленні культури будь-якої нації, щоб спиратись на етнічні ознаки як одну з найважливіших умов управлінської діяльності. Потребуючі безумовної диференціації за сферами життєдіяльності, фактори випе-

*Андрій Володимирович
Решетніченко — канд.
філос наук, доц. кафедри
філософії, соціології
державного управління
Української Академії
державного управління
при Президентові
України,
Дніпропетровський
філіал*

редження у системі соціального управління не тільки переплетені та взаємопов'язані, але й вимагають належних методів їх пізнання і практичної реалізації.

Слід зауважити, що різні форми соціального випередження виступають факторами не тільки безпосереднього, але й опосередкованого впливу на суб'єктів управлінської діяльності. Так, безпосередньо розробкою курсу реформи державної політики у сфері оподаткування, кредитування чи інвестицій займаються вищі урядові кола, тобто виробника ці дії стосуються лише опосередковано, хоча життя не втомлюється підкреслювати відносність цих ознак. Достатньо також нагадати про вибори, коли люди кінець кінцем розуміють, що від них самих безпосередньо залежить як майбутнє держави, так і їх повсякденне життя.

Розуміючи випереджувачий фактор як сукупність параметрів і ознак діяльності суб'єкта управління по забезпеченню умов запобачливого відображення явищ соціальної реальності, до числа провідних форм його прояву слід віднести передбачення, прогнозування і планування.

Передбачення у системі соціальних знань трактується як найбільш загальне, абстрактне за своєю суттю міркування, судження або уявлення про майбутнє. В якості об'єктивної основи передбачення виступають науково обгрунтовані закони, принципи, методи пізнання і перетворень явищ соціального буття. Позанаукові форми випередження мають глибоке історичне коріння і включають широкий спектр релігійних, філософських, культурно-мистецьких та буденних уявлень про майбутнє. Дуже часто наукові підходи підміняють і навіть витісняють різноманітними релігійними провидіннями, емотивно-вольовими проявами індивідуальної чи колективної психологічної діяльності, позасвідомими ірраціональними уявленнями і т.ін. Достатньо нагадати про те, що переважна більшість можновладців базує стратегію управління соціальними процесами на основі лише власних «здогадок», «передчуттів», «провидіння» чи навіть просто «бажань». Однаково помилковими є спроби абсолютизувати, спростити або знецінити роль як наукових, так і позанаукових засобів випереджувачої діяльності. Тим більш неприпустимою є підміна окремих та часткових засобів загальною здатністю соціальних систем до формування випереджувачих уявлень.

Тенденція, яка відіграла досить негативну роль уособлення і відокремлення різних форм випередження призвела кінець кінцем до хибних і деформованих передбачень, які закінчувались негативними соціальними явищами. Досить, наприклад, пригадати наслідки політично-ідеологічного «передбачення» так званої «повної, незаперечної та завершальної перемоги комунізму».

Прогнозування — це сукупність засобів, форм і методів передбачення і пророкування результатів і зусиль суб'єкта управління в конкретній сфері життєдіяльності. Знову ж таки, слід відрізнити хоча й невід'ємні, але різні по суті наукові та позанаукові форми і методи прогнозування. Наукове прогнозування спирається на систему методологічно спроможних підходів передбачення можливих результатів або наслідків управлінських дій. Невичерпний прогностичний потенціал позанаукових засобів поки ще не має систематизованих і методологічно обгрунтованих підходів до їх ефективного використання у процесах управління суспільством взагалі і державою зокрема.

Прогнозування соціальних явищ повинно спиратись на широке коло конкретних ознак об'єктів та суб'єктів управління і враховувати зокрема їх характер, вид, тип, специфіку, тенденції змін, динаміку позитивних і негативних компонентів, структурну детермінацію, функціональні особливості, можливості і спроможність до перетворень, різноманітні соціальні ознаки та впливи.

Планування. Одним з перших визначивши план як цілісну систему соціальних перетворень, Дж. Бруно (1548-1600) започаткував перехід до раціоналістичних механізмів управління соціальними процесами. В залежності від характеру очікуємих змін, план може приймати форми образів, моделей, гіпотез, програм, розрахунків, мрій або передчуттів.

Відносно об'єктів управління план виступає як форма спеціального інструментарію, який забезпечує прогнозування і передбачення зв'язків між метою діяльності та отриманими результатами. В залежності від характеру управлінської діяльності план може бути стратегічним, пошуковим, описовим, робочим, бізнесовим, маркетинговим, експериментальним і т.ін. Слід розрізнити науково спроможні і методологічно хибні підходи та засоби планування. Так, теорія заснована на положеннях псевдозакону про планомірний і пропорційний розвиток соціалістичного суспільства перекурила наукову сутність планування як одного з найбільш ефективних засобів управління соціальними процесами.

Між тим, в залежності від змісту факторів випередження, планування діяльності об'єктів управління може приймати форму комплексних або цільових програм, систем міроприємств, серій нормативних актів, сукупності документів технічного, природничого або гуманітарного характеру, особистих, групових, колективних, інституційних та державних забор'язань, договорів та інших форм упорядкування сумісної діяльності.

Відомі сьогодні методи випередження не мають скільки-небудь упорядкованої класифікації і

підрозділяються на такі, що використовуються емпірично та теоретично орієнтовані.

Серед теоретично орієнтованих методів випередження провідне місце займають різні види моделювання, зокрема математичного, економічного, політичного та їх різновидів. Так, на рівні державного управління найбільш поширені економічні моделі розвитку суспільства, які здебільше ні теоретично, ні ідеологічно не пов'язані з процесами соціального трансформування і формуються поза межами вимог глобального моделювання. Сфера соціального управління на сьогодні взагалі ігнорує глобально орієнтовані фундаментальні розробки на рівні регіональних, континентальних, планетарних та космічних процесів, які, безумовно, тісно переплетені і визначають суть стратегічного планування і прогнозування. Між тим найбільш поширені підходи до стратегічного планування діяльності організацій обмежуються, як правило, суто ринковим розумінням мети, цілей і завдань їх діяльності, фактично відкидаючи соціальні умови, вимоги та очікування до розряду другорядних та вспоміжних факторів на шляху до прибутку як того, що визначає «успіх» управлінської діяльності. Так, наприклад, у свого роду класиці американського менеджменту соціальні умови стратегічного розвитку фактично зведені до вкрай невизначеної «місії організації» [1; 258], а протилежно орієнтовані соціальні установки стратегічного характеру американського та японського суспільств тлумачаться як різні шляхи досягнення однакових по суті цілей [1, 291]. Між тим це дуже принципове і вкрай важливе питання на шляху визначення умов і вимог до розробок і використання глобальних і окремих методів випередження в системі державного управління.

Отже, визначальними умовами стратегічного розвитку суб'єктів управління виступають, на нашу думку, соціальні складові, зміст яких визначається культурно-історичними передумовами і проявляється у формах віри та сподівань, цінностей і мотивів, відношень до передумов і наслідків обираємих цілей професійної та інших видів життєдіяльності. Кажучи інакше, історичне минуле України потребує своїх, якісно відмінних за формою і змістом очікувань, сподівань і оцінок, аніж, скажімо, американське, російське, японське чи турецьке суспільство. Загальні для всіх систем управління форми найму, оплати, контролю, відповідальності, планування, навчання можуть бути дієвими та ефективними лише за умов реалізації суто своїх, Україною сформованих змістовних ознак духовності підходів до їх практичної реалізації. В інших випадках саме ці визначальні соціальні умови втратять будь-яку стратегічну цінність управлінської діяльності.

Більше того, вибір жорстко обмеженої моделі

управління по типу «зверху до низу» чи, навпаки, «знизу до верху» є не тільки протодіалектичним і примітивним з методологічного боку, але й асоціальним по суті, оскільки фактично нівелює загальні управлінські закони та принципи життєдіяльності. Якщо мова йде безпосередньо про сферу виробництва, то досягнення стратегічних цілей може бути реалізовано завдяки розробці та впровадженню тих або інших спеціальних планів, таких, наприклад, як реструктуризації, технічного переозброєння, впровадження нової техніки або технологій, модернізації обладнання, впровадженню нових робочих місць або скороченню персоналу, але форма та зміст цих планів у межах України повинна носити свій, особливий колір і колорит вимог як до їх розробок, так і до процесів впровадження. Планування ресурсів, засобів, технологій конкретної діяльності потребує урахування витрат, розподілу зусиль, додаткових можливостей суб'єктів управління, що передбачає багаторівневість і поетапність випереджуючої діяльності керівних структур, яка не може бути ефективною поза межами соціокультурних і духовних складових самих носіїв цього соціального по природі управління.

До числа найбільш поширених випереджуючих методів відноситься метод бюджетного регулювання. Нерідко його розглядають як антитезу стратегічному плануванню, до складу якого включають економічні, фінансові, соціально-побутові, культурно-виховні, лікувально-оздоровчі та інші методи і засоби. [2]. Заснований на структуруванні витрат і засобів досягнення обумовлених стратегією цілей і завдань, цей метод потребує дуже суттєвих теоретичних уточнень і коректив у практичній реалізації. Перше, що звертає на себе увагу, це фактична безглуздість обговорення межі і характеру бюджету без визначення і деталізації саме стратегічних завдань об'єкта управління. Отже, бюджет є наслідком визначення тих найбільш загальних показників, які передбачаються і прогнозуються шляхом аналізу спроможності і можливостей соціальної системи. На практиці ж буває здебільше навпаки, коли керівні структури спираються на голі показники обсягу реалізації товарів, послуг, рівня виробництва, доходів... фактично ігноруючи соціальні складові як передумови використання соціального потенціалу суб'єктів управління.

Другою складовою реалізації методу бюджетного регулювання є розробка оперативних кошторисів структурних підрозділів, коли, скажімо, селище, район, місто, область або ж цех чи відділ розраховують показники своєї праці на півріччя, рік або п'ятирічку. Цей стан найбільш деформований не тільки організаційно та методично, але й методологічно. Обмежуючись здебільше «прив'язкою» економічних

показників до пропонуємих «зверху» розрахунків, на другому етапі цей метод взагалі втрачає будь-який соціальний зміст і сенс. Показники соціальної діяльності суб'єкту управління при методологічному крені вбік статично обмежених окремих показників економічної діяльності нівелюють стан, мотиви і соціальний потенціал як головну рушійну силу об'єкта управління.

Третій етап теоретично передбачає багатоярусну координацію та взаємокорекцію окремих та спеціальних бюджетів з метою формування загального бюджету. На рівні великих соціальних систем цей процес нерідко зводиться до зусиль відхопити якомога більші шматки загального пирога, у боротьбі за які стратегічна мета якісного збільшення цього «загального» зовсім випадає з поля зору керівних структур.

Не менш парадоксальним є і наступний четвертий етап постійного урахування ресурсів і використання фондів, коли визначальні соціальні умови існування і розвитку суспільства — наука, культура, мистецтво, медицина, освіта... — фактично позбавляються рівноправної та повноцінної можливості по наповненню і збільшенню цього загального бюджету.

Отже, протиставлені один одному методи стратегічного планування і бюджетного регулювання на практиці обертаються здебільше однаково позбавленими головного — соціальної суті, а тому придатними виконувати лише роль прикриття далеких від моралі, права та науки дій особистого чи мафіозного збагачення невеликої купки шахраїв та проходимців.

Найбільш відомий з древніх часів метод централізації управлінських функцій має глибоке коріння у практичному «перетягуванні» до центру більшості розподільчих та контрольних повноважень. При цьому майже відсутні традиції соціального регулювання процесів гуманізації та демократизації управлінської діяльності. Метод централізації є дійсно важливою складовою випереджаючої діяльності в системі соціального управління вже завдяки тому, що реалізує аксіому про те, що ціле більше простой сукупності його складових частин. Між тим сьогодні поняття управлінського «центру» і «периферії», процесів управлінської диференціації та інтеграції є не тільки функціонально, але й змістовно невизначеними і, головне, не забезпеченими відповідними управлінськими технологіями. Завдяки цим та іншим факторам метод централізації також виступає своєрідною абстракцією по відношенню до місцевого самоврядування, політичної, правової, фінансово-економічної, науково-культурної, виробничої, духовної та багатьох інших соціальних складових, які можуть і повинні

підвищити роль центру і віддачу суб'єктів управління у випереджальній діяльності державних органів.

Ринковий характер стосунків, який безумовно домінує у світі, сприяв народженню і поширенню емпірично необхідних засобів випереджуючої діяльності, серед яких досить відомими у останні десятиліття стали методи аналізу статистичних даних, регулювання правових відносин, прогнозування попиту та пропозиції, циклічності змін, мінімізації ризику та стохастичної індиферентності, корекції відхилень, розширення асортименту, підвищення гнучкості виробництва, інноваційної реакції, накопичення менеджерального капіталу та інші. Коротко зупинимося на їх особливостях та соціальних ознаках.

За незначними виключеннями, метод аналізу статистичних даних орієнтований на показники поточної діяльності організацій і по суті обмежується переліком ознак економічної, технічної, господарської і організаційної діяльності. Виступаючи безперечною умовою кількісного обґрунтування мотивів прийняття управлінських рішень, метод аналізу статистичних даних має здебільше формально-ретроспективний, аніж дослідницько-футурологічний і тим більш соціально орієнтований контекст. В системі соціального управління використання цього методу буде значно ефективнішим у руслі і крізь призму соціальних досліджень не тільки фундаментального, але й теоретико-прикладного регулювання. Майже повна відсутність структурованої мережі інформаційних, аналітичних, експертних та консультативних центрів соціального управління свідчить про фактичну незайманість потенційних можливостей цієї групи методів. Особливо це стосується їх недостатньо ефективного використання при реалізації прогностичних, контрольних, організаційних та багатьох інших управлінських функцій.

Метод регулювання правових відносин сам по собі не може впливати або не впливати на процеси випередження управлінської діяльності. Розуміння права як сталої норми соціальної регуляції дій також призводить до послаблення ролі керованих спільностей у реалізації правових відносин. У соціально аморфних, ідеологічно та стратегічно невизначених управлінських структурах право може однаково визначати як позитивні, так і негативні норми, з однаковим успіхом відстоювати інтереси як безвинних, так і порушників закону. Соціально ж орієнтовані методи регулювання правових відносин повинні повсякденно і багаторівнево враховувати відтінки та особливості саме тих правових засад, які відповідають особливостям умов і обставинам діяльності суб'єкта управління. Так, навіть закони прямої дії самі по собі ще не захищають суспільство

від шахраїв, корупціонерів та іншої мерзоти до тих пір, поки ці закони не набудуть специфічних форм і механізмів реалізації на будь-якому з конкретних рівнів управлінської діяльності. Навіть такі чисельні та розгалужені державні структури як, наприклад, різноманітні органи та служби соціального захисту населення майже повністю зайняті розв'язанням питань пенсійного забезпечення, обмежуючи при цьому коло питань правової захищеності інтересів безлічі існуючих рухів, товариств, союзів, спілок і т.ін.

Метод прогнозування попиту та пропозиції передбачає організацію і проведення маркетингових досліджень. Суть цих досліджень породжена практикою вивчення попиту, пропозиції та реалізації продукції і зводиться до наступних емпірично орієнтованих положень: 1) споживач — король; 2) потреби споживача визначають характер дій виробника, а не власні технології та інші можливості; 3) збут гарантується очікуваннями споживача на характер використання продукції; 4) в конкурентній боротьбі перемагає той, хто зумів передбачити характер майбутнього попиту; 5) не треба робити задалегідь марної праці; 6) вмиле використання дизайну; 7) гарантія високої якості продукції; 8) ефективна реклама; 9) сервісне обслуговування; 10) участь всіх і кожного в успіху фірми.

Збагатившись у цьому напрямку досить значним і багато у чому цікавим досвідом, ринкові структури західного типу сприяють швидкому впровадженню нових технологій, розвивають мережу відповідних центрів, нарощують підготовку фахівців з «паблік рілейшнз» (тобто «престижна реклама» або ж «зв'язки з громадськістю») та дослідження соціальних процесів. У розв'язанні цих питань Україна робить поки що перші кроки, але і вони потребують підтримки, запозичення досвіду і розвитку адаптованої до вітчизняних умов системи управління процесами попиту і пропозицій.

Особливої уваги заслуговують методи випередження, основу яких складають принципи циклічності змін суб'єктів управління. Поняття циклів зачіпають усі рівні організації та різні боки життєдіяльності кожного з суб'єктів соціуму, починаючи з особистості і закінчуючи цивілізацією. Так, наприклад, людина спочатку народжується, потім перебуває у пелюшковому віці, проходить етапи дитинства, підліткового віку, юнацтва, зрілості, похилого віку, старості і смерті. З позиції попиту та пропозиції, кожен з товарів проходить стадії розробки, впровадження, розповсюдження, задоволення попиту, насичення ринку, поступового обмеження виробництва та модернізації чи оновлення продукції.

Запропонована ще на початку ХХ сторіччя О.Л. Чижевським концепція пов'язувала періодичність

всесвітньо-історичних процесів з сонячною активністю, яка складає дванадцятирічний цикл, багато у чому нагадуючий періодичність накопчування океанських хвиль, остання з яких закінчується валом. Маючи фундаментальне наукове значення і багату історію, проблема циклічності техніко-технологічних, біологічних, хімічних, психофізіологічних і різного роду соціальних, у тому числі соціально-економічних, соціально-політичних та соціокультурних змін має визначальний вплив на якість та наслідки управлінської діяльності, хоча і досі залишається поза межами глибоких міждисциплінарних досліджень і фактично не використовується у сфері соціального управління. Серед цікавих спроб у даному напрямку слід навести аналіз взаємозв'язків між головними векторами політичних пріоритетів виборців та економічними тенденціями [3].

Методи мінімізації ризику. Знову ж таки, проблема виживання у складних ринкових умовах стимулювала розвиток окремого напрямку пізнання, пов'язаного з мінімізацією ризику підприємницької та інших видів діяльності. Так, ризик кредитування неплатеспроможного виробника загрожує розоренням банку. Не менше ризикує також інвестор технології виробництва, продукція якого не знайде відповідного попиту.

Мабуть з часом буде створено групу спеціальних наук про мінімізацію ризику у системі управління, серед яких провідну роль повинні відігравати саме основи профілактики і запобігання ризику в системі соціального управління. Сьогодні ж, мабуть за виключенням спеціальних служб та питань статевих відносин, проблеми мінімізації ризику політичної, правової, фінансово-економічної та інших видів соціально орієнтованої діяльності не знаходять відображення ні у появі відповідної літератури, ні у розробці дієвих соціальних технологій.

Не можна ігнорувати і недооцінювати роль методів стохастичної індіферентності в системі випереджуючих засобів управлінської діяльності. Відомі в наукових колах методи прогнозування не обов'язково цілком певно і тим більш точно здатні розв'язувати задачі передбачення і випередження дій керівних структур. Разом з тим, керівник повинен спиратись на дієву та працюючу систему передбачення можливих змін.

Критикуючи гіпердетерміністський ухил у прогнозуванні управлінських питань, Р.Уотермен зауважує: «Більшість компаній спробує спиратись на аналітичні, програмні, детерміністські методи і називає це стратегією того глибинного процесу, який насправді химерний, повний сюрпризів...іншими словами, стохастичний. Це не діло. Природа масштабних подій отримує верх над нашими спробами

приручить їх. Якщо ми бажаємо добитися хоч би якогось успіху у оновленні, то повинні йти разом з потоком. Ми повинні засвоїти такі стратегічні методи, які відповідали б непередбачуваним факторам зовнішнього середовища.»[4; 47]. Кажучи інакше, мова йде про заміну сліпого та безглузлого ризику розумною мірою гуманістичного за своєю суттю і навіть у чомусь авантюрного ризику, позасвідомо природа якого повинна бути пронизана духом благородної мотивації діяльності та вищих устремлінь суб'єктів соціального управління. Основою такого виваженого ризику можуть стати закони і принципи дисипативного управління, суть якого полягає у тому, яким чином більше «віддати», а не «взяти».

Методи корекції відхилень. Особливу групу ви-переджуючих методів у системі соціального управління складають заходи пов'язані з профілактикою та розв'язанням протиріч у діяльності суб'єктів соціуму.

Історико-культурні традиції українського суспільства розкривають широкий спектр заходів пом'якшення, послаблення, профілактики та зняття протиріч шляхом пошуку компромісу, взаємних поступок, устремлінь до спокою та гармонізації у стосунках. Методи світського, релігійного, наукового, політико-економічного запобігання конфліктів, сутичок, зіткнень і тим більш революційних потрясінь у сфері соціального управління відіграють важливу нормативно-етичну та структурно-функціональну роль у регуляції суб'єкт-суб'єктних, суб'єкт-об'єктних та об'єкт-об'єктних відносин. Достатньо, наприклад, нагадати про вплив церковних обрядів та сповідей, заходи по підвищенню рівня загальної освіченості і культури, організації досугової діяльності і т.ін. У сучасних умовах соціальна конфліктологія спирається здебільше на поняття «відхилень», «девіацій», «соціальної аномії», які в ринкових умовах є формою прояву соціальних протиріч. Так, на думку Б.О'Кіфі з компанії «EГ&G» управління — це перемінна технологія, коли відхилення виступають єдиним засобом навчання у нестабільному середовищі 1. «Ви встановлюєте курс, слідкуєте за відхиленнями і вносите корективи. Ось чому ми відхиляємося то до централізації, то до децентралізації, до підприємництва або планування, в бік лінійності чи функціональності»[5; 75]

Висока конкурентоздатність американської індустрії на світовій арені зобов'язана жорстким ринковим стилям керівництва, які не обтяжені історичною традицією гуманізації та гармонізації стосунків у сфері соціального управління. У цьому зв'язку Е. Хаас підкреслює, що «конкурентоспроможність американської індустрії на світовій арені може бути втрачена вже до кінця нинішнього сторіччя, якщо вищі американські ме-

неджери не навчаться думати і діяти радикально іншим чином при прийнятті своїх повсякденних виробничих рішень» [5; 76]. Щоб запобігти цьому, більшість американських компаній, — на думку А.В. Попова, — повинна кожен рік підвищувати ефективність виробництва на 10-15%, що нереально без докорінних змін у стилях та методах керівництва [6;128]. Але все ж таки завдяки не менш жорстким політико-економічним заходам боротьби за ринок, американська індустрія втримує домінуючу роль, що, однак, не знімає проблему гуманізації методів профілактики і розв'язання конфліктів у системі соціального управління.

Безпосереднім висновком емпіричного досвіду є використання методу розширення асортименту виробляємої продукції, пропонуємих послуг, операцій обміну та переліку товарів. Більшість менеджерів поділяє тезис про те, що у минулому горизонт виробляємої продукції та пропонуємих послуг був досить вузьким і обмеженим. Виходячи з цього одне з визначальних завдань менеджменту сучасності та майбутнього полягає у ефективному використанні інновацій з метою подолання цього вузького і обмеженого економічного об'єму. Хто краще використає свій шанс у запровадженні нового для розширення спектру товарів і послуг — той матиме значно більше шансів і можливостей для розквіту та прогресу.

Метод підвищення гнучкості виробництва. Великі компанії — то кити у світі бізнесу, які мають вагу та вплив і будують свою стратегію базуючись на 1) низькій заробітній платні, 2) великих масштабах і 3) концентрації виробництва. Діяльність менеджерів подібних гігантів орієнтована на досягнення вигод шляхом зниження витрат, зокрема шляхом перенесення виробництва у країни з дешевою робочою силою, вивезення звіттіля сировини, побудови там нових підприємств або реконструювання старих шляхом нарощування потужностей, пошуки економічно вигідних напрямків діяльності і т.ін. При цьому гіганти втрачають гнучкість та динамізм, а «дешеві» на перший погляд ресурси обертаються непередбачуваними наслідками і, перш за все, соціального характеру. Отже підвищення гнучкості передбачає, перш за все, операційно-технологічний та управлінський динамізм з метою розширення асортименту виробляємої продукції та послуг. За рахунок скорочення строків запровадження інноваційних розробок і створення систем швидкого реагування малі та середні підприємства стають конкурентоспроможними, адаптуючись до сталих і освоюючи нові ринкові ніші та сфери діяльності.

Метод інноваційної реакції. Відомо, що витратність пов'язується не тільки з обсягом та масштабністю, але й залежить також від асортимен-

ту і складності виробництва, які визначають коштовність / ціну / продукції. Перемінливість ринкового попиту ставить виробника перед необхідністю інтенсифікувати процес розробки та впровадження новітніх, значно дешевих і більш ефективних технологій та перспективних розробок. Вони не тільки знижують ступінь ризику з позиції технологічних конкурентів, але і багато в чому гарантують отримання прибутку навіть в умовах падіння попиту.

Метод накопичення менеджерального капіталу. Дослідження власного та японського досвіду дає американським соціологам підстави стверджувати, що економічний і соціальний розвиток суспільства визначається саме завдяки управлінню. В цьому плані особливої уваги заслуговує розуміння менеджменту як такого ресурсу соціально-економічного розвитку, який багато в чому складає особливий капітал. Тобто, міра накопичення стратегічних людських ресурсів визначатиме промислово-економічний, господарський і взагалі духовний розвиток держави. Зрозуміло, що значну частину цього потенціалу повинні складати високооплачувані менеджери, або ж «державні службовці». У США, наприклад, до кінця сторіччя кількість менеджерів усіх рангів буде нараховувати понад 9 млн. В Україні ситуація більш складна і пов'язана із розв'язанням протиріччя, коли найбільш цінні кадри залишають

країну, а непомірна армія державних службовців не накопичує, а розкрадає ресурси.

Метод регуляції соціальних установок. До числа новітніх і все більш популярних слід віднести зауваження експертів менеджменту з питань переорієнтації установок. З цього приводу слушно підкреслюється той факт, що у бувшому союзі люди здебільше виробляли і значно менше споживали. У американців навпаки — у останні роки вони значно менше виробляли, аніж споживали. Одним з лозунгів сучасної Америки є заклик перегнати Японію шляхом збільшення накопичень по відношенню до витрат. «Нам необхідне трудове середовище, яке забезпечить постійні нововведення у конкуруючу глобальну економіку, — підкреслює Е.Тріст. Нова модель трудових стосунків ще не превалює, однак я був би розчарований, якби ми впритул не наблизились до неї наприкінці сторіччя» [7; 129]. Не перебільшуючи соціальної ваги подібних установок, все ж зауважимо, що ідеологічна суть управлінських концепцій може мати дуже суттєвий вплив як на формування, так і спрямування споживацьких очікувань. Кажучи інакше, державна ідеологія використання паблік рілейшнз може суттєво впливати як на зміст, так і на характер установок споживачів, багато в чому впливаючи на якісні ознаки тієї або іншої системи державного управління.

Список використаних джерел

1. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента: Пер. с англ. — М.: «Дело», 1992. — 702с.
 2. Цыгичко В.Н. Прогнозирование социально-экономических процессов. — М.: Финансы и статистика, 1986.
 3. Квитка С.А., Забродин С.И. Социально-экономические тенденции и политические приоритеты // Грани. — №2. — 1998. — с.20-26.
 4. Уотермен Р. Фактор обновления. Как сохраняют конкурентоспособность лучшей компании. М., 1988.
 5. Naas E.A. Breakthrough manufacturing // Harvard Business Review. 1987. №2
 6. Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента. -М.: Изд-во МГУ, 1991.
 7. Цит. за: Попов А.В. Теория и организация американского менеджмента.
- 1 Тут мається на увазі надбання науково ґрунтового досвіду і навичок практичного зниження ризику, підвищення надійності інформації та якості управлінських рішень.

Б. Б. ГЛОТОВ
ПСИХОЛОГІЧНІ РИСИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЯК
СВІТОГЛЯДНО-ПСИХОЛОГІЧНА
ЗАСАДА ПРОЦЕСІВ
ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Інтелектуальна течія осмислення українського національного характеру репрезентована в основному Галичиною до 1939 року, а також Прагою, Варшавою, згодом — Українським вільним університетом. Визначною подією, у час духовного відродження України, є вихід з друку книжки «Українська душа» І. Автори з української діаспори окреслюють українську душу як в її емоційно-почуттєвій, поетично-пісенній цілісності, так і в конкретних проявах на підставі світосприймальних настанов, вказують на наступні психологічні риси українського народу: емоційність, чутливість, «кордоцентричність», цілісність, інтуїтивізм, волелюбність. Останнім часом ряд українських дослідників звернулися до проблеми психологічних рис нашого народу, зокрема: Андрусів С., Гнатенко П., Лисий І., Москалець В., Скуратівський В., Старавойт І. та інші. Етнопсихологи виділяють шість основних чинників формування української вдачі: 1) расові або антропологічні характеристики народу; 2) геопсихічні (пов'язані з природним середовищем); 3) геополітичні; 4) психосоціальні (пов'язані соціальною структурою суспільства); 5) культуроморфічні (пов'язані з дослідженням народної творчості як виразу національного характеру); 6) глибинно-психічні (пов'язані з характером психічних процесів). З точки зору соціоніки український характер відносять до типу «етико-інтуїтивного інтроверта» з багатими традиціями родинного тепла й духовності, потягом до книжок і освіти, культом праці і краси. Можна образно сказати, що в українській вдачі простежується певна «жіночність».

Більшість дослідників характеру української нації вказують на вплив географічного середовища, а також підсоння. Зокрема, Д. Чижевський вважав, що «степ був тією основою, що якнайбільше придалася до усталення психічних рис, про які ми вже говорили (емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм та устремління до свободи, неспокій і рухливість. -Б. Г.)¹. Але рівнинний, степовий характер країни формує нехіль до всього, що вивіщується над оточуючим, тенденцію до зрівнялівки. Російський історик В. Ключевській пояснює, наприклад, характер російської нації безкраім простором рівнини.² М.Костомаров, даючи, мабуть, уперше, паралельну характеристику двох руських народностей, писав, що серед великоросів «витворилася нетерпимість до чужих вір, погорда до чужих народностей, гордовиті думки про себе».³ Цьому сприяв і татаро-монгольський період, бо «...ніхто так не пиндючиться, як визволений раб».⁴ Серед українців навпаки — «отой дух терпимості, брак національної пихи, перейшов і в характер козаччини, що живе й досі в народі».⁵ Зазначимо, що взаємозв'язок ландшафту та етносу опосередкований історією народів, а тому народи, які мають подібне географічне становище, не можуть об'єднатися в єдиний етнос.

Глотов Борис Борисович
— докторант кафедри
філософії, соціології
державного управління
ДФ УАДУ, кандидат
філософських наук.

Ми також далекі від поширеної думки про те, що геополітичне розміщення країни, на краю Сходу Європи і Заходу Азії, визначало бездержавність буття нації; Україна — це «чайка при битій дорозі!». На перехресті шляхів жили й інші народи, доля яких, однак, була зовсім іншою. Та все ж становлення національної самосвідомості відбувалося в екстремальних умовах, коли українці постійно -збройно і мирно — утверджували право на існування цілісного етнічного організму. Тому дружинницький, а згодом козацький тип людини — оборонця віри, честі і волі — творив традицію патріота, що сягнула героя опору УПА. Загально визнано, що войовничість українців, їхню здатність до дуже швидкого формування військових добровольчих частин використала Росія для власного розвою. Вся історія збройних українських формувань — від Запорозької Січі до Української Повстанської Армії — свідчить про військовість національної вдачі, яка майже нерозривна з мистецьким характером української натури, з її лагідністю і ніжністю, що не зменшує бойовитості, ані не заперечує жорстокість. Наприклад, образ козака Мамає є втіленням вказаної вище суперечності.

Козаччина і Запорозька Січ виявили таку провідну рису української нації як демократизм. Організаційно Січ була далекою від вождизму, це — ідеал українських органічних асоціацій. Засади Війська Запорозького вирости із багатих традицій артілі в хліборобстві, торгівлі, а також самоврядування — вічевих зборів усіх працездатних осіб округи. За М. Костомаровим, антагонізм між козаками і поляками спричиняли не тільки релігійні утиски над православною вірою, соціальне гноблення. У поляків одна із характерних рис — аристократизм, дбання про інтереси еліти нації — шляхти, а в українців переважали інтереси селян. «Поляки — народ глибоко аристократичний, українці — глибоко демократичний». 6

Специфіка українського козацтва, яка відрізняє його від донського, терського та інших, полягає в тому, що воно не було «службой царю» чи королю, а виростило з народу і саме створило народ, а не відокремилось в локальну спільноту, субетнос. «Велика козацька війна» 1648-1654 рр. постає як справді всенародна за національне визволення. Вона передує добі європейських національно-визвольних рухів XIX ст. і вже в ХУІІ ст. творить якісно новий народ на Наддніпрянщині — «козацьку націю». Слова «українець» і «козак» стають синонімами. Архетип землероба («свинопаса») замінюється психологічним образом воїна-кочевника («козака»). М.Костомаров писав: «У Південній Русі всі жадали бути козаками, тобто вільними людьми, всі шукали шляхів і засобів обернутися на козаків». Світоглядною засадою українського (насамперед запорозького) козацтва був православний духовний персоналізм, який протистояв корисливому

індивідуалізму, а почуття — раціональному розрахунку. Запорожець страчував своє життя не за власні вольності, а за громадські інтереси, дуже часто не усвідомлюючи цього. Страждати мовчки, підкорятися долі, а не змінювати її. Головне в козацтві — не відносини людини з державною владою, а стосунки козаків між собою, відмова від індивідуальних свобод на користь товариства.

Перевага селянства, культ його інтересів зумовлював недостатню диференціацію суспільства, звужував обсяг людських взаємин (так потрібних для створення національної держави). За це картав своїх земляків Т. Шевченко, бо ледве один козак був «із мільйона свинопасів», що на грішній землі замість «прадітів великих» розпаностилися «правнуки погані».

Д. Донцов провину за бездержавне буття українського народу перекладав на провідну верству, демократичну інтелігенцію, яка пристосувалася до смаків нижчої верстви. «В цім світогляді смаки мирного хлібороба підносилися до символів національного життя. Борці український ставав тут «одним з символів відродження», наші «танці, милозвучна мова, пісні, гопак, горілка», були «найкраще, що можна знайти в українського національного генія»: смаки і вподобання племені, підвладної верстви, плебса». 7 Вихід Донцов убачав у ієрархічному суспільстві, де б провідна верства сприйняла дух культури старого Києва, князів, старшини. Однак поряд з цим в історії багато прикладів того, як шляхетні мужичаться, а мужики стають лицарями. У Т. Шевченка Ярема) «хамів син», перетворився в героїчного Галайду.

Несправедливо було б характеризувати найважливіші повороти в історії українського народу з огляду на відсутність в ньому усякої енергії і самостійності. Суб'єктом історії є нація як чинник чи не менш активний, ніж її еліта. Загально відома формула С.Л.Рубінштейна «зовнішні причини діють через внутрішні умови», розроблена в рамках теорії особи, може бути сприйнята і для етносу. Прикладом можуть слугувати образи давньоруських князів, якими їх змальовували книжники Русі. Всі вони, за висловом В.Ключевського, «як дві краплі води схожі один на одного». Український менталітет виступив тут опосередкованою ланкою при взаємодії суспільства з норманами. Соціальна психіка визначає загальну спрямованість і динаміку даного суспільства, а також блокує прояви не відповідних їй операційних механізмів, видобуваючи із минулого досвіду етносу ревалентні їй зв'язки і стереотипи поведінки.

Коллективне несвідоме кожного народу знаходить свій вираз у міфологічних праобразах — архетипах. Вони підсвідомо детермінують поведінку і світосприйняття кожної людини як представника етносу, визначають і закріплюють психологічні характеристики етноса загалом. Коллективне несвідоме — це

не вроджені уяви, а вроджені можливості уяв, які в типовій ситуації пробуджують у нас голос більш гучний, ніж наш власний. «В такі моменти, - писав К.Юнг, - ми вже не індивідуальні істоти, ми — рід, голос усього людства прокидається в нас».8

Інтровертність колективного несвідомого українського народу проявляється в архетипі «Магна Матер». О.Кульчицький зазначає: «Для українського колективного несвідомого, на нашу думку, як це виявляє наша літературна творчість (Стефаник, Кобилянська), найбільш характеристичний є архетип «Магна Матер» — тип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі українського чернозему».9 На думку іншого дослідника із діаспори, Б.Цимбалістого, з інтроєкцією своєрідного «матріархального» стилю родинного життя у несвідоме українця ще в дитячому віці входить ідея рівності «дітей» ньєнки-України (архетип «доброї» Землі), котра глибоко вкорінюється в його психіці. А водночас — недовіра, нехтї, ворожість до насильницької, «батьківської влади».10 Цей архетип став етнічною домінантою українського етносу і сприяв формуванню суттєво важливих рис українського національного характеру.

Як свідчать археологічні дані, культ Великої Богині-Матері виник у часи трипільської культури. У міфології матріархального трипільського суспільства Велика Богиня є покровителька світу, уособлене життєдайні сили Землі, володіє небесними водами. Також шанувалася її донька — богиня весни і тварин. З часом склався своєрідний матріархальний пантеон богинь, до складу якого належить і Лада (покровителька землеробства, плодючості, шлюбу), яка зображується здебільшого у вишивці верхи на коні зі своєю донькою Лялею та жмутком червоної калини в руці; Мокоші (богиню землі, води, жіночого рукоділля, мистецтва, можливо чаклунства); а також нижчі божества — русалок, вил, мавок, нявок. З житлом, домашнім вогнищем був пов'язаний культ берегинь. Традиційний малюнок Берегинь — символічна постать жінки із застережливо піднятими руками — дійшов до наших днів і використовується як оберіг.

Тривалому збереженню цього комплексу вірувань сприяла і та обставина, що осередком культу «Магна Матер» була родина. Формою організації українського етносу був хутір, невелике село, де людей єднали родинні та дружні зв'язки. Звідси висока оцінка таких рис характеру, як доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність, що зумовлює «жіночу настанову» до зовнішнього світу.

Архетип «Магна Матер» також сприяв формуванню такої настанови українського менталітету, як схильність до самозаглибленого спокою, злиття з природою. Поглянемо на улюблену картину українського народу — козака Мамаю. У глибокій задумі перед нами лицар. Поряд лежить шабля, пасеться кінь, а сам ко-

зак, схрестивши ноги, спокійнісінько сидить під деревом, -бо ж він перед усім був чоловік мирний, якщо, звісно, його не займали. Козак Мамай, своєрідне втілення українського характеру, образ волелюбності, стійкості та невмирущості народу, уособлене в собі українця, який сприймає себе інтуїтивно дитиною ньєнки-природи, як мікрокосм. Природа для українця — щедра і ласкава мати. Членом же соціуму він сприймає себе вже в другу чергу. І суспільство сприймається не як місце набуття сил, а скоріш як їх прикладення і навіть розтрати. В українських казках герой через вихід із села, родини єднається з природою, набуває надзвичайних властивостей. Як Антей, він припадає до Землі, стає багатирем і повертається в соціум як мудра людина, своєрідний культурний герой. Волелюбність, так характерна українській нації, орієнтована на свободу особи від насильства влади. Вважається нормою підкореність людини природі, а не владі.

Українською суспільною мрією став не вишуканий польський маєток, в якому панують витончені манери. Не припала нам до смаку і російська община (колгосп), де заправляє деспот. Українці обрали середнє — хутір. Відірваність еліти від народу, її прагнення до злиття з панівною верхівкою сусідів, або ж пристосування до смаків «плебсу» виводило націю не на державний рівень, а на «хутір», де, як пише С.Таран, немає начальника, а панує індивідуалізм.11

Український етнос виробив неповторну систему вартостей, серед яких визначне місце займає майже релігійна повага до жінки, яка значною мірою ґрунтується на архетипі «Магна Матер». Жінка-мати символізує саму Україну.

Український поступ характеризувався переплетінням двох тенденцій: боротьба за національну державу супроводжувалася проявами анархії, незгуртованості. За часів громадянської війни махновщина, григор'ївщина, як масові селянські рухи, були спрямовані супроти всякої державності. Андрій Боголюбський, який у 1169 р. пограбував Київ, був обраний єдиним князем земель Суздальських, Рязанських, Ростовських, Муромських. Колективне несвідоме московитів сприяло зародженню спадщинної влади монарха, гуртувало населення, тоді як у Києві змінювали князів раз у раз. На Січі також «не бракувало й козаків ін(шого) типу, авантюрно-здобичницького, що жили миттю і насолодою ризику і здобичі»12, які втікали у степ, шукаючи лише особистої волі, лишаючи на українських теренах тільки покірних долі. І нині політичне життя України характеризує глибока криза демократії.

Українське козацтво — невід'ємна частина історії України, етап державної і культурної творчості народу. Д. Дорошенко, резюмуючи синтез поглядів М. Грушевського щодо козаччини, писав: «Лиш тоді, як козаччина входить в союз з духовенством та сучасною

інтелігенцією, тоді лиш у неї появляється ясно сформульована програма і тоді вона стає оборонцем релігійних і національних інтересів українського народу. Борючись за віру, козаки тим самим обороняли й національні інтереси. Але в справі оборони інтересів селянства козаччина зовсім не мала ясної програми». Відродження української державності в XVII ст. зумовлювалося об'єднанням усіх верств населення навколо козацького ядра. Гетьманат з суто військової установи перетворився на територіальну владу монархічного типу з нахилом до спадковості.

Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильства влади — чи не найстійкіший інваріант української вдачі впродовж усієї історії. Звідси невтримний і масовий потяг до волі. Однак волелюбність нації треба спрямовувати на волю до влади. Брак українського волевиявлення назовні Є. Маланок влучно назвав малоросійством. Українці не зуміли протистояти ні колонізації, ні русифікації. Коли інші народи зі своїми монархами роздмухували національну гідність аж до національної пихи, утверджували себе, підминаючи чужі народи, українці не тільки втратили величну Київську Русь, але й довірливо (за Б. Хмельницьким) віддалися в московську неволю.

Малоросійство, однак, — це тільки маска. За зовнішньою лагідністю ховались заздрість, незадоволення, недарма кажуть, що в тихому болоті чорти водяться. Тихий покірний Галайда, «мов скажений мертвих ріже», — писав Т. Шевченко у поемі «Гайдамаки». Коли на міфологеми про кровопивців «поляка й жида» наклалися визиск, зневага, насміхання з культури і мови, тоді закипіло море селянської ненависті — Коліївщина.

За таких умов раціонально-вольовий компонент української ментальності (так потрібний у справі творення власної держави) дедалі більше пригнічувався, а річка ірраціональних нуртів народної душі переповнювалася. Українці опинилися у несвідомому, чуттєво-емоційному полоні власних міфологічних уяв.

«Не винні коні історії у тому, що чвалати довелось по калюжам крові і ненависті».

Такому стану сприяла і традиційна роздвоєність українського етносу на Захід і Схід. Згідно з концепцією культурної історії Східною Європою є Росія як продовження візантійської цивілізації на засадах православ'я. Польща і Західна Україна від самого початку разом з Чехією, Австрією поділяли досвід Західної Європи з її готикою, Відродженням, Реформацією і Контрреформацією. Саму тут, у Центральній Європі, західноєвропейська культура отримала наймогутніші імпульси — тут з'явився психоаналіз, структуралізм, логічний позитивізм. Східна ж Україна вже три з половиною століття «розчинена» в російській цивілізації.

За В. Винниченком, напередодні лютневої революції в Росії в Україні було три орієнтації: на «русь-

ку ласку», на «німецький штик» і на «самих себе». Оця зневіра у власні сили спричинилася до пошуку союзників (Б. Хмельницький, ?). Мазепа, Центральна Рада). Українські націоналісти прагнули використати війну, щоб відбудувати самостійну державу. Тобто відійшли від визвольної концепції С. Коновальця, який наполягав на веденні боротьби власними силами народу проти всіх окупантів, а не йти з одними проти інших. Приклади національно-визвольних воєн в'єтнамського або афганського народів проти наддержав підтверджують ту думку, що націю не можна підкорити, її можна лише знищити.

Миролюбність, відсутність у провідній верстви експансіоністського потягу, її довірливість, зневіра у потенційні сили нації штовхнули Україну на узбіччя політичного життя Європи. Київська держава не виникла на ґрунті кровної спорідненості; держава була визначним чинником становлення української нації як державної і панівної. Однак імперська нація повинна мати тенденцію до зростання, до експансії. М. Костомаров щодо цього писав: «В початках, як у Києві засіли варязькі князі з ріжноплеменною дружиною, ті Варяги пхнули Полян до діяльності, й вони зробилися начебто завойовниками народів»¹³. Справді, біда нашої історії — це обмаль справжніх людей, які були б здатні до радикального переустрою українського буття. І нині більшість наших лідерів обрала традиційний еволюційний шлях до суверенітету. Щоб бути творцями власної історії, а не пасивним об'єктом чужої волі, треба спрямовувати націю і на революційні перетворення нашого суспільного і міжнародного статус-кво. Репрезентувати націю, за Д. Донцовим, повинна не «трудова інтелігенція», не клас хліборобів і не аристократи від юрби, а лише окрема верства «луччих людей». Шляхетність, мужність, мудрість і воля до влади — умова нефальшивої української державності.

Так, швидка трансформація Угорщини, Чехії, Польщі до європейських інститутів зумовлюється, поперше, їхньою традиційною приналежністю до протестантсько-католицької Європи, по-друге, переходом державної влади до рук опозиційної політичної еліти, і, по-третє, формуванням громадянського суспільства посередництвом рішучих реформ. Тобто, кризовий стан України визначається не стільки економічною кризою, скільки кризою управлінських структур і відсутністю структурованого громадянського суспільства.

Панівне становище в економіці України, як і раніше, зберігає державно-монополістична форма власності. Інтенсивний розвиток приватної власності з різних приводів відкладається до «кращих часів».

Також, слід вказати і на певну психологічну неготовність багатьох наших співвітчизників до діяльності в умовах ринкової економіки, політичного та ідеологічного плюралізму, точніше, в умовах її ста-

новлення. Більшість із нас опинилися викинутими із болога тоталітаризму з безлічно пристосувальних механізмів, непридатних для нормальної адаптації до «п'яного» повітря свободи, індивідуальної ініціативи та відповідності. У цій ситуації, коли стара система цінностей офіційно відкинута, а нова ще не інституціоналізувалася, коли критерії та норми, за якими відбувається включення особистості до соціального життя, ще не набули дійсно особисто прийнятого і легітимного характеру, -людину охоплюють специфічні настрої і прагнення. Для значних прошарків нашого суспільства, насамперед представників старших поколінь, характерна ностальгія за минулим, в якому панував «міцний порядок», кожен знав «своє місце» і не обтяжував себе самостійними пошуками, незалежністю позиції, вибору, дійсно персональної відповідальності.

Цілоком «природне» на тлі глибокої економічної кризи, соціальної незахищеності населення, корумпованості владних структур відчуття особистої безпорадності перед життєвими проблемами у поєднанні із зазначеною ностальгією підживлює і посилює не тільки авторитарні, але й патерналістські настрої — прагнення перекласти відповідальність за власну долю і долю суспільства на інших, передусім державу в обмін на такий звичний, зручний і безпечний конформізм. І така позиція і настрої, укорінені ще за радянських часів, так чи інакше підтримуються курсом влади на консервацію старих механізмів соціального управління, що, на її думку, дозволить зберегти соціальну рівновагу і «спокій», виграти час, необхідний для природного «визрівання» ринкових механізмів, їх соціально-політичних та духовних корелятив.

Філософія історії свідчить, що світ зважає лише на силу. Воля нації до життя — це її воля до державної влади. Перефразовуючи Ф. Ніцше, можна сказати, що нація — це лива, напнута між етносом, який споконвіку проживає на своїй землі, і національною державою. І сучасне поняття нації — не мовне

(економічне, культурне та ін.), а політичне де відправний момент — державні межі, якими етнос намагається оволодіти, з якими він зливається. Д. Донцов писав: «Поки ми не виплекаємо в собі пристрасного бажання створити свій світ із зовнішнього хаосу, поки «малоросійську» ніжність не заступить заціпна любов посідання, поки теореми не стануть аксіомами, догмами, «соромливість» не обернеться в «брутальність», а безхребетне народолюбство — в агресивний націоналізм, — доти не стане Україна нацією».14

Як же нині співвідносяться УНХ та державна політика? Поки що відбувається лише копіювання деяких суто національних рис американської моделі демократії. Це — корпоративний капіталізм у формі неврегульованого державного ринку та панування великих корпорацій, недбале регулювання та слабкий контроль з боку держави за процесом акумулювання багатства в руках невеликої частини суспільства, президентська модель управління.

Уряд мало піклується психологією народу та його довір'ям до влади. Довір'я — це психологічний стан, в силу якого ми покладаємося на чиюсь думку, яка здається нам авторитетною, а тому відмовляємося від самостійного дослідження проблеми. Довір'я — не віра, бо остання вища за раціонально-логічні доведення. Довір'я в компетенції людського розуму. Воно пов'язане з легітимністю режиму. Тут важливо вказати на основних суб'єктів «дифузії підтримки» державної влади. Особлива роль в процесах легітимації належить інтелігенції.

Людина живе майбутнім, вона прагне мати надію, «конструює» своє майбутнє в системі суспільних координат. За останні десять років у людини «вкрали» надію, вкрали «людяне» в людини, бо лише тварина живе сьогоднішнім, а людина проектує своє майбутнє. Тому повернення довір'я населення до влади визначить ймовірного харизматичного лідера, який поверне народу упевненість в завтрашньому дні.

ПРИМІТКИ

1. Українська думка. — К., 1992.— С.128.
2. Ключевский В. О. Курс русской истории. — Т. I. Лекция 17.-С.20.
3. Костомаров М. Дві руські народности. — К.; Ляйпціг, 1913.-С. 71
4. Там само. — С. 72.
5. Там само. — С. 73.
6. Там само. — С. 102.
7. Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991.— С. 87.
8. Юнг К. -Г. Собр.соч.: В19т. Т.15. Феномен духа в искусстве и науке. -М., 1992.-С. 118.
9. Енциклопедія українознавства в двох томах. Т.1. -Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.— С. 55.
10. Там само. -С. 89-90.
11. Таран С. Вечорова нація // Наука і суспільство. -1990. -№2. -С. 19.
12. Енциклопедія українознавства в двох томах. Т.1. -Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.— С.713
13. Костомаров М. Дві руські народности. — К.; Ляйпціг, 1913.-С. 40
14. Донцов Д. Націоналізм. — Лондон, 1966.-С.302.

**О.М. РУДІК, Т.М. БРУС
АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА В
УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

З часу проголошення незалежності Україна перебуває у процесі трансформації усіх сфер суспільного життя. Усю різноманітність завдань цього процесу можна звести до досягнення чотирьох головних цілей: становлення державності, демократизації, створення ринкової економіки, європеїзації. Ключовою ціллю глобальної трансформації українського суспільства є завершення процесу демократизації, що дозволить: по-перше, наповнити реальним значенням і змістом створені у найкоротші строки головні складові частини української державності: власне державу, її політичну систему, по-друге, підвести міцний політичний фундамент під зусилля по створенню сучасної та ефективної ринкової економіки країни й, нарешті, створити усі передумови органічного включення України до загальноєвропейських інститутів та структур, оскільки на це може розраховувати лише демократична країна. Об'єктивно провідною сферою, від реформування якої залежить економічна, соціальна й духовна сфери, є політична. Головним трансформаційним чинником політичної системи держави за сучасних умов є процес демократизації, який у широкому значенні слова означає рух окремих країн, груп країн або навіть і цілих регіонів до демократії. Для України процес демократизації — це процес зміни її політичного режиму, що почався з падінням частково лібералізованих загальносоюзних авторитарних структур влади, і який триватиме до моменту укорінення та стабілізації нового демократичного устрою.

Згідно із загальноєвропейською теорією демократизації цей процес складається з двох основних, іманентно властивих йому широких та складних етапів: етапу переходу до конституційної або ліберальної демократії та етапу консолідації демократичного режиму, тобто його зміцнення та стабілізації. Під етапом переходу розуміють проміжний, часто невизначений, але абсолютно необхідний інтервал між двома політичними режимами, який обмежений з одного боку початком процесу розпаду авторитарного режиму, а з другого — установленням певної форми демократії, поверненням до авторитарного правління або виникненням революційної альтернативи, для якого характерні: 1) значна політична нестабільність; 2) висока ступінь невизначеності, викликана існуванням та появою непередбачуваних обставин і результатів; 3) інституціональна мінливість, викликана тим, що стара форма правління ще не замінена на цьому етапі новою інституціональною структурою та новими організаційними принципами і нормами; 4) значне послаблення або зникнення природних політичних, соціальних та правових обмежувачів суспільної поведінки; 5) прийняття політичними суб'єктами невизначених та суперечливих рішень; 6) мінливість та швидкоплинність союзів та асоціацій.

Невизначеність виникає через те, що форму правління старого режиму ще не замінено на нову інституціональну структуру із но-

*Рудік Олександр
Миколайович —
начальник наукового
відділу ДФ УАДУ;*

*Брус Тетяна Миколаївна
— спеціаліст I категорії
наукового відділу ДФ
УАДУ.*

вими організаційними принципами і нормами.[1] Тому ключовим елементом перехідного періоду слід визнати процес становлення або інституціоналізації молодого демократичного режиму, який характеризується значною тривалістю та постійним творчим потенціалом. Як правило, цей процес відбувається наприкінці перехідного періоду і саме за його перебігу одержують своє завершальне правове закріплення основні інститути, які конституують сучасну політичну демократію. Від «якості» цих інститутів, в остаточному підсумку, безпосередньо буде залежати наступна стабільність та життєздатність демократичного режиму. До першочергових політичних задач перехідного етапу також відносяться укладення конституційної угоди та встановлення процедурних правил для розгортання політичної конкуренції, а також, демонтаж старих авторитарних структур та скасування законодавства, що прямо суперечить демократичній політиці.

Зважаючи на вищезазначене, ініціювання в 1992 р. в Україні конституційного процесу, створення та обговорення протягом наступних п'яти років численних проектів основного закону країни й, нарешті, ухвалення в червні 1996 року нової Конституції — вже виглядає не просто як результат кропіткої роботи та напруженої політичної боротьби, а як досягнення важливого проміжного пункту процесу інституціоналізації зокрема і процесу демократизації взагалі. Незважаючи на те, що нова Конституція є далеко не самим досконалим документом, вона безперечно стала важливішою подією в житті української держави. По-перше, Конституція чітко визначила Україну як демократичну і правову державу; по-друге, статті основного закону закріпили такі основні засади демократичної організації влади та суспільного життя як: верховенство народу й представницького правління, розподіл влад, верховенство права, плюралізм, місцеве самоврядування; по-третє, в Конституції визначені основні структурні елементи демократичної політичної системи та їх повноваження. Поза сумнівом, з ухваленням Конституції наша держава впритул наблизилась до початку процесу консолідації демократичного режиму, що не тільки дає надію на певну стабілізацію соціально-політичної ситуації, а й висуває нові притаманні цьому етапу задачі.

Етап консолідації представляє собою процес встановлення і адаптації новоутворених демократичних структур, інститутів та норм, які частково або повністю визнаються громадянським суспільством як легітимні.[2] Інакше кажучи, консолідація демократії означає трансформацію спеціально створених моделей в стабільні структури демократичного політичного режиму. Першим, хто звернув увагу на відрізок часу, що наставав після переходу до

демократії та її встановлення був Д. Растоу, який назвав його «адаптаційним періодом», в ході якого люди починають звикати жити в умовах демократії і котрий характеризувався поширенням демократичної угоди на всі верстви населення та більш чітким процесом відбору демократичних політичних лідерів.[3] На логічному й абстрактному рівнях, концепт «консолідації» демократії постає як внутрішньо суперечливий, оскільки демократія ніколи не може бути повністю консолідованою через те, що на відміну від інших режимів вона містить в собі значний потенціал безперервної самотрансформації. Шляхом громадянської дії та вибору більшості, демократія може постійно змінювати власні форми, структури, інститути. Якщо перехідний етап означає аморфний та безладний період появи нових демократичних структур при одночасному існуванні старих, недемократичних, то для етапу консолідації демократії, навпаки, не характерні ні «плинність», ані «творчість». Інакше кажучи, це не інноваційний процес.

Консолідація режиму характеризується тривким встановленням демократичних структур і процедур, які призначаються для тривалого й стабільного функціонування. Можна сказати, що процес консолідації демократичного режиму знаменує собою завершення періоду пізнання дії демократії як такої. Американські вчені Х.Лінц та А.Степан виділяють три мінімальні умови, які повинні бути дотримані перше, аніж можна буде говорити про можливість консолідації: 1) наявність ефективної держави, без якої в сучасному політичному суспільстві не можуть бути проведені вільні, чесні та авторитетні вибори, переможці не зможуть зберегти монополію на легітимне насильство, а громадянські права не можуть бути надійно та ефективно захищені на основі верховенства закону. Немає держави — немає демократії; 2) успішне завершення попереднього етапу переходу та фази становлення; 3) вільно обрана виконавча влада повинна керувати країною на демократичних засадах, не порушуючи конституції, прав та свобод особи та меншин, не зазіхаючи на легітимні функції законодавчої влади. Підсумовуючи, Лінц і Степан зазначають: «Коли ми говоримо про консолідацію демократії, ми не маємо на увазі ні лібералізованих недемократичних режимів, ні псевдодемократій, ні змішаних демократичних режимів, за яких окремі демократичні інститути співіснують з недемократичними, неконтрольованими демократичною державою, інститутами. Тільки демократії можуть стати консолідованими демократіями».[4]

Останнім часом, безпрецедентна кількість країн завершила етап переходу й намагається консолідувати власні демократичні режими. На жаль,

в наукових дискусіях щодо поточної хвилі демократизації занадто багато уваги приділяється або організації виборів або демократичному потенціалу ринкових механізмів. Між тим, консолідація демократії вимагає набагато більшого ніж вибори та ринкова економіка. Виходячи з цього, А. Степан і Х. Лінц на додаток до трьох мінімальних умов консолідації пропонують ще п'ять: 1) розвиток вільного та життєздатного громадянського суспільства; 2) існування відносно автономного політичного суспільства; 3) верховенство права, яке б визнавали усі головні політичні суб'єкти на всій території країни, і яке б захищало особисті свободи та громадське життя; 4) придатна для нового демократичного уряду державна бюрократія; 5) наявність інституціоналізованого економічного суспільства.[5]

Хоча невизначеність і є однією з центральних характеристик демократії, це все ж таки відносна невизначеність, яка достатньо жорстко обумовлена рядом відносних визначеностей. Припущення можливості того, що нікому невідомі особи або групи можуть посісти певні державні посади або впливати на них і, що ці новообрані владні структури здатні здійснювати іншу, можливо руйнівну, політику — вимагає від громадян не тільки величезної взаємної довіри («громадянської культури»), а й також достатньої впевненості в непорушності демократії. Отже, консолідація демократії може бути розглянута як процес (або процеси), який робить цю впевненість можливою, закріплюючи регулярну, невизначену та частково обмежену конкуренцію за владні позиції та вплив. Процес консолідації інституціоналізує невизначеність в одних політичних ролях і сферах держави, одночасно інституціоналізуючи визначеність в інших.

На нашу думку однією з ключових умов майбутньої консолідації демократичного режиму в Україні є наявність придатної для нових умов державної бюрократії. Справа в тому, що остання є спеціалізованою політичною структурою, яка найбільш близько асоціюється з зусиллями по наданню адміністративним задачам раціональності.[6] До того ж, дії уряду потребують великомасштабних організацій бюрократичного типу, з певною внутрішньою ієрархією та добре розробленою функціональною спеціалізацією. Немає сумніву в тому, що будь-яка життєздатна держава сьогодні повинна мати державну службу, яка б відповідала сучасним вимогам. Таким чином, демократія залежить не тільки від ефективного втілення в життя демократичних цінностей, а й від ефективної діяльності управлінців усіх рівнів.

Можна виділити такі основні принципи реформування державного управління в Україні:

* організація державної служби базується на

процесах реформ в соціальній, політичній та економічній сферах;

* заклади державної служби підлягають верховенству права;

* урядові інститути базуються на політичному нейтралітеті без незаконного впливу на термін перебування на посаді;[7]

* впровадження принципів децентралізації та деконцентрації влади;

* державні службовці є високопрофесійні та компетентні особи, діяльність яких направлена на служіння народові України.

Зараз дуже часто дискутується проблема управління [8], яка визначається як брак управлінських навичок, практики та системи, та їх несумісності з актуальними потребами сучасної державної організації та майбутніми проблемами. Це широке визначення не включає до себе зовнішні фактори такі, як 1) результат національного розвитку макро-управлінської системи; 2) ефективна мобілізація та зосередження фінансових та людських ресурсів; 3) постійне міжнародне співробітництво; 4) постійна взаємодія уряду та бізнесу; аналіз державної політики та змога оцінювати ситуацію.

Демократія залежить як від демократичних цінностей, так і від ефективності праці чиновників всіх рівнів. Демократичні цінності означають вірність демократичній конституції та обраному уряду, вони означають повагу до всіх громадян, з якими державні службовці вступають в контакт: демократія це не лише принцип політичної організації, а й принцип людських взаємостосунків. Окремі зміни в законі про державну службу не призведуть до зміни способів поведінки державних службовців. Це реальний виклик процесу демократизації.

Перед новоутвореними демократіями колишнього СРСР постала проблема використання й придатності бюрократії, яка залишилась від попереднього режиму. Вона особливо загострюється внаслідок злиття комуністичної партії та держави, яке відбувається за радянської влади. Багато державних управлінців все ще не мають теоретичної підготовки та спираються в своїй діяльності на практику комуністичного минулого. На сьогоднішній день державна служба Україна налічує близько 300 000 державних службовців, із яких 1/4 — керівники; серед них близько 60% службовців, які залишилися від старого партійного апарату. Щоб змінити ситуацію потрібна спеціальна підготовка нового кадрового складу апарату державного управління чи перепідготовка державних службовців, які раніш працювали в колишньому апараті, в зв'язку із змінами, що сталися. Виникає нагальна потреба у вихованні нового типу державного службовця, який

би був здатен до швидкого реагування у різних умовах в процесі задоволення потреб суспільства. Для успішного проходження Україною як процесу переходу, так і процесу консолідації демократії необхідна відмова від таких загальновідомих ознак бюрократизму як формалізм, паперотворчість, безвідповідальність, страх ризику.

В Законі України «Про державну службу» закріплені основні принципи державної служби такі, як служіння народові України; демократизм та законність; гуманізм і соціальна справедливість; пріоритет прав людини і громадянина; професіоналізм та компетентність; ініціативність, чесність, відданість справі; персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни; дотримання прав та законних інтересів органів місцевого і регіонального самоврядування; дотримання прав підприємств, установ і організацій; об'єднань громадян.[9] За останні декілька років майже 30% державних службовців були прийняті на свої посади за конкурсом. Це явно свідчить про укорінення демократичних принципів в державній службі, які вже давно розповсюджені у західних країнах. Тільки за умов, коли діяльність управлінського апарату буде не засобом здобуття різноманітних благ і почесностей, може повернутися втрачена довіра до держави, і люди зрозуміють, що працюючи на благо держави, вони працюють не на когось іншого, а на самих себе.

Реформування державної служби в Україні покликано забезпечити підбір і розстановку високопрофесійних, чесних і патріотично налаштованих кадрів апарату управління. Дійсно, виникла потреба в створенні нового типу державного службовця, який зміг би в разі необхідності протегувати та захищати, але, коли суспільство потребує, зміг би виступити в якості партнера або менеджера.

Основними характеристиками цього нового ідеального державного службовця повинні бути:

- * продуктивність та ефективність;
- * співчуття;
- * толерантність;
- * надійність;
- * відповідальність;
- * вірність (але не прислужництво);
- * добре відношення до людей та їх проблем;
- * нейтралітет по відношенню до політичних партій;
- * творчий підхід та кмітливність;
- * конструктивна критика;
- * повага;
- * корисність та ввічливість;
- * гнучкість в роботі;
- * можливість до співробітництва.

В реальності більшість державних службовців

не відповідає цим вимогам. До цього ж існують чисто технічні навички, які потрібні для поліпшення роботи державного управління. Вони включають в себе:

- * стратегічне мислення;
- * проява ініціативи; вміння ефективно працювати в умовах тиску;
- * керувати ризикованими ситуаціями;
- * ефективне управління ресурсами та людьми;
- * вміле розподілення завдань та відповідальності;
- * приймання приватизації;
- * розуміння культурних пересічень;
- * сприйняття інновацій;
- * вміння спілкуватися;
- * можливість вивчати іноземні мови.

Ці атрибути визначають ідеальний тип державного службовця. В дійсності існують різні фактори, які будуть впливати на розвиток цих відносин, цінностей та навичок. На індивідуальному рівні вони включають у себе:

- * зміст роботи та її відповідність завданням;
- * умова праці;
- * раціональне поле повноважень;
- * достатня заробітна платня для підтримання потрібного рівня життя;
- * соціальна підтримка (особливо в області отримання житла);
- * можливість кар'єри з чіткими критеріями просування по службі.

На груповому рівні вони включають:

- * чітко визначені та прийняті до реалізації цілі організації;
- * співробітництво структурних підрозділів;
- * сучасна, якісно функціонуюча інформаційна система;
- * практичні результати.

В 1998 р. Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи була розроблена Концепція адміністративної реформи в Україні. Вона дає цілісне бачення мети і основних напрямків, методів і засобів здійснення адміністративної реформи, розглядаючи її зміст як комплекс узгоджених між собою заходів, спрямованих на суттєве підвищення рівня керованості суспільно важливих процесів шляхом оптимізації структурної побудови та діяльності системи органів виконавчої влади, перетворення їх з пасивних виконавців законодавчих та інших нормативно-правових актів у злагоджений та ефективний політичний механізм вироблення і реалізації державної політики, прискоренню економічних та соціальних реформ.

В наслідок здійснення адміністративної реформи очікується поступове формування більш досконалої системи державного управління, яка дозволить

значно посилити потужність виконавчої влади, більш цілеспрямовано і плідно впливати на хід проведення інших, насамперед економічних, радикальних перетворень в нашій країні.[10]

В сучасних умовах спрямованості на побудову соціально орієнтованої ринкової економіки керівні структури мають бути конкурентоспроможними, а тому розімкненими на умови й запити внутрішнього і світового ринку. Зараз відбувається перехід від номенклатурного управління до інтегративного (західного зразку). При проведенні адміністративної реформи повинні враховуватися як міжнародний

досвід, так і особливості минулого як всього СРСР так і України окремо, на тлі яких відбуваються теперішні перетворення.

Таким чином, успіх демократизації українського суспільства значною мірою залежить від успішного проведення радикальної адміністративної реформи на всіх рівнях управління. Ефективність діяльності управлінського апарату, в свою чергу, залежить від праці професійно компетентних державних службовців, що потребує виховання їх в дусі сучасності та прищеплення цінностей демократичної політичної культури.

Список використаної літератури:

1. Ди Кортон П. От коммунизма к демократии. Новые размышления о смене режимов в Венгрии и Чехословакии. // Международный журнал социальных наук. — 1991. — №1. — С.82.
2. Morlino L. Democratic Consolidation: definition and models. In: transition to Democracy. Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe. Dartmouth, Brookfield USA, 1991, P.575.
3. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model // Comparative Politics, №3, April 1970. — P.359.
4. Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy, Vol.7, №2, April 1996. — P.14.
5. Ibid., P.14-15.
6. Heady F. Public Administration. A comparative Perspective. Marcel Dekker, New York, 1991, P.74.
7. Karina Shkumbatiuk Public Administration in Ukraine: organization and development. In: Public Administration in Transition. — NISPAcee, 1995, P. 130.
8. Див.: Актуальні проблеми реформування державного управління. — К., Вид-во УАДУ, 1997; Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. — К., Вид-во УАДУ, 1997; Політологія посткомунізму. — К., Політична думка, 1995. — С. 143-163; Реорганізація інститутів публічної влади (науково-практична конференція). // Право України. — 1998. — №2. — С.3-14.;
9. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. // Законодавство України про державну службу. Нормативні матеріали до семінару. — Дніпропетровськ, 1996.
10. Концепція адміністративної реформи в Україні. — К.: Центр політико-правових реформ, 1998. — с.4.

М.В. КАЛИНИНА
СОЦИАЛЬНОЕ ОТЧУЖДЕНИЕ В
ТРАНСФОРМИРУЮЩЕМСЯ
ОБЩЕСТВЕ

Интерес к проблеме отчуждения в украинском обществе не исчезает по нескольким причинам. И прежде всего — это воздействие феномена на все сферы социально-экономической системы общества.

Известно, что проблема возникла давно и активно изучается на протяжении более ста лет философами и социологами в нашей стране и на Западе.

В социологии под отчуждением понимают отношения между социальным субъектом и какой-либо социальной функцией, возникающее в результате разрыва их изначального единства. В итоге, процесс разрыва единства субъекта и его социальных функций приводит к изменению и извращению его природы и самих функций.

Отчуждение как социальное явление присуще различным историческим эпохам, но с наибольшей силой проявляется в периоды, когда конкретно-исторические условия приводят к социальным кризисам и нарушению общей социальной стабильности.

Процесс отчуждения как один из множества негативных явлений, сопровождающих общественное развитие, имеет место в стабильных открытых и закрытых обществах. В устойчивых демократических системах явление находит отражение в разного рода социальных девиациях, которые общество стремится конструктивными мерами устранить.

В закрытых (тоталитарных) обществах процесс отчуждения протекает латентно, замаскировано. В подобных системах феномен находит выражение в виде формальных общественно полезных и общественно одобряемых действий, отражается на системе ценностей концептуального всеобщего характера. В результате такой двойственности отчуждение обладает огромным разрушительным потенциалом относительно стабильности в обществе. Для советской системы характерны следующие формы отчуждения: от власти, общественности, трудовой деятельности, исторического прошлого, личной активности и, в крайнем случае, отчуждение личности от самой себя.

В настоящее время украинское общество пребывает в состоянии социальной нестабильности и частичной дезорганизации, соответствующем всем трансформирующимся социальным системам от закрытого типа к открытому, в которых феномен отчуждения достигает высшей точки в нарушении целостности между социальными субъектами и их функциями. Кроме известных форм отчуждения, появляются новые. В качестве примера следует назвать отчуждение от общественных институтов, в котором социальными субъектами выступают индивиды. Нежелание множества граждан голосовать, приводящее к повторным выборам разного уровня, как нельзя лучше характеризует отчужденность людей от политичес-

*Калинина Марина
Викторовна — аспирант
кафедры социологии
Днепропетровского
государственного
университета.*

кой активности.

Нарушение социальных функций индивидом происходит при возникновении такой социальной ситуации, при которой человек не имеет возможности осуществлять свои социальные действия с его уровнем притязаний, что провоцирует изменение в его социальном поведении и с течением определенного промежутка времени приводит к нарушению базовых характеристик личности [1, 122]. В этом случае нарушаются свойства личности, обеспечивающие ее целостность в данных условиях существования — включенность в социальную систему, уравновешенность, адаптивность. Индивид испытывает в такой ситуации социальный стресс, переживание, которое проявляется в виде агрессивного поведения, сопровождается депрессивным состоянием, раздражительностью, озлобленностью, включая агрессию против других людей, своих близких и себя.

Механизмы социальной адаптации не всегда срабатывают в условиях, близких к социальной аномии, и результатом становится девиантное поведение индивида, нарушение упорядоченных коммуникативных связей с различными социальными субъектами и объектами

Девиантное поведение личности является ненормативной реакцией на аномии в обществе. Оно выражается в виде агрессии, экстремизма, социального цинизма по отношению к общественным институтам, органам власти.

В экономической сфере появляются чуждые развитию производства формы экономических отношений, которые приводят к отчуждению в государственном секторе экономики.

Однако, общество не может постоянно существовать в условиях социальной неустойчивости и дезорганизации. Социальная система будет стремиться к тому, чтобы восстановить нарушенные связи между различными ее составляющими частями. Поэтому социальные субъекты (в данном случае индивиды) для своей безопасности будут стремиться к восстановлению своих функций, но уже в новом виде. Измененное отношение индивидов к своим функциям, зачастую не соответствующее господствующей, но уже не стабильной нормативно-целостной системе, приводит к маргинализации различных сторон общественной жизни.

Однако отметим, что процессы отчуждения и маргинализации имеют свои позитивные стороны. Несмотря на длительность периода трансформации, который по своей сути есть радикальная форма развития общества, порождающий как позитивные так и негативные явления, например, социальную отчужденность, безнормность, маргинальность, преступность, которые ставят общество перед выбором поиска эффективных защитных мер или саморазрушения. В итоге, происходит изменение в ценностно-нормативной системе, социально-экономической сфере, формируются новые формы социального взаимодействия, которые в результате должны привести к совпадению нормативной, реальной и идеальной модели образа жизни. То есть можно сказать об устойчивых отношениях индивида с его социальными функциями, о его адаптированности к существующей социальной системе. Именно такие общества характеризуются максимальной стабильностью.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Боброва Е. Ю. Основы исторической психологии. — СПб.: Издательство С. — Петербург. ун-та, 1997. — 236 с.

**Н. Г. КОМЫХ
КОНТУР СОЦИАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ И
ПРЕПЯТСТВИЙ НА ПУТИ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАК
СОЦИАЛЬНОГО СЛОЯ**

Период, когда происходит переход общества из одной системы в другую сопровождается, безусловно, трансформацией социальной структуры данного общества — при том, что последнее понимается как совокупность относительно устойчивых отношений дифференцированных социальных групп [1, 64].

Таким образом, в результате социальных, экономических процессов в украинском обществе происходит образование новых социальных слоев, (например, предприниматели).

В современной структуре общества можно выделить следующие группы предпринимателей:

- * собственники крупных и средних предприятий, фирм, банков;
- * собственники небольших предприятий, мастерских;
- * лица, которые занимаются индивидуальной трудовой деятельностью;
- * мелкие торговцы «челноки».

Другие исследователи также выделяют четыре группы, однако вкладывают в свое деление иное содержание:

- * теневики;
- * независимые предприниматели, начавшие свою деятельность с нуля;
- * партийная номенклатура;
- * директора бывших государственных предприятий [2, 28].

Из каких же социальных групп рекрутируются предприниматели? Обычно в литературе встречается четыре группы [3, 78].

- * техническая интеллигенция (причина — один из наиболее низких доходов);
- * научные работники (отсутствие возможности реализации своих идей);
- * бывшие руководители (есть опыт управления и система связей);
- * структуры теневой экономики (имеют ресурсы, капиталы, появилась возможность легального бизнеса).

Актуальным является вопрос о том, к какой части социальной иерархии можно отнести предпринимательство. Генетически предприниматели являются маргинальным слоем, т.к. формируются из людей, потерявших в результате изменений своего стабильного положения в обществе. С другой стороны, очевидна претензия предпринимателей на статус элиты украинского общества. Нет такого слоя, который мог бы на равных состязаться с предпринимателями по темпам роста, уровнем доходов, образования, власти. Все это происходит на фоне жесткого противодействия со стороны уходящих элит, враждебности, паразитизма чиновников, диктата криминального мира.

На современном этапе своего развития предпринимательство находится в процессе социальной адаптации. Это состояние взаимоотношения социальной группы и социальной среды, характеризующееся

*Комых Наталья
Григорьевна — старший
лаборант кафедры
социологии
Днепропетровского
государственного
университета.*

наличием объективных и субъективных обстоятельств, позволяющих группе без особых внешних и внутренних конфликтов продуктивно осуществлять профессиональную, экономическую деятельность. Следует отметить, что срок прохождения адаптации зависит от условий, сложившихся в обществе.

Освоение предпринимательской деятельности, становление предпринимательства как социального слоя — это очень противоречивый и сложный процесс. Его сложность связана, прежде всего, с двумя причинами: экономической ситуацией и моральным положением, общественным сознанием в обществе.

Становление социального слоя, его социального содержания — это длительный процесс, который связан с осознанием своего положения, интересов, ценностей, формирование сознания и норм поведения, целей и задач деятельности [4, 104].

Проявление частнособственнического интереса нашей посткоммунистической системы стало возможным с легализацией частного предпринимательства. Однако оно приняло с самого начала искаженную форму — не производство материальных благ и услуг для человека, а сбыт и продажа ранее произведенной продукции. Это обстоятельство и определило сущность и характер новоявленного слоя, а, значит, и его сознания дельца — нувориша, что соответствует классической формуле К.Маркса: «не сознание людей определяет их бытие, а наоборот, их общественное бытие определяет их сознание» [5, 79].

Таким образом, говоря об основных направлениях предпринимательской деятельности, можно сказать, что оно концентрируется в сфере торгово-посреднических услуг.

Резкий переход от одного социального строя (тоталитарный псевдосоциализм) к другому (рыночные отношения в экономике) привели к тому, что, с одной стороны, широкие массы оказались неподготовленные к жизни в новых условиях ни практически, ни психологически. С другой стороны, управленческие структуры государства не разработали программу развития страны, с учетом ее территориальных и национальных особенностей. Отсутствие единого экономического пути реформирования, устраивающего все реальные политические силы в обществе, привело к частой смене правительства, что отрицательно сказалось на социально-экономической ситуации в стране. Законодательная власть не успевала за изменениями в жизни общества.

Исходя из вышеперечисленных характеристик переходного этапа общества, становление предпринимательства как нового социального слоя сопровождается, безусловно, целым рядом социальных, экономических проблем.

Социальные проблемы по отношению к социальному слою предпринимателей можно разделить на внешние и внутренние.

Сначала мы рассмотрим внешние проблемы, т.е. проблемы среды, в которой развивается предпринимательство.

Это, прежде всего, несовершенная законодательная политика государства. Еще на начальном этапе развития предпринимательства, законодательная власть приняла законы необдуманно, зачастую тогда, когда общество вынуждало. В итоге предпринимательская деятельность либо сворачивалась, либо приводила к нарушению закона. «Достичь сегодня успеха в бизнесе, не нарушая существующего законодательства, нельзя» — таково мнение 45% опрошенных жителей Украины [6, 9]. Также несовершенны на сегодня таможенные и валютные законы. Нестабильная государственная экономическая и социальная политика формирует у предпринимателей и инвесторов уверенность в том, что они могут стать жертвами конъюнктурных политических решений или кампаний.

Еще одна проблема — это неурегулированная налоговая система, которая не предусматривает льготного налогообложения, соотносимого с размерами доходов, что привело к созданию предпринимателя скрытой бухгалтерии, специальному занижению доходов и повышению расходов.

Также, со стороны государства не ощутима поддержка малого бизнеса. Цена на недвижимость очень высокая.

Немало значимой проблемой выступает рэкет, но уже не в той форме, какой он был на начальных этапах.

Очень четко, на сегодня, прослеживается проблема бюрократизации при оформлении собственного дела. Процесс открытия дела состоит из трех этапов: дорегистрационного, регистрационного и послерегистрационного. Неприятности, которые сулят кандидату в предприниматели первые два этапа, связаны с необходимостью предоставить неисчислимо множество всевозможных документов и справок, в большинстве своем, непредусмотренных действующим законодательством. Второй период, предусматривающий наибольшее число административных барьеров и вовсе сводит на нет пресловутый заявительный принцип регистрации. Сегодня предпринимателя от начала подготовки уставных документов до открытия расчетного счета необходимо посетить около десятка инстанций и получить целый ряд разрешений, не лишне вспомнить, что на каждом из этих этапов ему приходится сталкиваться с лично-корпоративным бюрократическим рэкетом. Процветанию частной инициативы не способствует также слишком сложная система учета и отчетности, установленная для малых предприятий.

Также, для полноценного функционирования предпринимательства нет развитой инфраструктуры поддержки и защиты предпринимательства (инновационных и консультативных центров, курсов и школ подготовки предпринимателей).

Наконец, одна из основных проблем разрешение которой зависит от поведения предпринимателей как социальной группы — это не совсем благоприятный социальный фон предпринимательства в обществе. (предприниматель — значит жулик). По меркам стран с развитой рыночной экономикой одним из условий успешного развития предпринимательства является положительное общественное мнение — отношение к предпринимательству как к одному из престижных занятий в обществе.

Таков круг внешних социальных проблем предпринимательской деятельности. Из внутренних проблем предпринимательства, как социального слоя, можно выделить следующие.

Проблема деловой этики в предпринимательской среде, низкий уровень образованности, ненадежность, необязательность партнера, к сожалению, в отдельных случаях, преследуют такого рода деятельность. Низкий уровень управленческой образованности руководящего персонала частных предприятий. Начиная предприниматель, как правило, не знаком с методами современного менеджмента, что в перспективе не дает шансов для успешной работы в условиях рыночной экономики.

Наименее изученной социальной проблемой из вышеперечисленных, является семейная проблема, которая проявляется в частых разводах. Однако, следует отметить, что семьи крупных предпринимателей более устойчивы, чем семьи средних и мелких. Это один аспект проблемы, но есть еще и целый ряд неизученных моментов.

Источником социальных проблем украинского предпринимательства выступает криминальная среда, из которой, в большинстве случаев, оно вышло. Поэтому и процесс становления предпринимательства в нашей стране носит девиантный характер. Это проявляется в экономической преступности, которая нарушает институциональные нормы, сугубо и с целью экономической выгоды. Такое развитие предпринимательства — преграда на пути прогресса экономических отношений и государства в целом.

По видимому, о разрешении этой проблемы, можно будет сказать, когда сменятся несколько поколений предпринимателей, что искоренит его криминальные черты.

Следующий ряд социальных проблем тесно переплетается между собой. Прежде всего, хотелось бы отметить, отсутствие у отечественного предпринимательства новой ментальности, а, зачастую, преобладает унаследованная от советских времен, и связана с обманом, воровством, приписками.

Отсюда возникает проблема несформированности четко выраженной созидательной программы предпринимательства, позволяющей вывести общество на более высокий уровень развития. Здесь возникает и национальная проблема, которая выражена в неспособности предпринимательства и патриотизма, нет тенденции на создание и продвижение украинского товара. Хотя, следует отметить, в последнее время делаются первые, но уверенные шаги на пути разрешения этой проблемы.

Нельзя не отметить, что предпринимательство насквозь пронизано родственными связями и кумовством, что мешает его эффективному функционированию.

И, конечно же, нельзя упустить тот момент, что, зачастую прибыль от бизнеса используется не для расширения производства, а для личного обогащения. В следствии чего капитал вывозится из страны, не участвуя в подъеме отечественной экономики.

Мы очертили общий спектр проблем, связанных с развитием предпринимательской деятельности и предпринимательства как социального слоя. Думается, что стабилизация социального статуса предпринимательства в социальной структуре как слоя и индивидов, совершающих в нем перемещения, и в разрешении возникающих проблем велика роль государства, а именно, стремление с его стороны стабильно поддерживать предпринимательство.

Для самих предпринимателей необходимо формировать позитивный социальный фон, общественное мнение, через пропаганду и разъяснение принципов предпринимательства, расширения благотворительности и спонсорства, меценатства, а также развития сети public relation.

Осуществление всех этих мер требует совместных усилий как ученых, представителей всех ветвей власти, так и самих предпринимателей. Только так предпринимательская активность будет работать на развитие общества, реализуя весь творческий потенциал, который заложен в самой сущности предпринимательства.

Литература

1. Радаев В. Основные направления стратификационной теории. //РЭЖ, 1995, № 1.— С 64.
2. Глущенко Е.В., Капцов А.И., Тихонравов Ю.В. Основы предпринимательства. — М.: 1996. С. 28.
3. Бусыгин А.В. Предпринимательство. Начальный курс. — М.: НИРП, 1992.— С. 78.
4. Якуба Е.А. Социальная структура общества, ее элементы. //Современное общество. 1994, №3. — С. 104.
5. Суименко Е. И. Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету. К.: 1995. — С. 79.
6. Васильев А. Образ предпринимателя в общественном мнении. //Финансовая Украина. 1996, № 51.— С.9.

В. М. ВИШНЯКОВ ПАБЛІК РІЛЕЙШНЗ І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

Термін «інженерія злагоди» вперше вжив Е.Бернейс у 1955 р. у відповідній назві книжки. В це поняття він вкладав такий зміст: «конструювання, управління, розташування та здійснювання «злагоди методами паблік рілейшнз» (далі — ПР). Тобто, двостороння симетрична модель з ПР: «ПР є спробою за допомогою інформації, переконань і пристосування інженерування публічної суспільної підтримки для діяльності, мотиву, рухів або інституції ... В ПР той, хто потребує соціального захисту може знайти необхідну інформацію щодо своїх потреб та соціальної допомоги. ПР допомагають вірно зрозуміти процес ПР у сфері соціального захисту населення»[1].

В українському суспільстві ПР розглядається, як « наука про управління суспільною думкою». І тому на перший план виходить освітня робота серед громадськості. Вона ґрунтується на засобах інформування людей про зміни, які відбуваються в житті суспільства, наприклад, про реформи в соціальній сфері. Коли уряд ухвалює рішення чи впроваджує закони, які безпосередньо впливають на рівень життя громадян, населенню належить пояснити передумови і неодмінну потребу певних змін у законодавстві, спрямованих на підвищення рівня добробуту. Функція більшості державних організацій та служб соціального захисту населення полягає в тому, аби забезпечувати добробут і соціальну захищеність громадян країни. Але ця робота не досягне значних результатів, якщо громадяни не матимуть повного уявлення про кінцеву мету програми, яку здійснюють служби соціального захисту. Тому дуже важливо, аби знайомство громадськості з роботою у напрямку соціального захисту здійснювалося постійними фахівцями ПР завдяки безпосередньому спілкуванню з людьми через відповідні регіональні структури та за допомогою ЗМІ.

Побудова самостійної української держави на сучасному етапі серед головних завдань передбачає формування міцної та надійної соціальної політики. В свою чергу формування нової концепції соціальної політики України виникло у зв'язку зі становленням нових економічних умов розвитку суспільства й держави, зорієнтованих на ринкові відносини. Розвиток процесів демократизації суспільства визначає реальну участь його членів у розробці стратегії і тактики дій щодо соціального розвитку. Незважаючи на поширені декларації про розвиток демократичного суспільства, в Україні ці процеси мають далеко не систематичний характер. Формування Концепції соціальної політики України повинно виходити не тільки з апробованих міжнародних моделей, які функціонують за умов сталої економіки й відсутності кризових явищ і, в першу чергу, у провідних сферах життєдіяльності суспільства. Зміст соціальної політики України має формуватися з урахуванням реального рівня суспільного розвитку, ідеологічних наслідків та орієнтацій свідомості людей на ринкові перетворення. Також треба враховувати рівень сприйняття і особливості свідомості тих, на кого спрямована соціальна політика. Тобто, очікування такої соціальної політики, яка б безперечно перевагу віддавала людині як головному об'єкту. Однак на практиці представ-

*Василь Миколайович
Вишняков — пошукач
кафедри філософії,
соціології державного
управління ДФ УАДУ*

ники і законодавчої, і виконавчої влади головним суб'єктом соціальної політики вважають перш за все — державу. Цим самим провідними носіями такої соціальної політики виступають різні державні управлінські структури у сфері соціального захисту. Таким чином, численні служби соціального захисту «одіяло тягнуть на себе». Ефективність дій цих підрозділів в даному напрямку буде забезпечено, якщо суспільство через свої інституції формуватиме, спрямовуватиме та контролюватиме діяльність органів соціального захисту та відповідних посадових осіб виконавчої та законодавчої влади з урахуванням засобів, досвіду і особливостей методики ПР як закордонних країн, так і поки що незначні досягнення вітчизняних фахівців. На наш погляд, для побудови більш перспективної моделі соціального захисту населення доцільно огледіти ті досягнення, які вже засвоєні людством. Чим більш ми будемо знати про досягнення в інших умовах, тим серйозніше будуть наші власні наслідки. Тобто, при усій значимості національної специфіки, своєї власної ментальності, «больові точки» у соціальному напрямку сучасної людини залишаються тими ж і на Заході, і на Сході.

Для успішного здійснення соціальної політики в Україні треба створити підрозділи з ПР при відповідних відділах та управліннях. Логічна послідовність удосконалення соціального управління потребує формування та затвердження концепцій розробки на цій підставі відповідних програм. Основні напрямки соціальної політики на 1997-2000 роки стали першим державним нормативно-правовим документом, затвердженим Указом Президента України, який визначив стан та тенденції соціального розвитку в Україні, стратегічні цілі та пріоритетні напрямки соціальної політики.

В той же час, одним із напрямків реформування системи соціального захисту в Україні, згідно з відповідним проектом Tasis, є створення системи соціального моніторингу для прогнозування потреб і можливостей соціального захисту бідного населення, а також загальних тенденцій соціального розвитку, їх впливу на економіку в цілому.

На нашу думку, входження в наше життя поняття «ПР» пов'язано ще з появою в українському суспільстві нового типу відношень, покликаних до життя процесами демократизації політичної та соціальної системи і формуванням в економіці України ринкових структур і відношень.

ПР в системі соціального захисту населення повинно спрямовуватися на інформування громадськості про діяльність, досягнення, плани на майбутнє і відповідно підтримувати зв'язки з населенням.

ПР в системі соціального захисту населення України по суті фактично є новою сферою діяльності і практично в науковому плані не досліджувалися.

Якомога повніше інформування громадськості у

соціальному напрямку, на наш погляд, необхідне для того, щоб:

1. підвищити довіру громадян до служб соціального захисту населення;
2. залучити громадян до процесу досягнення мети соціальних реформ;
3. продемонструвати, що службовці, які втілюють ці реформи, є підзвітними;
4. надати важливу інформацію ЗМІ;
5. привернути увагу осіб, які відповідають за прийняття рішень, окремих зацікавлених груп та неурядових організацій до певних аспектів реформ;
6. оприлюднювати інформацію про прогресивні зміни, які відбуваються в соціальному напрямку;
7. заручитися підтримкою міжнародного співтовариства.

ПР в службах соціального захисту можуть виступати як інструмент впливу на суспільство. Служба, яка займається цими зв'язками має попереджувати і залагоджувати конфлікти, щоб громадськість підтримувала процес досягнення мети діяльності організації соціального захисту або не протистояла цьому, а відтак не гальмувала його. ПР займає проміжне місце між зв'язками із ЗМІ (зовнішніми зв'язками) та системою внутрішніх зв'язків з підрозділами організації. Цей підрозділ повинен вирішувати яку інформацію організація чи певна установа має подати для загального ознайомлення. Наприклад, проаналізувати певне питання та інформацію, що його стосується, є сильною чи слабкою стороною, становить додаткову можливість чи загрозу? Далі необхідно скласти список сильних сторін і можливостей — вони мають стати завданнями. Слабкі сторони і загрози треба виявляти і проводити їх нейтралізацію в плані управління кризовою ситуацією. Мету (щоденну, тижневу, місячну та річну) можна визначити згідно з робочим планом. Одночасно необхідно проводити зустрічі з керівництвом та ключовими працівниками для того, щоб методом «мозкового штурму» розробити стратегію досягнення мети. Також необхідно розробити систему оцінювання поточної роботи.

Змістові аспекти взаємодії служб соціального захисту з засобами масової комунікації (далі — ЗМК) визначаються не тільки тим, що чимало проблем економіки, політики, культури нарівні включені до сфери інтересів державних служб соціального захисту та «мас-медіа», що підготовка і популяризація прийнятих рішень здійснюються за допомогою ЗМК, що саме преса, радіо, телебачення, безпосередні стосунки з потребуючими забезпечувати соціальний, громадянський контроль за роботою служб соціального захисту. Справа у тому, що преса, радіо, телебачення, безпосередні контакти з потребуючими соціального захисту створюють своєрідну інформаційну середу, яка характеризується єдністю двох потоків: інформації — «зверху» і «зни-

зу». Інформація «зверху» несе дані про державні і адміністративні рішення («прямий зв'язок»), інформація «знизу» (зворотний зв'язок) — про те, як ці рішення сприймаються, які попити потребуючих соціального захисту. І в цій якості ЗМК закономірно включені у систему державного управління соціальними захистом поряд з законодавчою, виконавчою і судовою владою набирають статус «четвертої влади».

Організаційні аспекти взаємодії ПР служб соціального захисту з ЗМК пов'язані з необхідністю упорядкити, інститузувати за допомогою ПР сформовані відношення між представниками служб, ЗМІ та потребуючими соціального захисту.

Процесуальні (технологічні) аспекти взаємодії служб соціального захисту з ЗМК пов'язані з аналізом методів, заходів, форм, процедур діяльності відділів (управлінь) ПР та потребуючими соціального захисту. З очевидних причин завжди важливі стосунки, що складаються між працівниками служб, ЗМК та соціально незахищеними верствами населення. Без налагодження цих зв'язків працівники служб втрачають найвпливовіші шляхи здійснення своєї діяльності та її поширення. Більш того, ЗМК — джерело безкоштовної реклами: надіслане репортерів повідомлення може перетворитися в статтю; для вільного ефірного часу знайдеться місцеве повідомлення тощо.

Дослідження з довіри до джерела інформації показують, що джерело дійсно грає велику роль у впливі будь-якого переконливого повідомлення. Але дослідження також підказують, що немає єдиної характеристики комунікатора, котру можна б було назвати універсальною, особливо у сфері соціального захисту населення. Довіра до джерела є тендітним фактором, важливим у багатьох комунікативних ситуаціях, але достатньо важливим для з'ясування, які саме характеристики комунікатора несуть дійсну відповідальність за створення довіри.

Незважаючи на розуміння ролі іміджу в успішній діяльності служб соціального захисту, не всі представники даних підрозділів усвідомлюють значення постійної роботи з громадськістю, а саме з соціально незахищеними верствами населення. Можна провести таку аналогію між медициною і роботою ПР-служб. До лікаря частіше усього звертаються тільки тоді, коли шкода вже здійснена. Профілактичні міри в роботі з громадськістю так само важливі, як і для медицини, але настільки ж рідко використовуються на практиці.

Вся діяльність ПР повинна спрямовуватися на формування і зміцнення іміджу служб соціального захисту населення в суспільній свідомості потребуючих, що в остаточному підсумку сприяє просуванню запропонованих соціальних допомог та соціальних послуг.

Наукове і практичне значення проблеми полягає, насамперед, у постановці і визначенні підходів до

оцінки ролі ПР у соціальній сфері. Значного сенсу набувають методи ПР у соціальному захисті відносно організацій, які займаються лобіюванням. У зв'язку з цим Почепцов Г.Г. відмічає, що лобіювання — це спеціалізована частина Паблік рілейшнз, яка буде і підтримує відношення з урядом, з державними службами соціального захисту населення, в першу чергу для впливу на законотворчість та застосування законів.

Лобісти спираються на підтримку демонстрантів, організують кампанії у пресі, намагаються різними засобами посилити тиск на законодавців та державні установи. Слід тому розмежовувати прямі і непрямі засоби впливу. На нашу думку, прямі засоби в системі соціального захисту населення можуть включати наступні етапи:

1. приватні зустрічі з керівниками відділів соціального захисту населення;
2. проведення досліджень серед населення;
3. присутність та виступи на слуханнях;
4. надання професійних порад, допомога у підготовці законопроектів щодо соціального захисту та соціальної допомоги;
5. запрошення законодавців на різноманітні зустрічі з соціально незахищеними, малозабезпеченими верствами населення тощо;
6. внесок грошей на презентаційні кампанії щодо соціальної політики серед населення.

Непрямі методи впливу включають такі етапи:

- вплив потребуючих соціального захисту;
- опитування малозахищених та незахищених верств населення;
- залучення виборців з числа потребуючих соціального захисту;
- об'єднання різних соціальних груп, які мають загальні інтереси в даному напрямку тощо.

Тобто, люди з однаковими інтересами і попитами легше об'єднуються в групи, в результаті чого вони намагаються проводити свою політику, щоб прийняти певний закон. При цьому вони перекладають негатив на населення взагалі, котре, не маючи при цьому таких чітких об'єднуючих інтересів, не може виступити як єдине ціле і захистити свої інтереси.

Для визначення спрямованості впливу слід враховувати наступні характеристики:

1. Хто приймає рішення з даного питання?
2. Хто, скоріше за все, зможе підтримати позицію служби соціального захисту?
3. Хто, скоріше за все, не зробить цього?
4. На кого слід впливати в якості цільової аудиторії, щоби найкращим засобом просувати позиції служби соціального захисту?

Також необхідно виділити особливу роль «сходячого лобіювання», при якому потрібна мобілізація місцевих сил тиску на законодавців.

Аналізуючи дослідження з ПР закордонних вчених,

їх можна систематизувати відповідно до працівників служб соціального захисту, в наступні «міні-правила»:

- будьте незалежними: законодавцям до вподоби незалежні думки,
- будьте інформованими, глибоке знання предмета завжди допомагає,
- виходьте із загальних інтересів, не замикайтесь на вузьких цілях,
- будьте наполегливі, вплив потребує часу і зусиль,
- будьте практичні, потребуючі соціального захисту цінять практичні рекомендації,
- будьте відверті, оскільки відвертість завжди ціниться.

В Україні ж за пропозицією експертів Євросоюзу, побудова інформаційної стратегії щодо державної соціальної політики та допомоги населенню мала б ґрунтуватися на виконанні тих функцій, що їх прийнято виділяти в урядовій інформаційній політиці, а саме:

а) інформування засобів масової комунікації (зокрема, проведення прес-конференцій, підготовка рекомендацій для відповідних посадових осіб з соціальної роботи щодо виступів у пресі та інших засобах масового інформування);

б) здійснення внутрішньої та зовнішньої комунікації (зокрема, організація масових кампаній, виробництво та розповсюдження інформаційних матеріалів, орієнтованих на конкретні, цільові групи населення та на урядові структури і служби соціального захисту населення; публікація бюлетенів; проведення досліджень з метою визначення потреби урядових та неурядових структур в інформації; підготовка рекомендацій щодо внутрішньої та зовнішньої комунікативної політики; впровадження «внутрішнього стилю» соціальної політики);

в) робота з окремими запитами потребуючих соціальної підтримки та установ щодо чинних законів, законопроектів і нормативних актів соціального на-

прямку (зокрема, робота з індивідуальними заявами при призначенні грошових допомог);

г) збирання інформації та документації (зокрема, відбір та аналіз інформації у газетах та інших засобах масового інформування; збирання вирізок із газет та журналів і організація доступу до цього матеріалу тим, від кого залежатиме формування соціальної політики; надання бібліотечних послуг; моніторинг відповідних публікацій);

д) виконання представницьких функцій (зокрема, робота з запрошеннями, прийом українських та закордонних гостей; підготовка лекцій, матеріально-технічна допомога в організації конференцій та семінарів);

е) внутрішня автоматизація (зокрема, внутрішні електронні мережі, внутрішня та зовнішня електронна пошта, Інтернет);

ж) проведення дослідження, аналізу та моніторингу (зокрема, забезпечення відповідальних за формування соціальної політики осіб і відповідних підрозділів необхідними статистичними даними, кількісними аналізами та прогнозуванням).

P.S.: «Конструювання управління злагоди» методами ПР складає основу інженерування злагоди. Тобто, потребуючі соціального захисту можуть знайти необхідну інформацію щодо своїх потреб та соціальних допомог. Тому головним напрямком ПР є освітня робота серед громадськості. А у напрямку соціального захисту вона повинна проводитись через спілкування з людьми, через відповідні регіональні структури та ЗМІ. Важливого значення набуває довіра до джерела інформації, але і вона є тендітним і значущим фактором для з'ясування характеристики комунікатора у відповідності до створення довіри.

Також, особливого значення необхідно приділяти любіюванню у соціальній сфері. Як на нашу думку, завдяки йому можливо вирішення на державному рівні більшість питань щодо прийняття Законів та Постанов соціальної політики.

ЛІТЕРАТУРА :

1. Ансофф И. Стратегическое управление: пер. с англ. — М.: Экономика, 1989. — 519 с.
2. Біляцький С. Соціальний захист як ознака цивілізованості суспільства // Віче.-1998.-С.63-75.
3. Блажнов В. А. Паблик рилейшнз.-М.: Тандем,1994.-222с.
4. Почепцов Г.Г. Паблик рилейшнз, или как успешно управляют общественным мнением.-М.:Центр, 1998.-350 с.
5. Про вдосконалення державного управління інформаційною сферою від 16 вересня 1998 р. № 1033/98// Голос України. — 1998.— № 183.-23 вересня.-С.1-2.
6. Основні напрямки соціальної політики на 1997-2000 роки // Орієнтир. Додаток./Урядовий кур'єр.-1997.— № 202-203.-30 жовтня.-С.1-14.
7. Светова С. Лобізм як процес.-К.:Заповіт,1996.
- 1 Почепцов Г.Г.Паблик рилейшнз, или как успешно управляют общественным мнением.— М.:Центр,1998.— С.300.

МОЛОДЬ І СУСПІЛЬСТВО

Л.І.ШВИДКА ЕКОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ: НЕОБХІДНІСТЬ РОЗРОБКИ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ ТА ДОВКІЛЛЯ

Питання, що є життя, що є людина, що є суспільство, у чому сенс людського життя, чи є у нього шанси на існування і яке воно буде у майбутньому, як відбувається становлення людини є найбільш складними і водночас найважливішими для багатьох наук як біологічного напрямку так і суспільствознавчих — філософії, соціальної філософії, антропології тощо. Актуальність дослідження соціалізації молоді визначається також чітко позначеною практичною значимістю, оскільки вона безпосередньо пов'язана з вирішенням питань розбудови нової незалежної України, побудови її державності, пошуком свого шляху розвитку, відповідного до історичних традицій та менталітету, адже цілком закономірно пов'язувати майбутнє нашої держави з молоддю, яка є одним з її суттєвих потенціалів. Крім того, ми вважаємо, що дослідження цієї проблеми безпосередньо пов'язано з вирішенням нагальних молодіжних проблем, серед яких найгострішими є інтеграція і соціальна адаптація молоді до нових умов життєдіяльності, праця і здобування освіти, самореалізація і соціальна активність, соціальне самопочуття і девіантна поведінка тощо. Молодь треба враховувати як силу, котра вже сьогодні в багатьох випадках визначає сучасний і майбутній стан політичного, економічного та соціального розвитку суспільства, виступає важливим фактором збереження та розвитку культури сучасного соціуму.

Тому не викликає здивування сплеск уваги як з боку науковців, так і з боку спеціальних установ, що займаються вирішенням практичних молодіжних питань, до сучасної молоді, яка сьогодні становить приблизно 20% всього населення країни, та проблем її соціалізації, серед яких головне місце посідає вивчення умов соціалізації, механізмів здійснення цього процесу та факторів, що його обумовлюють. З самого початку треба зазначити, що увага дослідників сконцентрована на вивченні соціальних (у широкому розумінні цього слова) умов соціалізації, які обумовлюють взаємодію людини і суспільства (економічних, політичних, соціальних — в узькому значенні цього слова, духовних), тобто мова йде про взаємодію людини з відповідними соціальними інституціями, що несуть відповідальність за протікання соціалізації. На наш погляд, вивчення тільки соціального середовища соціалізації є недостатнім для визначення специфіки сучасних соціалізаційних процесів, оскільки останні сьогодні в значній мірі обумовлені також природним середовищем.

Спробуємо пояснити нашу думку. По-перше, однією з найважливіших рис людини як живої істоти є неможливість існування поза природного середовища, адже її поведінка і діяльність, розвиток фізіологічних і психологічних функцій нероз-

*Швидка Лідія Іванівна —
доцент кафедри
соціології
Дніпропетровського
державного
університету, кандидат
соціологічних наук*

ривно пов'язані з особливостями саме природних умов. Тому специфіка та механізми взаємодії людини з довкіллям повинні, на нашу думку, стати початковим пунктом, з якого треба починати дослідження проблем соціалізації молоді. По-друге, треба зауважити, що вплив навколишнього середовища на особистість у процесі її соціалізації, завжди супроводжується зворотнім впливом людини на природу, який, бажаного ми цього чи ні, є характерним моментом процесу побудови штучної сфери, необхідної для нормальної життєдіяльності. Саме цей вплив на природне середовище останнім часом виявляється таким значним і небезпечним, що не можна з певністю визначити, хто більше потерпає від цієї взаємодії, — людина чи природа. Доцільним буде привести з цього приводу думку фінського вченого, представника біосоціологічного напрямку, П.Куусі, який стверджує, що повстання природних ресурсів проти людини обумовлено неможливістю виконувати нею функції лідера еволюції. Ми й сьогодні не знаємо, — констатує вчений, — у якому напрямку рухається світ, ми не можемо ні якісно, ні кількісно оцінити вплив нашої діяльності на довкілля [1, с. 23-14]. Найбільш вірогідною у цьому випадку, на наш погляд, є відповідь про те, що значні, а в деяких випадках і непоправні, витрати несуть обоє суб'єктів цієї взаємодії, про що красномовно свідчать дані як медико-соціальних, соціологічних і психологічних, так і екологічних досліджень. Розглянемо деякі з них.

Насамперед зазначимо, що зміни, які відбуваються у нашому суспільстві і в усьому світі на порозі ХХ(віку, мають значніше більш глобальний і глибинний характер, ніж ми можемо собі уявити, адже мова йде про історичний процес зміни епох. Про початок нової епохи, про те, що попереду очікує людство зараз говорять фахівці практично всіх напрямків — математики і фізики, соціологи і психологи, юристи і політологи, педагоги і мистецтвознавці. Ми стоїмо на порозі нової ери, — констатують провідні американські соціологи Джон Несбіт і Патріція Ейбурден, які вивчають тенденції світового розвитку, — нас очікує найбільш важлива декада в історії цивілізації, період надзвичайних технологічних нововведень, величезних економічних можливостей, дивовижних політичних реформ, великого культурного відродження. Це буде декада, якої раніш не було, а її кульмінаційним моментом буде тисячоліття, 2000 рік [2, с.11].

Але, треба зазначити, що ці оптимістичні передбачення на практиці можуть бути значно погіршеними, а може й взагалі нездійсненими, оскільки поряд з надзвичайним розвитком різноманітних технологій все частіше фіксуються глобальні зміни природного середовища і клімату,

які вже у найближчі десятиріччя можуть нанести непоправну шкоду населенню Землі і внести свої негативні (а може й непоправні) корективи у вищезгаданий сценарій розвитку людської цивілізації. Ми вже «звикли» до вселяких природних катаклізмів — землетрусів, повенів, вулканічних катастроф, цунамі тощо, про які нам щоденно повідомляють засоби масової інформації, що забирають людські життя, нанносять непоправну шкоду господарству, навколишньому середовищу. Але є ще більш загрозливі чинники, хоча й вони не так впадають в око, які здатні привести до катастрофічних наслідків і поставити під загрозу майбутнє всього людства. Мова йде в першу чергу про, так званий, «парниковий» ефект накопичення вуглекислого газу в атмосфері, кислотні дощі, забрудненість атмосфери різноманітними відходами виробництва, посилення жорсткого випромінювання, причиною якого є все збільшуючіся озоніві дири, забрудненість світового океану тощо. Фахівці з екологічних проблем вважають, що існують два основні напрямки впливу на людей біосферних та ноосферних змін природного середовища: 1) пошкодження нормального протікання психо-фізіологічних процесів; 2) негативні зміни соціальних і економіко-технологічних умов життєдіяльності людей.

Щодо першого напрямку, то тут головним несприятливим фактором виступає збільшення до 2025—2050 р. у 2 рази вуглекислоти у атмосфері Землі, що приведе до глобального підвищення температури довкілля на 1,4—4,5 градусів по Цельсію, різкого погіршення умов та ефективності сільськогосподарської праці, погіршення якості та зменшення кількості продуктів харчування. [3, с.98]. Розмірковуючи відносно другого фактору, ми можемо визначити його дію таким чином — регіональні зміни клімату приведуть до значного погіршення соціальних умов життя населення, що пов'язано, поперше, з утворенням зон екологічної небезпеки і вимушеної міграції значних мас населення та переміщення виробничих підприємств у нові регіони, внаслідок чого відбудуться значні зміни у промислових і сільськогосподарських технологіях, порушення звичної трудової діяльності, всього укладу життя, а по-друге, із різким збільшенням витрат на захисні споруди, розробку нових промислових і сільськогосподарських технологій, надання соціальної, медичної допомоги переселенцям тощо.

Щодо України, то треба констатувати, що поряд із негативними глобальними факторами, що обумовлюють стан природного оточення людини, тут діють не менш загрозливі регіональні фактори, які ще більше ускладнюють екологічну ситуацію в нашій країні. Взагалі треба наголосити, що екологічна ситуація в Україні з-поміж інших вважається чи не

найскладнішою.

Щороку в атмосферу викидається 17 млн. тон шкідливих речовин. У 21 місті, де мешкає 22 відсотка населення, забрудненість повітря перевищує гранично дозволена концентрація. Понад 60 відсотків чорноземів в Україні зіпсовані, щороку втрачається близько 100 тисяч гектарів родючих ґрунтів, більш 800 сіл не мають сьогодні своєї питної води тощо [4, с. 11].

Тому не є дивним, що стан здоров'я населення України в останні роки різко погіршився, що знайшло відображення у наступних показниках:

— по-перше, у небезпечному зростанні смертності працездатного населення (вже маємо найвищу в світі смертність працездатних чоловіків), а також у поступовому зниженні тривалості життя (хоч і не такому значному, як у Росії); основні причини зростання смертності — серцево-судинні захворювання, травматизм, онкологія;

— по-друге, у спалаху соціально-кризової захворюваності, пов'язаної із деградацією особистості (наркоманія — зростання у 3,8 разів до рівня 1990 р., алкоголізм — у 2,5, травматизм — у 2, венеричні захворювання — сифіліс — у 15, а СНІД — у сотні разів);

— по-третє, у повзучій експансії інфекцій, традиційно пов'язаних з бідністю (туберкульозу — смертність зросла вдвічі, кишкових інфекцій, гепатиту). Інфекційній експансії сприяє поширення і помолодшення хронічної неінфекційної соматичної захворюваності, перш за все, системи кровообігу (на 50%), ендокринно-імунної і онкологічної — значною мірою за рахунок Чорнобильського контингенту [5, с. 65].

«Відлуння Чорнобилю» сприяє тривалому послабленню здоров'я вагітних та породіль (анемії вагітних почастишали у 3,5, захворювання кровообігу — у 2 рази), та найяскравіше виявляється у тому, як відбувається зростання захворюваності у дітей віком до 15 років. У дітей значно зросла частота функціональних порушень кровообігу (до 27%), травлення (до 17%), нейроендокринно-імунних (до 10%). Майже на 50%, порівняно з 1990 роком, збільшилась частота порушень формули крові. На чверть зросла і дитяча інвалідність, кількісно — переважно за рахунок дитячого церебрального паралічу та психіатричних захворювань, а якісно (зі збільшенням питомої ваги) — саме за рахунок екологічно обумовленої етіології — вроджених вад і аномалій, ендокринної патології. [5, с. 65 — 66]. Тому не дивно, що три мільйони українських дітей — майбутнього нації — нагально потребують санаторно-курортного лікування, а ще 12 мільйонів — систематичного оздоровлення.

В 1991 році смертність в Україні вперше за

повоєнні роки перевищила народжуваність. Різко зросла чисельність немовлят з важкими фізичними та розумовими збоченнями. За даними медичних досліджень, загальна патологія молоді становить 919,7 на 1000 чоловік, тобто майже кожна молода людина має відхилення у стані здоров'я. Отже ми цілком будемо праві, якщо, по-перше, визначимо стан здоров'я молоді України як катастрофічний, а по-друге, зробимо висновок, що в значній мірі він обумовлюється станом екологічних умов навколишнього середовища.

Щодо соціологічних досліджень, то вони теж фіксують значне невдоволення молоді як станом свого здоров'я, так і екологічними умовами життя. За даними спеціалістів самооцінка стану здоров'я молоді виглядає нині у такий спосіб: дуже добрий — 24%; задовільний — 47%; поганий — 11%; дуже поганий — 1% [4, с. 11].

Екологічним станом навколишнього середовища задоволені лише 5% респондентів; в рівній мірі задоволені і незадоволені — 32%, незадоволені — 63% [4, с. 84].

Усвідомлення глобальності і гостроти сьогоднішньої екологічної кризи стимулює вносити суттєві корективи у погляди на проблеми соціологічного аналізу взаємодії суспільства і природи, людини і довкілля, який повинен сприяти поглибленню і розвитку наукових уявлень стосовно специфіки природно-адаптаційної системи суспільної життєдіяльності та механізмів екологічного регулювання.

Питання про природне підґрунтя суспільного життя завжди привертало до себе увагу дослідників. І хоча практично всі вони робили висновок про фундаментальну значимість природи для існування людства, питання взаємодії суспільства і природи, людини і довкілля вирішувалися ними по-різному. Можна привести висловлювання з цього приводу вельми знаменитих вчених, позиції яких відносно оцінок впливу людини на природу, принципів побудови стосунків між ними, є протележними. Наприклад, Т. Мор у праці «Утопія» констатує наявність варварського відношення людини до природного середовища і наголошує на необхідності пошуків шляхів раціонального відношення до нього. Жорстка пристрасть до накопичення багатства, порок, який мають всі народи — зазначає він, — закономірно приводить до того, що люди перетворюють у пустиню до того ж і все живе [6, с. 366].

А в праці Гегеля «Філософія природи» ми можемо прочитати про те, що людина завжди знаходить способи боротьби з природою, незважаючи на те які б сили вона не розвивала і використовувала проти людини — холод, хижаків, вогонь, воду, причому хитрість розуму людини дозволяє йому використо-

увати ці сили одну проти другої і завдяки цьому зберігати себе [7, с.13], тобто природні сили вважаються ворожими людству, що приводить до необхідності постійної боротьби з ними і саме ця боротьба є умовою існування людини.

Слід також відмітити, що міра співвідношення взаємного впливу «природи на людину» і, навпаки, «людини на природу» не є незмінною величиною в цій взаємодії, що пов'язано з розширенням можливостей людини не просто впливати на природу, а й навіть кардинально змінювати її «зовнішній вигляд». Характер та зміст стосунків людини і природи знаходять відображення у відповідних парадигмах їх взаємодії. Так, В.А.Кутирьов виділяє три основні етапи цієї взаємодії і формулює наступні парадигми [8, с.5]. Перший етап він характеризує, як такий, що демонстрував повну залежність первісної людини від природи, яка прагнула, з одного боку, якимось пристосуватися за допомогою різноманітних ритуалів і «табу» до грізних, таємничих сил природи, а з другого, — зберегти з нею, так би мовити, доброзичливі стосунки, щоб не порушити її цілісності і не визвати на себе її гнів. Парадигма цього періоду може бути визначена за допомогою терміну, який в найбільшій мірі відображає сутність моменту — «спостереження».

Другий період взаємодії людини та довкілля визначається поступовим збільшенням впливу на природу з боку людини. На ранніх етапах цього періоду, коли масштаби споживання природних багатств ще були незначні, знаряддя праці були ще недостатньо розвинуті, технології досить примитивні, відношення до природи можна характеризувати як суперечливі. Її розглядали, з одного боку, як ідеал гармонії, саму довершеність, неперевершений еталон, а з другого, як джерело різноманітних ресурсів, призначених задовольняти все збільшуючіся людські потреби. Так, у розвинутих країнах кожні 15 років подвоюється загальний обсяг товарів та послуг. Щоб задовольнити попит населення на товари, які виробляються з деревини, за 70—90 роки вирублено дві треті лісів, що покривають Землю.

Бурхливий розвиток науки і техніки різко зміцнив позицію людини у зв'язці «людина — природа», що призвело спочатку до нещадної експлуатації природного середовища, а потім і до екологічної кризи. Зміст парадигми взаємодії людини і природи цього періоду визначається намаганням людини стати господарем природи, опанувати ресурси всієї планети і дістає умовну назву — «людська діяльність».

Поступово приходять розуміння необхідності розробки нової парадигми, адже наслідки попереднього етапу, як ми вже показали раніше, виявилися катастрофічними як для людини, так і до природного середовища, і поставили під загрозу подальше

існування не тільки людського роду, а й всього живого. Зміст та характер нової парадигми, відображаючи нове ставлення людини до природи, перехід від ролі «господаря» до ролі «партнера», розкриваються у термінах — «партнерство», «діалогічне спілкування», «порозуміння», «біологічна самоідентифікація», «співробітництво» тощо.

Підґрунтя цієї сучасної парадигми, яка сьогодні ще знаходиться у стадії розробки, складають ідеї розуміння людини як частини природи, самоідентифікації людини на підставі біологічних уявлень про себе, розуміння людського роду як лідера еволюційного процесу, солідарності людей у боротьбі за виживання і подальший розвиток всього людства, що потребує широкого суспільного та індивідуального розуміння сутності цих змін, формування нових цінностей і альтернатив соціальної та індивідуальної поведінки [9, с.110].

І це знову повертає нас до проблем молодіжної соціалізації, адже одне констатування факту про необхідність певних дій як стосовно розробки нової парадигми, так і стосовно її розуміння, освоєння і втілення у практику реального життя, так і залишиться на рівні хоча й важливої, але безплідної розмови, оскільки, як ми вже наголошували, важливим є не тільки той факт, що, природне середовище є дуже важливим фактором соціалізації, а й те, що не менш суттєво, нове ставлення молоді до природи може народитися тільки за умов успішного проходження нею певних етапів соціалізації.

Крім того, на нашу думку, важливе значення для успішного подання кризової ситуації у стосунках «людина — природне середовище» має інформованість як всього населення, так і молоді України про реальний стан довкілля, про можливі шляхи розв'язання певної екологічної проблеми, оскільки сьогодні, завдяки значним матеріальним труднощам, багатьом молодим людям недоступні серйозні наукові часописи, в яких ґрунтовно розглядаються ці проблеми.

Розуміючи соціалізацію як взаємодію індивіда і суспільства, в процесі якої особистість, засвоюючи певний соціальний досвід (знання, навички, норми, цінності тощо), набуває соціальності, тобто ті конкретні історичні риси і якості, які повинні забезпечити йому можливість успішно функціонувати в цьому суспільстві, спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми, ми вважаємо що у процесі соціалізації молоді навчається як себе поводити в тій чи іншій ситуації, як переживати всякі події і виявляти почуття, яких морально-етичних орієнтирів додержуватися, як ефективно приймати участь в міжособистісному спілкуванні і сумісній діяльності, як організувати свій побут тощо.

На нашу думку важливе місце в цьому переліку повинні зайняти ті соціальні риси і якості, які спрямовані на здійснення взаємодії з навколишнім природним світом у відповідності з новою парадигмою у дусі партнерства, спілкування; вміння пізнавати природний світ, розуміти своє місце в ньому, знаходити шляхи збереження і подальшого розвитку довкілля, тобто мова йде про необхідність формування екологічної свідомості молоді України, що дозволить не тільки поліпшити стосунки людини і природи, а також задіяти до вирішення екологічних проблем чималий молодіжний інтелектуальний потенціал.

Розмірковуючи про сутність етапів, у ході яких формуються сталі стосунки між людиною та природним і соціальним світами, ми можемо у самому загальному вигляді визначити їх таким чином:

1) стосунки між людиною та реально існуючими природним і соціальним світами носять пасивний характер, останні виступають як, хоча й поки що не засвоєні, але потенційні об'єкти його майбутньої діяльності;

2) стосунки між вищезначеними суб'єктами спілкування стають дедалі більш активнішими, адже людина поступово, завдяки різноманітним соціальним інституціям, отримує необхідну інформацію про ці світи і опановує її на теоретич-

ному рівні;

3) стосунки між людиною та природним і соціальним світами можна характеризувати як активні, освоєні на практичному рівні, підкріплені відповідними знаннями, цінностями, соціальними установками і репрезентуючі сферу його розумної діяльності у відповідності до сформованою у нього спрямованості на активні дії, що можна вважати певним результатом соціалізації.

Як ми вже зазначали людина є біосоціокультурною істотою, тому і вивчення процесу її соціалізації передбачає застосування нового підходу, проблемне поле якого складають — цілісне буття людини, її місце в природному і соціальному світах, її відношення до природи, суспільства, культури, до інших людей і самої себе, сенс її існування на землі. Вивчення цих феноменів допоможе, з одного боку, створенню нової парадигми, яка буде визначати взаємодію людини і навколишнього світу, розробка якої є для України вельми актуальною, а з другого — стане науковим підґрунтям щодо практичної діяльності багатьох соціальних інституцій (освітніх закладів, засобів масової комунікації, молодіжних рухів), які безпосередньо приймають участь у здійсненні соціалізації молоді і формуванні екологічної свідомості.

Бібліографічний список

1. Кууси П. Этот человеческий мир / Пер. з англ. — М., 1988. — С. 23-24.
2. Naisbitt J., Aburdene P. Megatrends 2000; The new directions p.11, for the 1990' s. — Morrow — 1990. — № 4.
3. Зараковский Г.М., Степанова Г.Б., Авдеева Н.Н. Социально-психологические последствия глобальных изменений природной среды // Человек. — 1995. — № 3
4. Молоде покоління нової України — К.: А.Л.Д., 1995.
5. Рогожин О. Стан здоров'я та соціальний захист «чорнобильців»// Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення /Збірник наукових статей. — Київ : НВФ «Студцентр»/ Ніка — Центр, 1998.
6. Мор Т. Утопия. — М., — 1973.
7. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3-х т. — М., 1975. — Т.2: Философия природы.
8. Кутырев В.А. Человек и мир: три парадигмы взаимодействия // Филос. и социол. мысль. — 1991. — № 7.
9. Лукашевич Н.П. Социология воспитания: краткий курс лекций. — К., МАУП, — 1996.

**Ю.В. КУЛИК
СТУДЕНТЫ ВУЗОВ О
ПЕРСПЕКТИВАХ СВОЕГО
ТРУДОУСТРОЙСТВА**

Современному периоду внедрения в Украине рыночных отношений присуще обострение проблемы трудоустройства выпускников высших учебных заведений. Данная ситуация обусловлена как низкой конкурентоспособностью выпускников вузов на рынке труда, которая заключается в отсутствии практического опыта, часто недостаточной теоретической подготовкой, отсутствием навыков ведения переговоров, так и постепенным понижением спроса на выпускников со стороны работодателей — в рамках всеобщего уменьшения вакантных рабочих мест, высокими требованиями к претендентам. В то же время, согласно результатам социологического исследования, проведенного кафедрой социологии ДГУ (1998г.), большинство студентов (73,1%) предпочитают работу с высокими требованиями, когда труд оценивается индивидуально, каждый отвечает сам за себя и непременным условием является высокий заработок.

В результате оказывается, что поствузовская молодежь, предъявляя завышенные требования к организации и оплате труда, не устраивает современных работодателей, предпочитающих нанять высококвалифицированного и опытного работника. Как результат, современная ситуация трудоустройства выпускников высшей школы продолжает ухудшаться, приобретая все большую актуальность.

Современная социально-экономическая ситуация ставит студенческую молодежь в достаточно сложные условия. Невозможность удовлетворить материальные потребности за счет хорошей учебы, добросовестного и честного труда формирует у одних неуверенность, а у других циничное отношение к жизни. Состояние неопределенности в будущем, необходимость платить за получение образования, рост безработицы, пренебрежительное отношение правительства к жизненным заботам подрастающего поколения — все это приводит к кризису ценностного сознания молодежи. Молодым приходится самим решать, что ценнее — обогащение любыми средствами или приобретение специальности, высокой квалификации, обеспечивающей способность адаптироваться к новым условиям.

Если ранее существовавшая система распределения фактически решала проблемы трудоустройства выпускников высшей школы, то сегодня почти каждый сталкивается лицом к лицу с конкуренцией на рынке труда, где он должен продемонстрировать свои умения и навыки, знания и способности, доказать свою профессиональную пригодность.

Реализуют свой профессиональный потенциал наилучшим образом далеко не все выпускники высшей школы. В основном, это студенты, обладающие наиболее высоким уровнем подготовки или имеющие «надежные» каналы трудоустройства. Другие же выпус-

*Кулик Юлия
Владимировна —
аспирант кафедры
социологии
Днепропетровского
государственного
университета.*

кники вузов вынужденно прибегают (даже несмотря на имеющиеся у них современные профессии) к понижению своего профессионального статуса и выбирают рабочие места, не требующие высшего образования и приобретенных в вузе определенных умений и навыков.

С целью более глубокого исследования этих и других близких к ним проблемам кафедрой социологии Днепропетровского государственного университета было проведено исследование, посвященное проблемам жизнедеятельности студентов, их духовного мира, профессионального самоопределения (1999г.). Анкетный опрос проводился по специально разработанной программе. Выборка составила 400 человек — студентов государственных и частных высших учебных заведений г. Днепропетровска. Данные, полученные в результате исследования показали, что большинство студентов относятся к своему будущему достаточно оптимистично, надеясь на лучшее (79%), что немаловажно, учитывая создающуюся социально-экономическую ситуацию, когда основная масса населения оказалось в условиях «выживания». 12% респондентов к своему будущему относятся неопределенно, 4% ответивших ожидают худшего. Показательным является тот факт, что среди опрошенных студентов частных вузов вообще нет таких, кто неопределенно относится к своему будущему или ожидает худшего. В то время как у студентов государственных вузов данные показатели соответственно 13% и 5%. Эту ситуацию можно объяснить несколькими причинами. Прежде всего тем, что студенты частных вузов имеют более твердое материальное положение (94% считают себя материально обеспеченными). Данный показатель среди респондентов, обучающихся в государственном вузе несколько меньше (81%). В то время как 19% студентов денег не хватает и на продукты питания. Также об уверенности в будущем можно судить по ответам на вопрос «Уверены ли Вы, что сможете найти работу по специальности после окончания вуза?». 82% студентов частных вузов и 62% студентов государственных вузов уверены в том, что у них будет работа после окончания учебы. Остальные ответы распределились таким образом. Оставшиеся 18% респондентов частных вузов затруднились с ответом, в то время как среди студентов, обучающихся на общих основаниях 24% ответили, что работу найти они, скорее всего, не смогут вообще. Учитывая данные показатели, весьма объяснимым является тот факт, что наблюдается явное смещение количества неопределившихся с будущим и ожидающих худшего, в сторону учащихся государственных вузов.

Продолжая анализ причин, по которым студенты частных вузов более уверены в своем будущем и

в том, что им не угрожает безработица, наряду с материальным положением предлагаем рассмотреть такие вопросы, как основные мотивы поступления в вуз, отношение к избранной специальности, удовлетворенность получаемыми знаниями и уровень успеваемости студентов частных и государственных вузов.

Из числа предложенных вариантов ответов относительно основных мотивов поступления в вуз, наибольшее количество респондентов — учащихся государственных вузов выделили три (на их взгляд) основных: материальный достаток (49%), престижное положение (45%) и диплом о высшем образовании (41%). У студентов — учащихся частных вузов, ответы распределились несколько иначе. На первое место также вышел такой мотив поступления, как материальный достаток (100%), однако в числе следующих основных мотивов студенты указали такие как: «стать специалистом» (59%) и «стать культурным человеком» (47%). Показательным является и то, что такие мотивы поступления в вуз как: «чтобы не призвали в армию», «не задумывался», «интересный круг общения», «беззаботное существование» у студентов частных вузов отсутствуют вообще.

И, возможно, как следствие — различия в уровне успеваемости. Судя по результатам вышеупомянутого исследования, студентов, обучающихся на «отлично» почти в два раза больше в частном вузе, чем в государственном (соответственно 24% и 13%), в то время как обучающихся на «4» и «3» более чем в два раза больше в государственном вузе (соответственно 28% и 13%).

Можно предположить, что студенты, которые в качестве основных мотивов поступления отметили такие, как: «чтобы не призвали в армию», «беззаботное существование», или просто «диплом о высшем образовании» и составляют основную массу тех, чья успеваемость в государственном вузе средняя или же ниже средней.

Также респондентам был задан вопрос «Каково Ваше отношение к избранной специальности в настоящее время?». 27% учащихся государственных вузов ответили, что своя специальность их очень привлекает. Данный показатель у студентов частных вузов составляет 59%. Избранную специальность отметили как непривлекательную 19% студентов государственных вузов и 6% частных. Данные показатели также объясняют причину более высокой успеваемости студентов в частных вузах и, несомненно, являются следствием того, что среди мотивов поступления в вуз, студенты частных вузов мотив «стать специалистом» выделили в один из основных.

Что же касается удовлетворенности получаемыми знаниями, то 76% опрошенных в частных вузах не устраивает уровень получаемого образования, в

то время как данный показатель среди студентов государственных вузов составляет 15%. Знания, предлагаемые в частных и государственных вузах по схожим специальностям вряд ли сильно отличаются, скорее дело в том, что студент, поступивший в вуз, чтобы стать хорошим специалистом предъявляет более высокие требования к получаемым знаниям, чем тот, кто пришел получить просто диплом о высшем образовании, либо по каким-то другим причинам.

Полагаясь на вышесказанное, можно заключить, что студенты достаточно осведомлены о проблемах трудоустройства, и многие реально оценивают создавшуюся ситуацию. Однако, более уверенно себя чувствуют студенты частных вузов, поскольку у них больше шансов рассчитывать при трудоустройстве на помощь родителей (71%), в государственных вузах соответственно — 38%. Также немаловажную роль играет то, что частные вузы готовят специалистов в основном по «престижным» специальностям, пользующимся спросом на рынке труда, что и дает основание большинству учащихся быть уверенными в том, что они смогут найти работу по специальности после окончания вуза, а значит более уверенно смотреть в будущее.

Полученные данные свидетельствуют о том, что эффективность формирования трудовых и профес-

сиональных ориентаций студенческой молодежи зависит от мотивации и стимулирования труда по соответствующим профессиям (специальностям), а также от спроса на данную профессию (специальность) на рынке труда и возможности использования тех знаний, которые получены при обучении соответствующей профессии. Эти обстоятельства необходимо обязательно учитывать при прогнозировании объемов подготовки специалистов с высшим образованием.

Необходимо также более тесное сотрудничество в системе «вуз — служба занятости — предприятие». Учебные заведения должны больше внимания и времени уделять преддипломной и последипломной практике, используя ее как дополнительную возможность в трудоустройстве выпускников.

Известно, что в зарубежных образовательных учреждениях такие курсы, как «Планирование карьеры» и «Основы предпринимательства» — преподаются давно и отлично себя зарекомендовали. Их введение продиктовано рыночной экономикой. Молодой человек, обучаясь по данным программам, учится адекватно оценивать себя и свои возможности, планировать свое профессиональное будущее, свою карьеру. Аналогичные курсы, возможно, следовало бы ввести и в нашу образовательную практику, но с учетом украинской действительности.

**Л.А. ПІРОГ
МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ
ШОДО ПОШИРЕННЯ СЕРЕД МОЛОДІ
ШЛЮБНО-РОДИННИХ ЗНАНЬ**

Зміни у соціально-політичному житті нашої країни дали поштовх значним змінам у державній молодіжній політиці. Молодь у суспільстві не є чимось монолітним, її внутрішня неоднорідність і різноманітність потребують такої ж різноманітності підходів у створенні повноцінних умов для розвитку, вибору життєвих орієнтирів, для надання допомоги у вирішенні її проблем. Ці та інші питання полягли в основу цілого ряду досліджень, спрямованих на поглиблене вивчення тих соціальних процесів, які відбуваються зараз, а також пошук методологічних засад соціальної політики, та зокрема, сімейної, і в зв'язку з цим розробку оптимальних форм соціальної роботи.

Політика держави по відношенню до сім'ї до кінця 80-х років не була спеціальним об'єктом наукового аналізу. Новий етап у розвитку наукових поглядів у цій галузі відноситься до початку 90-х років і пов'язаний з процесами усвідомлення ролі сім'ї у суспільстві, та необхідністю здійснення цілеспрямованої державної сімейної політики. Перш за все треба дати визначення терміну «сімейна політика». Саме цей термін у вітчизняній науковій літературі використовується відносно нещодавно, з кінця 80 — х років. Однак широкого розповсюдження не мав. Тільки у рамках підготовки до міжнародного року сім'ї цей термін став більш вживатися, що і відіграло велику роль у його становленні. У науковій літературі різні автори визначають термін «сімейна політика». На мій погляд, специфіку та суть сімейної політики найбільш повно і точно визначив С.В. Дармодехин. Державна сімейна політика покликана системно вирішувати завдання зміцнення сім'ї та сімейних цінностей, забезпечення її інтересів у процесі суспільного розвитку, здійснення експертизи життєдіяльності сім'ї, а також тих рішень, які приймаються органами влади з точки зору їх відповідності меті та принципам державної сімейної політики, створення необхідних умов для реалізації сім'єю своїх функцій на ґрунті власної групової діяльності, активізації суб'єктивної ролі сім'ї у процесі здійснення державної сімейної політики, а також забезпечення захисту сім'ї. (1, 9).

Одним з важливих напрямів молодіжної політики держави визначена соціальна допомога молоді, для реалізації якої створюється мережа державних центрів соціальних служб для молоді (ДЦССМ). Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» спеціально підкреслює необхідність «правового та соціального захисту молодих громадян, перш за все осіб, які не досягли 18 років, з метою створення необхідних стартових можливостей для їх повноцінного соціального становлення та розвитку».

Головною метою соціальної роботи з дітьми і молоддю є створення умов позитивно орієнтованої соціалізації особистості, що сприяє соціальній адаптації та самореалізації молодого покоління

*Пірог Людмила
Анатоліївна — аспірант
кафедри соціальної
роботи та кадрового
менеджменту
Дніпропетровського
державного
університету.*

в інтересах особистості і суспільства. Соціальна робота передбачає взаємодію двох пріоритетних аспектів діяльності держави з одного боку — це надання будь-яких видів соціальної допомоги різним категоріям дітей та молоді, а з іншого — діяльність соціальних інституцій, спрямована на розкриття творчого потенціалу дітей та молоді.

Що до соціалізації особистості, то вона здійснюється під впливом ряду факторів, які умовно можна поділити на три групи:

1) макрофактори (суспільство, держава, планета, космос);

2) мезофактори (етнокультурні умови, тип мешкання, місце та умови проживання і розвитку людини);

3) мікрофактори (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільне середовище, релігійні установи, товариство однолітків, трудовий колектив, громадські об'єднання тощо).

Усі ці фактори впливають на кожну конкретну людину по-різному. Динаміка їх розвитку і впливу залежить від рівня розвитку суспільства, науки і техніки та індивідуальних якостей особистості.

Соціальна робота з дітьми і молоддю здійснюється через мережу соціальних інституцій, в тому числі соціальних служб для молоді, що є сукупністю різнопрофільних установ, діяльність яких спрямована на відродження зруйнованих соціально-економічних, політичних, медико-екологічних, правових, психолого-педагогічних та інших умов. Саме соціальні служби для молоді забезпечують на сучасному рівні розвиток і виживання молоді, й повну самореалізацію.

Система соціальних служб для молоді конституювалася Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 року. Реально система соціальних служб для молоді почала складатися на місцях з 1991 року і мала найрізноманітніші форми і напрямки, спеціалізацію та структуру. Типове Положення про соціальні служби для молоді (ССМ) визначило функції соціальних служб, більшість з яких так чи інакше стосується захисту прав молодих клієнтів, розвитку їх особистості, їх соціальної опіки.

Протягом останніх років в Україні почала формуватися і реалізовуватися якісно нова молодіжна політика. Її мета — створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов і гарантій для самовизначення, інтелектуального, морального й фізичного розвитку молоді, реалізація її творчого потенціалу. Здійсненню цієї політики значною мірою посприяли «Декларація про основи державної молодіжної політики в Україні», Закон «Про сприяння соціальному станов-

ленню і розвитку молоді в Україні», ряд інших державних актів.

Останнім часом молодіжна проблематика стала однією з найважливіших галузей наукового дослідження, бо саме молоде покоління є осередком найбільш гострих суперечностей суспільства. Тому, адекватне осмислення тих чи інших проблем молоді, як певної соціально-демографічної групи, дозволяє не лише з достатньо високим ступенем ймовірності прогнозувати окремі тенденції суспільного розвитку, але й запобігати виникненню різного роду конфліктів.

В умовах трансформації українського суспільства багато які проблеми виникають у процесі включення молоді в суспільні структури й відносини, оскільки відбувається він у досить агресивному по ставленні до молодих людей середовищі. А це, звичайно, не може не позначитися на їхньому ставленні до окремих сфер життєдіяльності.

Слід зазначити, що соціальні служби працюють з молоддю 15-28 років, тобто це молоді люди, які готуються до шлюбу, перебувають у шлюбі та виховують дітей, а деякі вже

розійшлися. Отже, всі проблеми, що їх розв'язують ССМ зі своїми клієнтами, так чи інакше стосуються проблем молоді сім'ї. В Україні віковий ценз молоді, яка бере шлюб, зменшився, і водночас збільшилася кількість розлучень серед молодих сімей, що прожили разом до 1-2 років. Дослідження свідчать, що молоді до шлюбу не підготовлені. Тому одним з напрямів роботи соціальних служб з молоддю я вважаю підготовку її до сімейного життя. Така робота проводиться серед учнів шкіл, ПТУ, студентської молоді. Вона може бути масовою, груповою та індивідуальною.

Основними напрямками роботи соціальних служб для молоді з молоддю сім'єю виявляються:

1) підготовка молоді до вступу в шлюб;

2) робота з молодими сім'ями з організації різних напрямів життєдіяльності сім'ї, зокрема, допомога батькам у розв'язанні різноманітних проблем сімейного виховання;

3) сімейна психотерапія.

Підготовка молоді до вступу в шлюб включає такі заходи:

— робота з учнями шкіл, ПТУ, технікумів, вузів;

— робота служби знайомств при ОЦССМ;

— робота з молодими парами, які подали заяву до загсів про одруження (консультації психологів, юристів, гінекологів, андрологів, економістів, наркологів, педагогів); укладання шлюбного договору; спеціальні навчально-консультативні бесіди з молодими з питань планування сім'ї; підготовка й видання рекламних довідково-інформаційних матеріалів про використання контрацептивів;

— робота телефону Довіри (ТД) з молоддю, яка збирається укласти шлюб, з молодими сім'ями й тими, хто збирається розлучитись.

Таким чином, треба сказати, що соціальна робота з молоддю є одним з напрямів державної молодіжної політики. Соціальна робота в більшій мірі ніж інші сфери суспільного життя змінюється з часом і залежить від нього. Для розробки і проведення науково виваженої соціальної політики, частиною якої є соціальна робота необхідною умовою є доскональне вивчення ситуації у молодіжному середовищі.

У 1990 — ті роки, в період становлення соціальної роботи як професійної діяльності стали розвиватися дослідження та програми у галузі соціальної роботи з сім'єю. У 1996 р. програма «Молода сім'я» реалізувалася практично всіма соціальними службами України, що свідчить про актуальність проблеми, нагальну потребу молоді, молодих сімей в отриманні соціальних послуг різних видів, соціальної допомоги. Це підтверджує також статистика. За даними УДЦССМ у 1996 р. соціальними службами для молоді надано всього соціальних послуг молодим сім'ям — 128722, у тому числі: психолого-педагогічних — 52514, правових — 8169, медичних — 15017, профорієнтаційних — 5273, інформаційних — 24813, консультаційних — 12652, а також різних видів матеріальної допомоги — 3912, інших — 8701. Крім того, зафіксовано багато звернень на ТД: із проблем сім'ї, міжособистісних взаєностосунків — 14668, з сексуальних питань — 2369 (4, 88).

У зв'язку з цим програма «Молода сім'я», яка реалізується всіма соціальними службами для молоді в Україні, має на меті надання конкретної соціально-психологічної, психолого-педагогічної, юридичної, медико-соціальної допомоги молодим сім'ям у практичному розв'язанні питань їх стабілізації, подоланні конфліктності, у підготовці молоді до шлюбу, профілактиці сімейної дисгармонії, сімейного неблагополуччя, підготовці молодих батьків до виконання батьківських обов'язків.

Як свідчать дослідження, проведені УДЦССМ, молодь вступає до шлюбу не підготовленою до сімейного життя. В процесі сімейного та шкільного виховання цим питанням не приділяється належної уваги, тому організація життєдіяльності молодої сім'ї має цілий ряд проблем, з якими стикається молоде подружжя після вступу до шлюбу. Тому до завдань соціальних служб входить надання соціальної допомоги молоді з метою профілактики захворювань, наркоманії, алкоголізму, СНІДу, допомоги з питань планування сім'ї, народження бажаних і здорових дітей, їх якісного виховання та ін.

Цей напрям у роботі центрів ССМ у 1996 р.

реалізувався з використанням наступних форм і методів соціальної роботи. Центри ССМ здійснюють цілеспрямовану роботу з молоддю з підготовки до сімейного життя, планування сім'ї. Наприклад, для Дніпропетровського МЦССМ підготовка молоді до сімейного життя є провідним напрямом роботи за програмою «Молода сім'я». Метою цієї роботи виступають наступні положення:

- орієнтація молоді на традиційні цінності сім'ї;
- підвищення рівня правових, психолого-педагогічних знань молоді;
- стабілізація емоційно-психологічного клімату в сім'ї та суспільстві;
- соціально-психологічна та педагогічна допомога сімейній молоді;
- комплексне дослідження проблем молодої сім'ї та підготовка науково-обґрунтованих рекомендацій органам державного управління для їх розгляду на використання у роботі.

Це підтверджується і проведеними дослідженнями: роль сім'ї в системі життєвих цінностей сучасної молоді посідає одне з пріоритетних місць. З цією метою для учнів загальноосвітніх шкіл, ПТУ, студентської молоді, молодих робітників (у деяких службах разом з Центрами здоров'я, Центрами планування сім'ї) працівники соціальної служби організують виїзні консультації, де різні спеціалісти (психологи, гінекологи, венерологи, андрологи, наркологи, педагоги, працівники загсів та ін.) читають лекції, організують зустрічі-бесіди, «круглі столи» з різних питань підготовки до сімейного життя, статевого виховання, психології міжособистісних відносин, планування сім'ї, надають інші види інформаційно-консультаційної допомоги.

В Дніпропетровському МЦССМ працює клуб «Берегиня» для дівчат віком 12 — 16 років. Діяльність клубу є складовою Програми «Молода сім'я». Клуб працює при клубах школярів за місцем мешкання дівчат. Основна мета — це підготовка дівчаток до майбутнього сімейного життя, формування знань про роль жінки у суспільстві та сім'ї. В клубі «Берегиня» заплановано багато курсів, до яких входять і такі: «Психологія сімейного життя», «Юридична консультація», «Статеве виховання», «Літопис сім'ї».

Соціальні служби тісно співпрацюють із засобами масової інформації. На сторінках місцевої преси, по радіо й телебаченню широко висвітлюються питання роботи з молоддю сім'єю. Зокрема, в місцевій пресі це може бути спеціальна рубрика, спецвипуск, спеціальна сторінка.

Соціальними службами ведеться певна робота з методичної підготовки спеціалістів районних та міських ЦССМ, які працюють за програмою «Мо-

лода сім'я». Так, службами були проведені обласні спеціальні навчальні семінари директорів районних та міських ЦССМ, кураторів програм «Молода сім'я» з запрошенням зарубіжних та республіканських спеціалістів. Надається допомога на місцях під час виїзних консультацій. Проводяться психологічні практикуми, тренінги для педагогів, медичних працівників з питань індивідуальної роботи з учнями, формування індивідуального стилю спілкування.

Полтавський, Хмельницький, Дніпропетровський ОЦССМ на місцях (у МЦССМ, РЦССМ) створюють банки даних, картотеки багатодітних сімей, неповнолітніх матерів, неблагополучних, малозабезпечених сімей. У реалізації програми «Молода сім'я» центри співпрацюють з управліннями охорони здоров'я, освіти, культури, Центрами здоров'я, планування сім'ї, аптекоуправліннями, депутатськими комісіями, громадськими організаціями «Сім'я», «Асоціацією неповних сімей» та ін.

В наслідок, як показує аналіз роботи ССМ України з молоддю сім'єю, найуспішніше реалізуються

такі напрями, як підготовка молоді до сімейного життя та робота на допомогу молодим сім'ям із стабілізації сімейних відносин. Допомогу молоді у соціальних службах надають психологи, педагоги, юристи та інші спеціалісти, а також запрошуються спеціалісти-консультанти. Розвивається консультативна, клубна робота, організовуються свята сім'ї, запроваджуються акції на допомогу багатодітним, малозабезпеченим сім'ям. Значна увага приділяється «Телефонам Довіри», адже велика кількість дзвінків пов'язана саме з питаннями молоді сім'ї та підготовки молоді до шлюбу. До роботи залучаються засоби масової інформації, видаються методичні матеріали, матеріали публікуються в пресі, висвітлюються по радіо, на місцевому телебаченні.

Створені соціальні служби для молоді здійснюють свою діяльність з урахуванням сфер життєдіяльності дітей, підлітків, молоді, актуальних, найбільш типових соціальних і психолого-педагогічних проблем підростаючого покоління і юнацтва, специфіки окремих категорій молоді.

Література .

1. Дармодехин С.В. Государственная семейная политика в современной России. // Автореферат докторской диссертации. — М. 1997. — с. 9.
2. Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. Випуск 4. К.: А.Л.Д., 1995.
3. Програма міського центру соціальних служб для молоді «Молода сім'я». — Дніпропетровськ, 1996.
4. Соціальна робота з молоддю в Україні. — К.: АТ Столиця, 1997. — с.88.
5. Яриш П. Соціальна служба для молоді. // Сім'я. 1996. № 6. С. 4-5.

**С. А. МАКЕЕВ
ВЫБОРЫ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ
ПЕРСПЕКТИВЕ**

Две черты наиболее выразительно аттестуют представительную демократию. Во-первых, все не могут участвовать в отправлении власти. Во-вторых, претендовать на такое участие каждый имеет право. Оттого в представительной демократии закреплена отделение власти от ее легитимного источника в виде полноправных граждан, а значит узаконено образование некоего пространства между ними, которое одновременно разделяет и объединяет. Ответы на вопросы о природе, наполненности и ритмах пульсации этого пространства разыскиваются сегодня многими.

Современные способы именовать, классифицировать и объяснять оставляют наблюдателю достаточно свободы в выборе перспектив рассмотрения объектов и процессов. Вместе с тем только в соответствии с расхожими, дилетантскими представлениями социальные факты даны до и независимо от систематической работы исследователя, они будто бы произвольно появляются в поле зрения, становясь началом и мотивом его деятельности. В действительности же события и процессы возводятся в ранг собственно «социальных фактов» деятельностью продуктивного социологического воображения (1). Или, как говорит о том же Бурдьё в другом месте, феномены мира людей превращаются в научно значимые объекты посредством операции конструирования, предусматривающей органическое дополнение теоретических подходов продуманной эмпирической работой, неустанное движение от понятий к эмпирической реальности и в обратном направлении (2).

Применительно к выборам трудность состоит в том, чтобы поместить выборы в соответствующий им ряд понятий и образов, которые позволят раскрыть смысл и значение этого события. Подобный ряд в первую очередь связан с основными тенденциями, но в равной степени и исходами, дифференциации и автономизации пространства совместной жизни индивидов.

Структурированность современных обществ

Современные общества — каким бы туманным, неопределенным или пустым ни представлялось кому бы то ни было содержание понятия «общество» — являют собой сложноорганизованные образования. Сложноорганизованные в том достаточно тривиальном смысле слова, что они представляют собой структурированное единство многочисленных и достаточно автономных частей. Оттого постоянно воспроизводимой проблемой становится проблема порядка, т.е. того, как возможно координированное и согласованное взаимодействие различных, пребывающих в перманентном процессе обновления и трансформаций, социальных обособленностей, которые одновременно обладают свойствами образовывать, репродуцировать и видоизменять устойчивые иерархические конstellации, но также дистанцироваться, находя и развивая основания автономного и самодостаточного существования.

*Сергей Алексеевич Макеев
— доктор
социологических наук
заведующий отделом
социальных структур
Института социологии
НАН Украины*

Другими словами, условия и возможности социального порядка непрерывно проблематизируются фактом возникновения и утверждения новых дифференциаций, новых автономных областей. Развитые общества тем и отличаются от менее развитых, что им удается (или они оказываются способны) генерировать и закреплять прежде не встречавшиеся деления социального целого, параллельно изобретая принципы их согласования и сочленения. Множащиеся новообразования естественным образом скрывают единство и сочлененность целого. Не потому ли и возникает эффект «ослепления различиями» (3), как его именует Луман, когда наблюдатель навсегда или только на время утрачивает шанс понятийно или образно реконструировать взаимосвязанность и взаимообусловленность различного. Впрочем, только испытывающий тоску по единому и целостному образу наблюдатель попытается ослабить действие названного эффекта, искренне принимая его за досадное затруднение методолого-теоретического характера. Впрочем не исключено, что именно «ослепленность» позволяет конструировать необычную модель реальности, релевантную, как можно полагать, весьма основательным социально-культурным механизмам воспроизводства материально-символической среды современного общества, поскольку существенно слабеет зависимость от навязчивой фактичности.

Образы и понятия наук гуманитарно-общественного цикла подразумевают зрелые социальные формы и разделения, ими они инициированы, к ним апеллируют и к ним же приложимы прежде всего. И в каком бы отношении к «зрелой реальности» западных обществ подобные образы, модели, концепции ни находились (имеется в виду степень подобия и адекватности), для менее развитых обществ они выполняют роль совершенных, и недостижимых в обозримой временной перспективе образцов для подражания. Складывается впечатление, будто отставание в переходе к прогрессивным формам организации совместной жизни ставит эти общества в ситуацию «ненаверстываемого времени», обрекая не столько на копирование, сколько на производство искаженных, деформированных форм взаимодействий и обменов, на выработку едва узнаваемых западным наблюдателем вариаций на темы либеральной демократии, политического плюрализма, рыночной экономики.

Тем не менее нет иного способа понимания окружающей реальности, чем использование того понятийного инструментария, который разработан совместными усилиями разных поколений социологов. Сознательно или ненамеренно они в общем-то следовали реалистической стратегии в социальных науках, пытаясь установить, по замечанию Аутвейга, на что же должно походить общество в целом (какие подразделения в нем являются необходимыми и обязательными), что-

бы люди, его составляющие, вели себя так (могли вести себя так), как они это желают делать и фактически делают (4).

Вероятно не будет ошибочным утверждение о том, что темы свободы и дисциплины являются едва ли не важнейшими в становлении западного общества. В текущем веке в социологии убедительно показана роль процесса автономизации (дифференциации — в структурно-функциональной перспективе) в гарантировании свободы и дисциплины. Однако неочевидность условий возникновения социального порядка побуждает представителей общественных наук говорить как о случайности самого порядка, так и мыслительных средств, помощью которых реальность фиксируется и отражается. Антиуниверсализм современных философских и социологических рассуждений, широко распространившийся отказ от претензий законодательного разума укоренены именно в подобной неочевидности, ею вдохновляясь и на нее опираясь. Отсюда и разнообразие языковых способов репрезентации реальности, данных нам не только социологической традицией, но и представленных в текущих публикациях.

Идея автономизации, равно как и сам процесс автономизации в качестве показателя модернизации были очевидны уже для М.Вебера (5). Их концептуализация воплощена как в известном фрагменте «Class, status, party» в виде деления социума на три порядка — порядка производства и распределения материального богатства с классами в качестве основных его элементов (экономика); порядка распределения чести и славы (престижа) с группами стиля жизни (ценностно-символическая сфера и повседневные интеракции); порядка распределения власти с партиями как конституирующими его элементами (политическая сфера), а также в «Социологии религии», где представлено разделение социума на пять ценностных сфер — экономическую, политическую, эстетическую, эротическую и интеллектуальную. В середине пятидесятых годов Парсонс, закладывая основания теории систем, развивает представление о четырех различных измерениях (субсистемах) общества с функциональными требованиями адаптации (экономика), достижения цели (политика, государство), интеграции (ценности и нормы) и поддержания образца (институты социализации).

Названных двух примеров вполне достаточно для того, чтобы обозначить основное затруднение, возникшее перед классиками социологии. Предлагаемые модели структуриации реальности обязывали разъяснять, что упоминаемые сегменты общества автономны всего лишь относительно, а в действительности имеет место взаимодействие и взаимопроникновение сфер. Вместе с тем образы пересекающихся и перекрещивающихся окружностей мало что объясняли, а механизмы подобного взаимодействия и вовсе остава-

лись неясными. Предложенный Вебером образ, — каждому порядку свойственны особые ценности и нормы (свои боги и демоны), которые вступают в конфликт с непредсказуемыми исходами с ценностями и нормами иных порядков (с иными богами и демонами), — убеждал, но и разочаровывал своей откровенной неаналитичностью. Быть может потому в современных дискуссиях с различных точек зрения столь интенсивно обсуждается проблема некоего общего «пространства» интеракций социальных агентов.

Все еще размещенные в автономных секторах, последние вовсе не отказались от намерений и попыток вторгаться в прилегающие с целью распространения влияния, установления доминанции своих богов и демонов. Вместе с тем достаточно быстро обнаружилось, что прогресс свободы и дисциплины требует конституирования особой сферы, прозрачной для любого внешнего наблюдателя и доступной для потенциального участника, безразлично индивидуального или коллективного. Здесь ценности, нормы, взгляды сопоставлялись и сравнивались, здесь они конкурировали, одновременно вырабатывая правила конкуренции — зачастую не для столько, чтобы достичь консенсуса, сколько тематизировать затрагивающую всех проблематику. В западном обществе на протяжении веков такая сфера сложилась и стала предметом рефлексии ряда социологов и философов.

Для П.Штомпки, к примеру, таким общим пространством является пространство «социального становления» (6). В нем аналитически выделяются две сферы — социальной структуры и действующих субъектов. Среди индивидуальных акторов он различает три типа. Во-первых, обыкновенные граждане в повседневных ситуациях. Во-вторых, индивиды с особыми личными качествами — знаниями, компетенцией, талантами, даже харизмой — лидеры, идеологи и патриархи. В-третьих те, кто занимает позиции, позволяющие им требовать от других людей повиновения или надлежащего поведения — государственные деятели, менеджеры, врачи, полицейские. Здесь же находятся и коллективные агенты трех видов: а) объединения людей на добровольной основе для удовлетворения личных потребностей; б) общности, имеющие целью оказания влияния на общество — социальные движения, лоббирующие группы, партии, конспиративные организации; в) группы, уполномоченные принимать законы и обязывающие для всех решения — законодатели, суды, комитеты. Социальная же структура представлена четырьмя уровнями — идеальным, нормативным, интеракционным и уровнем возможностей.

Пространство «социального становления» и определяется как место встречи действующих акторов с ресурсами, возможностями и ограничениями, предоставляемыми социальной структурой, как место творения или же простого воспроизводства социальных

форм и образцов, место, где акторы влияют на свою совместную или же только индивидуальную судьбу, производят намеренные и ненамеренные следствия и становятся ответственными за ход вещей. Находящаяся в постоянной готовности воплотиться в действии, эта продуктивная способность акторов конструировать реальность, в англо-саксонской социологической литературе фиксируется словом «agency».

П.Вагнер усматривает в социуме три основных элемента — социальные идентичности (укорененность индивидуальных идентичностей в социальных контекстах значимых других), социальные практики (практики коммуникации и обмена) и правила участия в совместных делах (правила участия в политической системе и управлении общими делами) и полагает, что социология в каждый конкретный момент времени призвана описывать и объяснять возможности и условия когеренции между ними. Причем средним элементом, по сути «общим пространством», выступают именно практики — совокупности межличностных и супраличностных контактов и взаимодействий по поводу общих проблем между носителями идентичностей (7).

Однако наиболее авторитетными участниками дискуссий об общем пространстве являются, несомненно, Ю.Хабермас и Ч.Тейлор. Юрген Хабермас еще в 1962 году опубликовал книгу «Структурная трансформация публичной сферы. Анализ категорий буржуазного общества», в которой проследил возникновение новых автономностей в обществе второй половины XVIII века, в частности общественного мнения, а также структурные изменения в публичной сфере в связи с эволюцией западного государства от конституционно-либерального типа к типу «попечительствующему» (social-welfare state). В более поздних своих работах он говорит о «системе» и «жизненном мире», а также «политической публичной сфере» как основных подразделениях социума. Тем не менее, и жизненный мир, и публичная сфера не поддаются описанию согласно традиционным схемам структуризации в терминах «социального порядка». С этой точки зрения «публичная сфера» — феномен достаточно неопределенный, поскольку не является ни институтом, ни организацией, ни даже совокупностью норм и ценностей. Это никак не система; хотя в ней есть внутренние границы, внешне она открыта, проницаема, ее горизонты могут смещаться. Наилучшим образом, как полагает Хабермас в работе «Между фактами и нормами», публичную сферу можно представить пространством коммуникативных взаимодействий, сетью социальных коммуникаций, которые постоянно фильтруются и «срастаются в узлы тематически специфицированных общественных мнений» (8). То есть, публичная сфера — в буквальном смысле «говорящая структура», область социальной рефлексии, осуществляемой не только в пределах легитимных форм литературного производства (науки,

искусства, журналистики, политической риторики), но и рядовыми гражданами. Это пространство, где рождается и кристаллизуется общественное мнение.

Как и жизненный мир в целом публичная сфера воспроизводится коммуникативным действием, направленным ко взаимному пониманию участников. Для этого достаточно мастерства обыденного языка. Дискурсивный потенциал речи обеспечивает выражение мнений, оценок, предпочтений и предложений в отношении общих проблем, т.е. мобилизует область знания и отношения. В то же время публичная сфера освобождена от бремени принимать конкретные решения, оставляя эту задачу для институционализованных процессов. Общественная коммуникация о политике способна оказывать влияние на ответственные за решение структуры, но это еще не коммуникативная власть, которая реализуется только тогда, когда политические субъекты, наделенные статусом власти, аргументируют свои практические действия воспринятым коммуникативным влиянием.

Пространственно публичная коммуникация конституируется в виде «сферы», имеющей как вполне видимые очертания и зримую локализацию (дом, место работы, транспорт — в повседневности, а также форумы, ассамблеи, презентации — в манифестируемых формах), так и достаточно абстрактный территориальный образ — аудитория масс медиа. Причем с расширением поля непосредственных контактов до размеров пространства взаимодействий, обеспеченных технически, движение к пониманию, которое доминирует в ежедневной практике, не разрушается. Тем самым «коммуникация среди посторонних» оказывается принципиально возможной. Ее влияние, что означает успешное функционирование публичной сферы, зависит в том числе и от того, насколько выраженные интересы политических субъектов, использующих публичную сферу в своих партикулярных целях, соответствуют ценностным ориентациям и настроениям добровольно вовлекаемой в общественную коммуникацию публики. Однако в любом случае, публичную сферу невозможно «сфабриковать» по чьей-то прихоти. Даже если общественным мнением манипулируют, публику не могут открыто покупать или шантажировать. Коммуникативными действиями публичная сфера вместе со своей публикой развивается в структуру, которая воспроизводит самое себя и способна отражать попытки ее захвата стратегически настроенными политическими субъектами — партиями, группами интересов, отдельными лидерами и масс медиа.

Исторические формы публичной сферы как проявления гражданского общества к настоящему времени изменились. Сегодня она, несомненно, возглавляется медиа, но это, как полагает Хабермас, не является самым важным в определении ее активности. Наиболее существенным фактором консолидации обществен-

ного мнения оказываются правила разделяемой гражданами практики коммуникации (9).

Развивая положения, сформулированные в «Структурной трансформации публичной сферы», Чарльз Тейлор предложил собственную модель дифференциации социума (10). Результатом эмансипирующих интенций и движений западного общества на протяжении двух последних столетий стало отделение гражданского общества от сферы политической, наиболее полно репрезентируемой государством. Причем само гражданское общество, по Тейлору, существует в двух основных формах — как рыночная экономика и как публичная сфера (11). Именно в публичной сфере кристаллизуется то, что может быть названо общим умонастроением, общим ожиданием, общим мнением и настроением.

Эти мнения и настроения, в свою очередь, вовсе не эфемерны или бездеятельны, они вполне функциональны. Дело в том, что в процессе конституирования публичной сферы социальные акторы обрели навыки формировать свои взгляды и репрезентировать их публично, а субъекты политической власти — способность воспринимать общее мнение. Подобная устойчивая восприимчивость, демонстрируемая политическими инстанциями, присущая им социальная и гражданская чувствительность обуславливают возможность выполнения общественным мнением контролирующих функций (12).

Обретенная мнением нормативность и способность влиять не реализуется в реальном жизненном процессе безошибочно и неотвратимо. В пространстве, именуемом публичной сферой, претендующих на артикуляцию мнения довольно много. Наличный плюрализм мнений одним только фактом существования ставит под сомнение перспективу превращения практически несчетных точек зрения в мнение общее или «общественное», но не отменяет самого правила говорить свободно, подбирая убеждающие аргументы, отыскивая внушающее доверие и обоснованное.

Действенности правила способствует и то, что дебаты происходят не просто за пределами политической или религиозной власти и не под их контролем, но и вообще не привязаны к локально-географическим обстоятельствам, открыты для всех заинтересованных и потому, полагает Тейлор, метатопичны. Все вместе и оказывается предпосылками свободы и непринужденности обсуждений, побуждая участников рационализировать аргументацию. В данном пункте Тейлор цитирует М. Уорнера, в вышедшей в 1990 г. книге «Основания республики» («The Letters of the Republic») говорившего о тихо свершившейся трансформации старинного идеала социального порядка, свободного от конфронтующих дискуссий, в идеал дискуссий, свободных от социального конфликта (13).

Постепенному, исторически неускоряемому раз-

вертыванию публичной сферы, сопутствует столь же неспешное по историческим меркам утверждение фундаментальных свойств политических институций и гражданских качеств социальных агентов — таких как, скажем, воплотившаяся в поведенческих образцах приверженность свободе и справедливости, умение поддерживать обмен мнениями, способность понимания. Тем самым публичная сфера предстает прежде всего как пространство преимущественно демократии — она изначально рассчитана на самую широкую вовлеченность граждан, укорененную в сформированном в процессе социализации интересе к общим проблемам. Присутствие людей и групп в публичной сфере привычно и естественно настолько, что не возникает вопрос о том, какие условия должны быть выполнены для того, чтобы такое присутствие обеспечивать.

Не в последнюю очередь так происходит вследствие того, что публичная сфера, равно как политика и экономика, основательно укоренены в культуре и повседневности, в том, что Хабермас именует «жизненным миром». По сути она конституирована и легализована присущими культуре и освоенными людьми механизмами идентификации и различения, оценивания и классификации, механизмами присвоения и освоения смыслов, касающихся общества, а также тем, в какой мере общеприняты и традиционны циркулирующие в ней схемы описания и понимания окружающего мира, действующих в нем отношений и зависимостей. Ценности, нормы, символы, значения — все здесь выступает способами видения, усматривания, редукции к узнаваемому, повседневному и даже обыденному и тривиальному. Ценности в публичной сфере, если воспользоваться определением Лумана, не являются формулами согласия. В своей совокупности они представляют собой способы уточнения участниками собственных предпочтений и аргументов, предъявляемых в дискуссии, а также очерчивают пределы ангажированности акторов в те или иные процессы, имеющие общее значение.

Другими словами, язык, на котором говорят в публичной сфере не может не быть общеупотребимым. Однако его экспликация, как свидетельствует предпринятая Д.Александром попытка проанализировать бинарный дискурс гражданского общества (в том числе и в публичной сфере, поскольку рассматривались тексты массовой коммуникации) на уровнях мотивов, отношений и институтов, весьма затруднена и, к тому же, чревата невосполнимыми потерями в отчетливости и понятности этого языка вследствие неизбежного отвлечения от конкретного исторического и социально-культурного контекстов (14). Единственное, что признается самоочевидным — это априорное допущение равной значимости всех ценностей, присутствующих в публичной сфере.

В публичной сфере обсуждаться может абсолют-

но все, начиная от вещей, подлежащих рациональному осмыслению, и заканчивая вещами невероятными, принадлежащими к области «чудесного». Очевидная необратимость этого процесса намекает на некую интенциональность, присущую публичной сфере: толерантность и открытость по отношению к любому рода ценностям является условием поддержания непрерывности коммуникации. Дело в том, что ценности изначально являются феноменом, способном и действительно вызывающим неприятие, а также возражения определенной степени категоричности. И потому не только представленные в публичной сфере образцы одобрения и поддержки, но и реакции отвержения воспроизводят ситуацию социального безразличия, направляя и пополняя коммуникативные потоки, а значит устанавливая и визуализируя контуры публичной сферы.

Устойчивость и постоянство воспроизведения ее в качестве объемлющей формы, повторим, обеспечено габитусом, т.е. непроблематизируемыми навыками всех участников. Но такой формы, которая пульсирует не в одном только наперед заданном ритме. Фактически публичная сфера пребывает в состоянии переменной активности, с периодическими пиками энергии, выделяемой вовлеченными участниками, которые откликаются на перипетии общей и частной жизни. К событиям, несомненно активизирующим публичную сферу, принадлежат прежде всего выборы законодательной и исполнительной власти.

В промежутках между ними подобную функцию выполняют актуальные для большинства проблемы или же, к примеру, политические и прочие скандалы. Предметом разговора тут могут быть ситуации и обстоятельства, удовлетворительное разрешение которых политическими средствами по тем или причинам затруднено или же отложено на неопределенное время. В общем, публичная сфера вовсе не место установления баланса интересов, скорее — их предъявления. Присутствие здесь обеспечено любым индивидуальным или групповым интересам даже в том случае, если речь заходит о неполноправных политически гражданах: публичная сфера становится их подлинной республикой (проблема гражданства весьма оживленно дискутируется в современных демократиях). Но поскольку решения в публичной сфере не принимаются, то всегда налична мотивация оставить ее пределы, относительно быстро убедившись в ее политически легковесной самодостаточности.

Публичную сферу возможно представить и как некое взаимное наложение и перекрытие проекций власти, жизненного мира (культуры) и экономики, причем эти проекции не во всех подробностях воспроизводят каждую из них. Приемы селекции и представления частей и фрагментов названных относительно самостоятельных областей совместной жизни во-первых,

не очевидны, а во-вторых, складываются и модернизируются под влиянием института, конституирующего публичную сферу — масс медиа. Иначе говоря, заявленная и постоянно подтверждаемая автономность публичной сферы в современных обществах не означает герметичности. Неинституциональный характер этой сферы, отсутствие обязывающих предписаний, ответственных за иерархизацию и приведение в функциональное соответствие возможных структурных элементов сферы, обуславливают ее открытость механизмам, которые сложились и действуют только на рынке или, скажем, в политике, в медиа и пр. Публичная сфера позволяет организовывать себя подобными механизмами, подтверждая собственную несамостоятельность и отсутствие претензий обрести эффективные средства самоорганизации. Она — как бы общий продукт и общее достояние всех иных сегментов совместной жизни, которым они пытаются распоряжаться как в своих интересах, так и в интересах социального целого. Но не противаясь действию таких механизмов, публичная сфера единственно только и способна заявить и подтвердить свою фактичность.

В публичной сфере, как отмечалось, доминируют отличия, которые действуют ослепляюще. Но было бы неверным останавливаться на этом уместном, но в то же самое время вводящем в заблуждение наблюдении. Более существенной функцией различий оказывается противодействие тенденциям социальной гомогенизации «населения» публичной сферы, тенденциям, сплачивающим его в однородную и безликую массу. Различия наглядно демонстрирует привлекательность обособленности, различия культивируют не массы, но различные и автономные меньшинства-аудитории. Век масс, пожалуй, завершён исторически, но он завершён и в головах наблюдателей за общественными процессами — мыслить социум в виде массы все еще возможно, но основательно поколеблена познавательная и прагматическая целесообразность подобного образа действий. Разумеется, новые массовидности производятся, но в противоположность им непрерывно изобретаются механизмы автономизации и сохранения разнообразия социальных форм и общностей. Последние, впрочем, не препятствуют тому, что основная разновидность массовидности — гражданская идентичность — генерируется в публичной сфере непрерывно. Она предполагает как принадлежность отдельного индивида к некоему надличностному образованию (государству, например), так и инструментальное использование принадлежащих индивиду прав и свобод участвовать в общих делах и влиять на них, т.е. гражданство в том виде как его понимал Т.Маршалл.

Граждане, как правило, индивидуально выносят решения относительно степени вовлеченности в общие дела. Тем не менее это не только волонтаристский акт, ибо вовлеченность является также продуктом социализации.

То «присвоение» обществом людей, которое обычно именуется социализацией, в нашем контексте возможно трактовать как незаметно и будто бы ненасильственно осуществляемое размещение людей в публичной сфере. Постоянство присутствия, однако, не гарантировано, более того, обществом же индивидам обеспечены возможности и право отставать приватное, иногда радикально дистанцируясь от некоторых одиозных в их глазах способах активизации публичной сферы. Один из видов такой реакции — постоянно растущая в странах либеральной демократии доля тех, кто не принимает участия в выборах.

Легализуя публичную сферу

Выборы небезосновательно принято относить к преимущественно политическому сегменту общества. В самом деле, процесс выборов всегда есть процесс делегирования власти, наделение ею полномочных представителей. А все, что связано с властью, имеет к ней касательство, по определению принадлежит политике. Закрепление процедуры и сроков выборов в законодательстве и Основном законе лишний раз подтверждает политическую природу и политическую укорененность выборов. И повседневное сознание воспринимает их как делящийся во времени (избирательная кампания) разговор о легализации пространства, разделяющего и объединяющего власть и граждан, на очередной срок.

Однако в день выборов и с властью, и с публичной сферой нечто происходит. О процедуре собственно голосования можно сказать, что это не просто символический акт, не только заведомо установленный и ожидаемый публичный выход индивидов в политическую область, но ее буквально физическое посещение — собственной персоной. И обстоятельства такого посещения не совсем обычны. Партии и элиты, власть в целом отступили и замерли в ожидании, освобождая политическое пространство и приглашая в нее тех, кто сообщает власти легитимность, т.е. избирателей. Но и в медиа в этот день не говорят о политике, дебаты завершены вчера, аргументы предъявлены и об их достоинствах до объявления результатов остается лишь гадать.

Вместе с тем выборы как процесс всецело происходят в публичной сфере, обладая здесь особым статусом. Особым уже в силу того, что сопротивляемость власти воле граждан именно в этот момент оказывается наименьшей, а автономность политических институций заметно проблематизируется. В иные, свободные от выборов времена, власть может не прислушиваться к общему мнению, складывающемуся в публичной сфере или же противодействовать силовому давлению граждан (забастовки, митинги протеста), но выборы — это всегда моменты бессилия действующей власти, персонифицированной партиями и личностями.

ми, их едва ли не полной зависимости от избирателей. Отчуждение воли и права отдельного индивида являет собою некий дар жизненного мира (повседневности) миру власти и авторитета, дар, который поддерживает или изменяет политический порядок.

Прежде всего выборы есть дело полноправных, суверенных и автономных граждан и выполняют они его вне непосредственного контроля со стороны власти, а только лишь с ее помощью. Такова, по Тейлору, предпосылка существования публичной сферы, а ее действительность явственно обнаруживается в избирательной кампании: за невмешательством власти в процесс выборов следят с особой тщательностью. Итак, выборы дело публичное и дело главным образом публички.

Выборы, кроме того, оказываются наиболее «горячими» событиями публичной сферы, резко повышающими температуру дискуссий, требующими четко обозначенных позиций, предпочтений, идеалов. Столкновение ценностей приобретает острый характер ввиду высокой ставки, ведь речь идет как минимум об установлении на законодательно установленный срок приоритета в политической сфере вполне определенных общественно значимых целей и средств их достижения. Задаваемая выборами пульсация публичной сферы предсказуемо ритмична: между ними пики активности возникают спонтанно, как реакция на новую ситуацию или событие.

И, наконец, примечателен сам способ присутствия выборов в публичной сфере. Подобно любому политическому феномену они появляются здесь главным образом благодаря средствам массовой коммуникации — тому средству, которое и конституирует и возглавляют публичную сферу. Между тем медиа опосредованное присутствие выборов означает их подчинение правилам и механизмам, присущим прессе, телевидению, радио. Причем сами эти правила и механизмы складывались под влиянием особенностей двоякого рода: присущих культуре и свойственных медиа.

Но помимо этого одно из отличий выборов от иных феноменов публичной сферы состоит в том, что они заносят сюда свои, по необходимости короткоживущие опознаватели и символические маркировки. Имеются в виду предвыборные плакаты, листовки, обращения, которые на определенный период времени обогащают знаковую среду публичной сферы. Вместе с тем они являются периодически используемыми средствами проекции сферы политической на сферу публичную и на жизненный мир, более того — средствами организации общественной жизни вокруг проблем власти и ее делегирования. И как следствие активность публичной сферы, ее сфокусированность на одном сюжете, случившееся в качестве ответа на общие настроения и ориентации, бывают столь велики, что впечатляет не столько интенсивность проекции на нее политическо-

го сегмента общества, сколько состоявшееся расширение горизонтов публичной сферы, поглощение и подчинение ею и жизненного мира и, отчасти, экономики. Только окончание выборов возвращает ее в естественные пределы, сигнализируя о восстановлении прежних отношений между структурированным обществом и публичной сферой. О том, что совсем недавно все было иначе, напоминают не сошедшие с рекламных политических щитов плакаты, да накопившиеся в домах граждан предвыборные программы партий и отдельных кандидатов.

На первый взгляд отношения между выборами и публичной сферой инвариантны для всех социально-политических систем. Тем не менее есть отличия между странами зрелой демократии и странами «наверстающей демократии», и отличия весьма существенные. Единство выборов и политики продукт относительно позднего исторического развития, должно было состояться обособление политики от гражданского общества, а в последнем сложиться рыночная экономика и публичная сфера для того, чтобы выборы можно было естественным образом соотносить одновременно с областью политической, подразумевая процедурные аспекты, и с публичной сферой, имея в виду открытый разговор о власти и ее субъектах.

В историческом генезисе выборы как процесс, законодательно обусловленная гражданская обязанность индивидов, или же как готовность и способность принимать участие в общих делах, или же в виде постепенно ставших рутинными правил делегирования власти, имеют в качестве предпосылки идеал неотъемлемых политических прав и свобод личности. Его воплощение в конкретных институциональных и организационных структурах привело к тому, что теперь свободные выборы на многопартийной основе предстают как предпосылка и результат того качественного состояния общества, которое позволяет ему именовать «гражданским».

Последнее же, как известно, бытует в формах вполне осязаемых — политическое устройство, избирательные системы, рынок в качестве регулятора экономической активности, — а также в образованиях менее фиксированных, каковой является публичная сфера. Потому и о «существовании» гражданского общества принято говорить с известной долей условности, которая возрастает в том случае, если имеются в виду вновь образовавшиеся суверенные государства: здесь сегмент государственной экономики доминирует над сегментом экономики частной количественно и качественно, а контуры публичной сферы едва начинают обозначаться. Необычность — по западным меркам, разумеется, — ситуации в Украине состоит в том, что масс медиа, т. е. фактор, конституирующий публичную сферу, имеется, между тем как существование общего для всех пространства, свободного от контролирующих наме-

рений и действий власти (публичной сферы), весьма проблематично. Отчасти так случилось вследствие незавершенности процесса разгосударствления медиа.

Речь не идет о смене собственника, поскольку значительная часть украинских медиа уже не является государственными. Имеется в виду позиция, которую медиа занимают в отношении публичной сферы. Исторически они складываются именно как часть публичности, некий орган публики в ее стремлении определиться и утвердиться в мнении, отличном от мнения доминирующих в пространстве власти групп. Итак, первоначально медиа преимущественно публичны и не коммерциализованы. В Украине же ныне ситуация иная: медиа, особенно негосударственные, коммерциализованы, но преимущественно непубличны, т.е. они больше представляют себя, чем публику, они не на стороне власти, но и не на стороне публики. И потому находятся в ситуации как бы двойной эмансипации — от власти и от публичности, а значит они в значительной степени самодостаточны. Вместе с тем дух коммерции и претензии на самодостаточность проникают как в государственные медиа, так и в партийные, и, как и в первом случае, не приближают

их к публике. Путь к жизненному миру, с присущими ему средствами выражения, объяснения и понимания, оказывается более доступным, более привлекательным и более привычным для современных медиа, украинских в том числе.

Из всего сказанного проистекают и основные отличия функций и места выборов в странах либеральной демократии и в Украине. Если в первых выборы представляют собой одну из форм бытования публичной сферы, то в Украине они являются едва ли не единственной подобной формой. Масс медиа, представляя и комментируя выборы, на весьма короткий срок избирательной кампании, но довольно отчетливо очерчивают границы публичной сферы. Однако в Украине их контрастно проявляет пока лишь кульминационная точка совместной жизни, наиболее мобилизующее событие. Проходит оно — и почти нераспознаваемыми становятся контуры этого общего для граждан пространства.

Публичная сфера не латентна, она легализуется, продолжая пребывать преимущественно в сфере возможного.

Литература

1. Bourdieu Pierre, Jean-Claude Chamboredon, and Jean-Claude Passeron «The Craft of Sociology: Epistemological Preliminaries», trans. R.Nice, New-York and Berlin: Aldine de Gruyter, 1991, ch. 1.
2. Loic J.D. Wacquant «Toward a Reflexive Sociology: A Workshop with Pierre Bourdieu». — In: «Social Theory and Sociology. The Classics and Beyond». Ed. by Stephen P. Turner, Cambridge, Massachusetts, Blackwell Publishers, 1996, p. 221.
3. Луман Никлас «Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества». — В кн.: «Социологос — социология, антропология, метафизика. Вып. 1. Общество и сферы смысла». — М.: Прогресс, 1991, с. 201.
4. Аутвейт Уильям «Реализм и социальная наука». — В кн.: «Социологос — социология, антропология, метафизика. Вып. 1. Общество и сферы смысла». — М.: Прогресс, 1991, с. 151.
5. Развернутая аргументация представлена в: Lash Scott «Sociology of Postmodernism». — London and New York: Routledge, 1990, p. 140 и др.
6. Sztompka Piotr «Society in Action. The Theory of Social Becoming». — Chicago, The University of Chicago Press, 1991, p. 120 — 146.
7. Wagner Peter «Crises of Modernity: Political Sociology in Historical Contexts». — In: «Social Theory and Sociology. The Classics and Beyond». Ed. by Stephen P. Turner, Cambridge, Massachusetts, Blackwell Publishers, 1996, p. 97-99.
8. Habermas Jurgen. Between Facts and Norms. Contribution to a Discourse Theory of Law and Democracy. — Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 1996, p. 360.
9. Ibid, p. 362-364.
10. См.: Taylor Charles «Liberal Politics and the Public Sphere». — In: Charles Taylor «Philosophical Arguments». — Harvard University Press: Cambridge, Massachusetts, London, England, 1995, p. 257 — 287.
11. Там же, p. 259
12. Там же, с. 260 — 261.
13. Там же, с. 266
14. Alexander Jeffrey C. «Citizen and Enemy as Simboic Classification: on Polarizing Discourse of Civil Society». — In: «Cultivating Differences. Simbolic Bounderies and the Making of Inequality». — Ed. by M.Lamont and M.Fournier, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992, p. 289 — 308.

**С.А. КВИТКА
ПРЕДВЫБОРНАЯ КАМПАНИЯ :
ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕКЛАМА И
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ**

Подготовка и проведение предвыборной кампании представляют собой психолого-политическое явление, включающее ряд строго определенных этапов, в итоге обеспечивающих успех или неуспех всей кампании.

Традиционное представление о проведении кампании, включающей в себя лишь выступления кандидата в средствах массовой информации, подготовке и написании листовок, выступлениях на телевидении и в газетах является неполным и требует в настоящее время принципиальных коррективов. Эти классические каноны, относящиеся к предвыборной кампании, определяют только «форму», но не могут обеспечить необходимого результата (победы) без соответствующего «содержания».

Если до 1994 года каждый кандидат вызывал интерес у народа только за счет одного только факта своего появления перед потенциальными избирателями, то в настоящее время в своем большинстве кандидаты не вызывают у избирателей практически никаких эмоций. И во многом это обусловлено непрофессионализмом как самих кандидатов, так и их команд. К сожалению, дилетантизм проявляется во всем — в написании текстов выступлений, режиссуре и подготовке встреч, в листовках, рекламных роликах и т.д. За редким исключением все это наблюдалось и в период избирательной кампании 1999 г.

Далее мы остановимся только на некоторых аспектах политико-психологического воздействия избирательных технологий, которые только начали использоваться в нашей стране.

Для начала остановимся на восприятии изображения на предвыборных плакатах.

Предвыборные листовки чаще всего украшаются портретом кандидата, чтобы использовать силу внушения визуального образа и создания личностной связи между ним и избирателями. Кандидат представляет не только программу, но и предлагает избирателям особую визуальную форму, совокупность своих бытовых предпочтений, проявляющихся в чертах его лица, одежде, позе. В фотографии выражаются не намерения кандидата, а его побуждения — все те семейные, дружеские, эмоциональные, даже эротические обстоятельства и стиль жизни продуктом и примером которого он является. Большинство западных кандидатов явно стараются продемонстрировать своими портретами устойчивость своего социального положения, свою видимую комфортную уверенность в семейных, юридических и религиозных нормах, свое прочное обладание такими буржуазными благами, как, церковь, ксенофобия, бифштекс с картошкой и т.п.

Удачная политическая фотография определяется идентичностью изображения и зрителя. Избиратель должен как бы видеть себя в самом лучшем виде. Она предлагает избирателю отдать голос за самого себя. Это — зеркало, в котором он видит свой собственный, только улучшенный, образ. Таким образом, возникает соучастие, сопержи-

*Квитка Сергей Андреевич
— начальник управления
общественных связей
Днепропетровского
городского совета,
кандидат философских
наук, доцент*

вание с кандидатом. Другими словами избиратель видит в кандидате близкий и понятный ему «тип». В отличие от множества групп и подгрупп электората, количество воспринимаемых ими «типажей» не много. Наиболее распространенные из них следующие.

1. Тип социальной устойчивости и респектабельности. Обычно это внушительный пышущий здоровьем толстяк, желательно с национальным колоритом. Он отражает устоявшиеся ценности и образ жизни, стабильность и хозяйственность.

2. Тип рационально-интеллектуальный. У различных политических сил проявления этого «типажа» проявляются по-своему, но всегда иконография стремится обозначить собой незаурядное сочетание мысли и воли. Например, из-под полуприкрытых век устремляется острый взор, как бы черпающий свою силу в возвышенных целях, но постоянно обращенный на реальные препятствия. Подобный образ может великолепно сочетать коммунистический идеализм с буржуазной практичностью.

3. Тип «своего парня». Он нравится публике благодаря своему здоровью и мужественности. Его просто любят или хотят быть на него похожим. Он олицетворяет идеал мужской красоты, может продемонстрировать свои незаурядные возможности и вообще - пример для подражания. Многие кандидаты стараются играть две роли сразу. На одной листовке он представлен юным красавцем-героем. На другой — зрелым мужем и гражданином, выставившим впереди себя всех своих чад и домочадцев. Тот или иной «типаж» сопровождается и недвусмысленными аксессуарами: отец в окружении детишек, молодой студент в кругу друзей или офицер, обвешанный наградами. Изображение, можно сказать, шантажирует зрителя моральными ценностями, такими как порядочность, отечество, армия, семья, честь. Да и собственно фотографическая условность тоже полна символами. Снимком анфас подчеркивается реализм кандидата, особенно если он зорко глядит из-под очков. Таким образом, выражается проницательность, серьезность, прямота: будущий избранник народа смотрит в лицо врагу или проблеме.

Другой ракурс, в три четверти, выражает власть идеала: взор возвышенно устремлен в будущее, он ни на что не наталкивается, но господствует над миром, бросая семена «чистого и вечного» в некую неопределенную даль. Почти все фотографии в три четверти построены на восходящем движении: лицо приподнято навстречу солнечному свету, который влечет и возносит его во владения высших ценностей; кандидат воспаряет в мир будущего, где разрешены всякие политические и социальные противоречия. В задумчивом взоре благородного человека избиратель видит «олицетворение» власти и заботы о себе.

И еще одно замечание. Визуальный язык всегда важнее языка слов. Необходимо иметь логотип или

символ, который можно выразить в одном образе. Когда этот образ разойдется повсюду, его умножение будет усиливать идентичность кандидата с чем-то положительным. Как пример можно привести предвыборную кампанию во Франции. Когда Миттеран появился держащим в руке розу, за его силуэтом замаячил Социализм, а вместе с ним и Поэзия. В нем стала чувствоваться и доля романтизма, и Любовь, поскольку роза для французов — самый выразительный символ любви. Так был найден очень удачный логотип.

Другая важнейшая функция символа (логотипа) кандидата связана с демонстрацией на телевидении митингов и встреч с избирателями. Смысл этих мероприятий заключен не столько в присутствии на них двух или трех тысяч людей, сколько в тридцати секундах трансляции по телевидению. С учетом того, что телекомпании «поровну» демонстрируют в вечерних новостях митинги всех соперничающих сторон, показываемый образ сочетающийся с символом (логотипом) становится определяющим.

Современная политическая реклама тесно связана с техническим обеспечением рекламы в целом. Она более проста на фоне коммерческой рекламы, но это не делает ее менее творческой или талантливой. Король политической рекламы Жак Сегела отмечает три основных правила политической рекламы, которые не могут быть обойдены ни одними выборами.

1. Голосуют за человека, а не за партию. На Западе чаще всего именно партии финансируют и организуют избирательные кампании и, естественно, желают, во что бы то ни стало победить. Но при этом они делают медвежью услугу своему представителю. Главная цель специалиста политической рекламы — закрыть глаза на партию, чтобы кампания не оказалась ориентированной только на ее сторонников. В Украине также как и во всем мире партии дискредитированы. «Независимый» политик представляется более «чистым», более «невинным» носителем позитивных ценностей, которые сближают его с народом. Партию, при всем желании, нельзя сделать привлекательной, представив в виде совокупности отдельных позитивных личностей. В ее истории всегда есть темные места. Не поможет и ассоциация с позаимствованными ценностями, которая могла бы принести результаты в случае отдельного человека. Поэтому всегда является более удачной стратегией проведение кампании во имя и с помощью одного человека-образа, каким должен быть кандидат. А партия, как организованная сила, занимается «продвижением» этого образа непосредственно среди людей.

2. Голосуют за идею, а не за идеологию. Не стоит строить иллюзию, что в рамках кампании можно выдать черное за белое, правое за левое, пусть и очевидно, что в конечном итоге идеология сделает свое дело.

Большинство стран, в том числе и Украина, не яв-

ляется ни правой, ни левой. Она на 1/3 правая и на 1/3 левая, а оставшаяся 1/3 колеблющихся готовы встать на ту или иную сторону в зависимости от предложенных кандидатов. Поэтому все пропагандистские усилия должны быть направлены не на представителей лагеря кандидата или его противников (эту ошибку совершают чаще всего). Необходимо сконцентрировать все имеющиеся средств именно на ту прослойку колеблющихся избирателей, которые и определяют исход выборов.

3. Голосуют за будущее, а не за прошлое. Голосуют за некоторую идею будущего, которая есть у кандидата. Когда случается переизбрание, политики объясняют его как очевидную дань тому хорошему, что сделано для людей, в то время как у избирателя нет ни памяти, ни признательности. Неважно, что вы сделали для него в прошлом, важно только то, что вы можете предложить ему сейчас и сможете предложить его детям. Поэтому не стоит тратить время на уточнение или измышление заслуг кандидата. Надо сосредоточить все усилия не на программе, а на проекте, поскольку человек всегда нуждается в мечтах... Политическая кампания требует мечты, которая была бы реальной. Она должна быть осуществимой, конкретной.

Политическая реклама создается для влияния на психику, на эмоциональную сторону человека. Она может просто «нагружать» психику, она может оказывать и разрушительное воздействие. Избирательные технологии становятся все более изощренными и становятся все более процессом воздействия на психику человека, и все более отгесняют избирателя от реальной оценки претендента. Набор методов «грязных» избирательных технологий становится все больше, поэтому их влияние и возможности манипуляции состояниями человека становится предметом рассмотрения специалистов. Так же как и политику политическую рекламу нельзя отменить. Исследование, проектирование, эксплуатация избирательных технологий является столь же непрерывным, постоянным процессом, как и, например, создание новых промышленных технологий. Политические технологии, эффективные еще вчера, устаревают быстрее, чем технические достижения. Поэтому невозможно сформулировать устойчивые правила выборов, политической игры, управления государством, которые были бы годны везде и во все времена.

Вместе с тем, все это разнообразие основано на достаточно постоянной структуре политической деятельности, в которых скрыты механизмы ее влияния на психическое здоровье людей. Продуктом деятельности политики является система власти, которая способна обеспечивать стабильный прогресс и достаточный уровень жизнеобеспечения общества. Он состоит из:

1. сохранения физической среды обитания (конт-

роля естественных и искусственных электромагнитных полей, излучений);

2. природно-ландшафтных условий (водных ресурсов, строительства путей сообщения и т.д.);

3. биологических факторов жизнедеятельности (качества продуктов питания, медицинского обслуживания, чистоты воды, воздуха);

4. психологического состояния населения (системы воспитания и образования, сдерживания преступности и социальной напряженности);

5. политической системы власти (конкуренции идеологических групп, развития органов управления и т.д.);

6. технических возможностей производства (наличия и состояния основных средств производства, передовых технологий, подготовки специалистов);

7. уровня потребления (роста покупательной способности населения, расширения ассортимента товаров и услуг);

8. состояния культуры (поддержания норм и традиций, как собственных, так и мировой культуры).

Перечисленные системы и создают совокупность физических, биологических, социальных условий, более или менее пригодных для жизни людей. Они же являются предметом и источником политической рекламы и психологического воздействия политики на общество с целью поддержания достаточной степени психолого-политической стабильности. Если это не будет учитываться, контролироваться, регулироваться властью, то возможны срывы политического процесса забастовками, отказами от уплаты налогов, бунтами, мятежами и т.п.

Политическое манипулирование психологическими состояниями отдельных избирателей и общества в целом осуществляется через управление жизненным пространством человека и социума. Принято считать, что оно состоит из физического, экономического, информационного и правового полей. А.И.Юрьев выдвигает достаточно интересную гипотезу о возникновении различных психологических состояний в зависимости от степени влияния этих полей и изменения жизненного пространства.

1. Эмоциональные состояния — реакция на меру удовлетворения потребностей организма в жизненных ресурсах (жажда, голод, сексуальное напряжение, страх, ужас и др.). Такие эмоциональные состояния, провоцируют войны, географические открытия, освоение новых земель и пр.

2. Практические состояния — реакция на объем расходования рабочей силы для достижения своих целей (утомление, напряжение, тревожность, стресс, функциональный комфорт, отсутствие мотивации, индифферентное состояние). Практические состояния вызываются наличием целевого и материально-информационного обеспечения расходования рабочей силы в

процессе трудовой деятельности.

3. Мотивационные состояния — реакция на характер межличностных отношений в обществе между участниками политического процесса (осознание своей причастности, необходимости, полезности всему обществу и конкретному человеку, радость и горе, наслаждение и страдание, эйфория и гнев, экстаз и ярость и др.); Психические состояния этого вида появляются в процессе межличностного взаимодействия и вызываются мерой гармонии, обнаруживаемой в его процессе.

4. Гуманитарные состояния — реакция на качества политической информации, сопровождающие процесс познания политической картины мира (интенсивные поиски информации, установление ее истинности и т.п.).

Внешние проявления каждого психолого-политического состояния достаточно однообразны, всегда имеют сходные признаки: связанную, напряженную психомоторику и мимику, изменение цвета кожных покровов лица, изменение частоты и глубины дыхания, эффекты рассеяния внимания, утрату логичности мышления, произвольные движения глаз и т. д. Но существуют они только во время воздействия вызвавшего его стимула. Причем каждое из перечисленных психических состояний может возбуждаться политической рекламой до самых неожиданных последствий.

Психические состояния человека являются очень уязвимыми для воздействия политики. Объясняется это тем, что в норме психика человека «открыта» для стимулов, вызывающих психические состояния и воспринимает их, как объективное отражение действительности. Психика генетически доверяет любой информации, особенно телевизионной и газетной, как «верит» всегда природным сигналам — запаху дыма, свету, скорости и др. Поэтому она не имеет врожденного иммунитета от политической информации, часто ничего не имеющей общего с действительной картиной событий.

Человек чаще всего только на собственном опыте обучается защищать свою психику и распознавать ложь. Но он не всегда может получить такие знания, а, получив, не всегда способен их усвоить. Это тем более сложно, что политическая реклама ищет все новые и новые средства воздействия на человека, против которых он снова и снова беззащитен.

Существует достаточно много институтов и агентов политико-психологического воздействия.

Во-первых, это политические институты, разрабатывающие и использующие современные методы познания общества. Информация о социально-политическом состоянии общества получается на основе теоретических концепций и рисует научную картину мира на основе «объективной политической информации». Естественно в ходе политической борьбы объективная

информация часто сознательно или непроизвольно «фальсифицируется» — подделывается, искажается, подлинное подменяется ложным. Фальсификации порождают бредовые политические идеи — неправильные, не соответствующие истинному положению вещей суждения, абстрактные теории, например, о непрременной конфликтности социально-экономического устройства общества, о бессмысленности политики, ничтожности человека, утверждения о его животной, аморальной природе и пр.

Во-вторых, политическую информацию создают прогностические институты (государственные, идеологические, общественные). Из разных источников поступают более или менее системные сведения о состоянии экологии, запасах ресурсов, уровне технологии, демографических характеристиках населения, доминирующего настроения, уровня преступности и т.п. В процессе политической борьбы под видом системной информации часто подбрасывается ее подобие — «информация дезориентирующая», неправильно определяющая состояние общества в данный исторический период. Она порождает оригинальные политические идеи, не носящие откровенно нелепого характера, но субъективно имеющие столь большое значение, которого они не заслуживают. Сила сверхценных идей в том, что они освобождают множество людей от тягостной необходимости думать. Решение проблем в этом случае представляется достаточно просто, очевидным и легко достижимым.

Третьим агентом формирования политико-психологического влияния являются идеологические организации (преимущественно партии), добывающиеся сохранения или трансформации нравственных ценностей общества. Подобная информация имеет сложную форму: литературную, философскую, изобразительную и пр. Продуктом этих агентов влияния становится информация организованная по специальным профессиональным правилам, преобразующая нравственные принципы, экономические правила, нормы поведения в нечто гармоничное. Политическая борьба часто провоцирует отказ от морали, как результат слабой интеллектуальной и поведенческой культуры. В этих случаях организованная информация подменяется «деморализующей информацией» — трансформирующей нравственные ценности, подталкивающей к вульгарному вандализму, разрушению, осквернению культовых сооружений. «Употребление» подобной информации провоцирует хаотичные умозаключения, непоследовательное поведение, отрывочные незавершенные суждения.

Достаточно большое количество информации создается самими средствами массовой информации. Особенностью такой информации является ее простота и отсутствие сложной терминологии. При этом используются принцип «достоточности», т.е. предоставление минимума информации, который необходим для

изменения сознания масс людей без перегрузки их восприятия и памяти. Как противоположность этому в избирательных кампаниях иногда используется так называемая «энтропийная информация», приводящей к «информационной смерти». Вместо удобной, доходчивой информации навязывается огромное количество самых разноречивых сведений от элементарных «самособой» разумеющихся, до самых невероятных. Таким образом, хорошо известное — становится неизвестным, понятное — непонятным, ясное — неясным, доступное в конце концов превращается в абсурд. В связи с частым употреблением подобной информации у некоторых людей могут появляться навязчивые идеи, от которых сложно избавиться.

Еще один уровень политической информации связан с обслуживанием функции управления обществом в пределах прав и обязанностей власти. Он преобразует все предыдущие компоненты информации в конкретную форму, позволяющую реализовывать политические цели в реальном времени и пространстве. Деструктивные политические силы обычно стараются создать ее противоположность — дезорганизирующую информацию, способную разрушать систему административного управления, общественный порядок, приводить к развалу хозяйственной и финансовой деятельности. Осуществляется это чаще всего с помощью абсолютно бессодержательных сообщений или выступлений, облеченных в витиеватую, но стилистически правильную форму.

Следует также отметить и то, что политика требуют самостоятельности и решительности от лиц, конструирующих моральные, психологические, материальные стимулы. Она опирается на социально значимую информацию, которая оценивается по ее действи-

ности в процессе реальной работы. Часто ей противостоит «развращающая» политическая информация, побуждающая к деструктивным действиям: нереальная цель оправдывает средства, которые используются в реальной жизни, право истины замещается правом силы и т.д. Возникает ситуация, при которой понятия и представления сочетаются друг с другом на основе случайных или формальных признаков.

Наиболее важной является так называемая «необходимая политическая информация», под которой понимаются сведения без наличия которых невозможно достижение цели политики. Это объективная информация о состоянии дел и идеи интегрирующие общество. В целях противодействия в политической игре такую информацию заменяют ложными сведениями, которые способствуют нарушению целостности общества, разделяют его на соперничающие, противоборствующие группы людей. Психологическое воздействие подобной информации разрушительно — у людей возникают нелепые мысли, бессмысленные действия, которые не вызывают сомнений из-за убежденности, что иначе действовать невозможно.

Современные избирательные технологии используют весь арсенал средств психологического воздействия на человека — от портрета на политическом плакате до специальных технологий подачи политической информации на различных уровнях. Этические нормы здесь мало приемлемы, но все же надо иметь в виду, что непрофессиональная политическая реклама и информация представляет опасность для психического здоровья общества. Поэтому профессиональные политики, и в первую очередь, государственные деятели, должны понимать и учитывать уровень и характер своего влияния на людей.

ЛИТЕРАТУРА

- Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации. М., 1994.
Барт Р. Мифология. Пер. с франц., вступ. ст. и коммент. С.Н.Зенкина. - М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996.
Ганзен В. А. Восприятие целостных объектов. Л., 1974.
Гозман Л.Я., Шестопад Е.Б. Политическая картина мира. В кн.: Политическая психология. РнД., 1996.
Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. М., 1988.
Поздняков Э.А. Политика и нравственность. В Кн.: Философия политики. В 2-х т., М., 1994., т.1.
Политический консультант в российских избирательных кампаниях. (Д.Воротынский, Е.Егорова-Гантман и др.). М., 1995.
Расторгуев С.П. Вирусы: биологические, социальные, психические, компьютерные. М., 1996.
Шерковин Ю.А. Психологические проблемы массовых информационных процессов. М., 1973.
Шопенгауэр А. Эристика или искусство спорить. СПб., 1893.
Юрьев А.И., Ганзен В.А. Системное описание психических состояний, возникающих в процессе восприятия информации. // Вестн. ЛГУ. 1987.
Юрьев А.И. Введение в политическую психологию. СПб., 1992.
Юрьев А.И. Системное описание политической психологии. Докт. доклад., СЛБ., 1997.

В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ

науково-теоретичний і
громадсько-політичний
альманах "Грані"

видається
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИМ ДЕРЖАВНИМ
УНІВЕРСИТЕТОМ та
ЦЕНТРОМ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
при підтримці
Дніпропетровської обласної державної
адміністрації і
Виконкому Дніпропетровської міської
ради

Альманах висвітлює головні напрямки державної політики, ґрунтовно викладає теоретичні засади розвитку українського суспільства, надає матеріали для організації систематичної просвітницької роботи на місцях, обговорює найактуальніші проблеми сучасності.

На протязі року в альманаху були опубліковані статті провідних вчених України та Дніпропетровської області, наукові роботи молодих вчених щодо історії, сучасності та перспектив розвитку нашої країни. Науковці Придніпровського регіону отримали можливість донести результати своїх досліджень до широкої аудиторії читачів, які цікавляться питаннями філософії, історії, політології, соціології. Це єдине в регіоні видання, яке у 1999 році здобуло **статут наукового фахового**, в якому можуть публікуватися основні результати дисертаційних досліджень.

У 2000 році додатково планується друк методичних, дидактичних та фактографічних матеріалів з найбільш дискусійних й актуальних питань по гуманітарним предметам за програмою середньої і вищої освіти.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703
Альманах у вільну продаж не надходить

Редакція приймає до друку статті, рецензії та наукові повідомлення з філософії, історії, соціології, політології, релігієзнавства та державного управління.

Автор має надати свої матеріали до редакції:

* Дискету та примірник роботи (за власним підписом) обсягом 0,5-1,0 друкарського аркуша (22-24 сторінки комп'ютерного набору через 1,5 інтервали, 14 шрифтом, 28-30 рядків на сторінці).

* Необхідно також вказати своє прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посаду, вчене звання (якщо є) та контактний телефон.

* До роботи обов'язково додається переклад назви та анотації англійською та російською мовами.

Матеріали приймаються:

з 9⁰⁰-12⁰⁰ та з 14⁰⁰-16⁰⁰
за адресою: 320070, м.Дніпропетровськ пр. К.Маркса, 75,
к.228,
т.744-62-78, або висилаються поштою за вказаною адресою.

* Передплатники альманаху «Грані» будуть мати додаткові можливості при вступі до Дніпропетровського державного університету на гуманітарні спеціальності.

* Редакція постійно проводить конкурси на кращі наукові роботи студентів в галузі суспільних та гуманітарних наук. Переможці конкурсів відзначаються спеціальними дипломами.

* Найкращі наукові праці та інформаційно-довідкові дані вийдуть окремим виданням як додаток до альманаху «Грані».

* Матеріали альманаху допоможуть студентам усіх ВУЗів при підготовці до екзаменів з гуманітарних спеціальностей.

Підписатися на альманах «Грані»
Ви зможете в усіх поштових відділеннях «Дніпропошти»

підписний індекс 41703

Альманах у вільну продаж не надходить

Здано до набору 16.10.99.
Підписано до друку 20.10.99.
Зам. № 1 від 09.02.99.

Формат 60X84/8
Бумага друкарська №2
Гарнітура Times

Друк офсетний
Тираж 500 прим.

Умовн.-друк. арк. 13,1
Обл.-вид. арк. 14,2

Видавництво «Грані», 320070, м.Дніпропетровськ, пр.К.Маркса, 75, к.228
Надруковано ПП «Ліра ЛТД», 320070, м.Дніпропетровськ, вул.Челюскіна, 1

